قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى

ئىجتىمائىي پەن قىسمى

AltunOq

3

1987

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى
ئىلمىي ژۇرنىلى
ئىجتىمائىي پەن قىسمى
(پەسىللىك ژۇرنال)

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى
ئىلمىي ژۇرنىلى تەھرىر ھەيئىتى
تەرىپىدىن نەشرى قىلىندى
1987 - يىلى 3 - سان
(ئومۇمىي 26 - سان)

مۇندەرىجە

سوتسىيالىزمنىڭ قۇدرەتلىك مادددي ئاساسىنى قۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكى
توغرىسىدا .... غېنىي ھاجى (1)
گۈزەللىكنىڭ ئىملىكى توغرىسىدا .... ۋاھاپ غوپۇر (10)
چاغاتاي تىلىدا ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسىنىڭ ئىپادىلىنىشى
توغرىسىدا .... ئەركىن ئابدۇرېھىم (23)
ئۇلۇق رۇس تەنقىدچىسى بېلىنىسكى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي قاراشلىرى
توغرىسىدا مۇلاھىزە .... يۈسۈپ قاسىم (23)
كۆك تۈرك خاقانلىقى .... تۇرغۇن ئالماس (45)
«يېڭىسار» نىڭ تارىخىي ھەققىدە ئىزدىنىش
.... ئىبراھىم نىياز يۇنۇس ھەسەن (73)
قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ داۋامى — جەنۇبىي شىنجاڭ
ۋەقەلىرىدىن بايان .... خېۋىر تۆمۈر (86)
توغرۇلبەگ ۋە نىزامىئۇلمۇلۇك .... ئىسلامجان شېرىپ (110)
يولداش ھاجى نۇرھاجى لوندون خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا (81)
.... قاھار ھامىت 121)
«ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» پروگراممىسى .... (124)

مەملىكەت ئىچىدە ئاشكارا تارقىتىلىدۇ.

سوتسىيالىزىمنىڭ قۇدرەتلىك ماددىي ئاساسىينى قۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكى توغرىسىدا

ھېنى ھاجى

تارىختىكى ھەرقانداق ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئۆزىگە ماس كېلىدىغان ماددىي ئاساسى بولىدۇ. پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەن ۋە سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى بەرپا قىلغاندىن كېيىن، سوتسىيالىزىمنىڭ ماددىي ئاساسىينى قۇرۇش ۋە ئۇنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىشى لازىم. بۇ، سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىدۇر.

1. سوتسىيالىزىمنىڭ ماددىي ئاساسىنىڭ مەزمۇنى

ماددىي ئاساس دېگەندە مۇئەييەن جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەھۋالى، شۇ جەمئىيەتنىڭ ماددىي ۋاسىتىلارنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى ماددىي شارائىت ۋە تېخنىكا شارائىتلىرىنىڭ يىغىندىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى شۇ جەمئىيەتتىكى ئەمگەك ۋاسىتىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ ئەھۋالىنى، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت - تېخنىكا سۈپىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەمگەك ۋاسىتىلىرىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئاساسى بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ ئاساسىي بەلگىسىدۇر. تەبىئىي شارائىت ۋە تەبىئىي بايلىقلار تەبىئىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە مەنسۇپ بولىدۇ. ئۇلار جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئاساسىنى قۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بىراق ئۇلار كىشىلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ئارقىسىدىلا ئاندىن ماددىي ئاساسنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەمگەك ئىختىدارى ۋە سۈپىتى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزى — ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولۇپ، ئۇ، ماددىي ئاساسنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ پائالىيەتچان ئامىل-

AltunOq

بۇ. ماركس جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئاساسى بىلەن ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوبرازلىق ھالدا چۈشەندۈرۈپ كېلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى: «ياغۇنچاق فېئودالللار باشچىلىقىدىكى جەمئىيەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن بولسا، پار-تۈگمىنى سانائەت كاپىتالىستلىرى باشچىلىقىدىكى جەمئىيەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى» ① ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا مۇئەييەن سىياسىي ۋە ئىختىسادىي تۈزۈم ھامان مۇئەييەن ماددىي ئاساس بىلەن باغلىنىپ تۇرىدۇ. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئاساسى — قول ئەمگىكىگە، ئۇلاق كۈچىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائىتىدىن ئىبارەت؛ كاپىتالىزمنىڭ ماددىي ئاساسى — ماشىنىلاشقان سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدىن ئىبارەت. سوتسىيالىستىك جەمئىيەت تارىخنىڭ مۇساپىسىدىن ئېيتقاندا، كاپىتالىزمغا قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىدىكى جەمئىيەت شەكلىدۇر. شۇڭا ئومۇمەن ئېيتقاندا، سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسى كاپىتالىزمنىڭ سەۋىيىسىدىن تېخىمۇ يۇقىرى بولۇشقا تېگىشلىك. لېنىن مۇنداق دېگەن ئىدى: «سوتسىيالىزمنىڭ بىردىن - بىر ماددىي ئاساسى بىرلا ۋاقىتتا يېزا ئىگىلىكىنى ئۆزگەرتەلەيدىغان يىرىك ماشىنا سانائىتىدۇر. بىراق ئۇ مۇشۇ ئومۇمىي قائىدە بىلەن چەكلەنمەيدۇ. بۇ قائىدە كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى لازىم. ئەڭ يېڭى تېخنىكا ئاساسىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ھەمدە يېزا ئىگىلىكىنى ئۆزگەرتەلەيدىغان يىرىك سانائەت - پۈتۈن مەملىكەتنى ئېلېكتىرلەشتۈرۈشتۇر.» ② سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسى، ھازىرقى زامان ئىلغار تېخنىكىسىنى ئاساس قىلغان. ناھايىتى يۇقىرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىغا ئىگە بولغان، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىدا كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىدىغان ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش بولۇشى لازىم.

سانائەت. يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىدىكى يىرىك ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشى كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پەيدىن - پەي ئۆسۈپ يېتىلگەن. لېكىن پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن كاپىتالىستىك ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ يېتىپ بارغان سەۋىيىسىگە قانائەتلىنىپ قالماسلىقى، بەلكى بۇرۇنقى ئاساسىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلاندۇرۇشى لازىم. ماركس بىلەن ئېنگېلس: «كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ خىتابنامىسى»دا پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن ھەم بۇرژۇئازىيە بارلىق كاپىتالىدىن مەھرۇم قىلىنغاندىن كېيىن «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى مۇمكىن قەدەر چاپسانراق ئاشۇرىدۇ» ③ كاپىتالىزم تۈزۈمىگە قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك سانائەتنى ۋە يېزا ئىگىلىكىنى تېخنىكا جە-

ھەققىي كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا قارىغاندا تېخىمۇ ئىلغار بولغان يېرىك ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشىغا ئايلاندۇرۇش لازىم. دەل مانا مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، يولداش ماۋزېدۇڭ مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن تاماملانغاندىن كېيىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى: «مەملىكىتىمىزدە زامانىۋىلاشقان سانائەت ئاساسىنى ۋە زامانىۋىلاشقان يېزا ئىگىلىك ئاساسىنى قۇرۇپ چىقىش» لازىم. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىختىسادىي تۈزۈمىمىز ۋە سىياسىي تۈزۈمىمىز ئۆزىنىڭ بىر قەدەر تولۇق ماددىي ئاساسىغا ئىگە بولغان ھېسابلىنىدۇ. (ھازىر بۇ ماددىي ئاساس تېخى تازا تولۇق ئەمەس). ئاندىن دۆلىتىمىز (ئۈستقۇرۇلما) تولۇق مۇستەھكەملەنگەن ھېسابلىنىدۇ. ئاندىن سوتسىيالىزم جەمئىيىتى تۈپتىن قۇرۇلغان ھېسابلىنىدۇ.» ⑤

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پرولېتارىيات ئىنقىلابىي غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ۋە سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئورنىتىلغاندىن كېيىن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا قارىغاندا تېخىمۇ ئىلغار يېرىك ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشنى مەزمۇن قىلغان سوتسىيالىستىك ماددىي ئاساسنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى كۈچەيتىش سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى.

2. سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسىنى قۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

ھەر قانداق جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇئەييەن ماددىي ئاساس مۇتلەق زۆرۈر. ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە شەكىللىنىشىدە شۇنداق بولۇپ قالماستىن، ئۇنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ. كاپىتالىزم ئاددىي ھەمكارلىق، ئىشخانا قول سانائىتى ۋە يېرىك ماشىنا سانائىتىدىن ئىبارەت 3 تەرەققىيات باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. لېكىن يېرىك ماشىنا سانائىتى ئەنئەنىۋى قول سانائىتىنىڭ ئورنىنى ئالغاندىن كېيىنلا، ئەمگەك ئاندىن شەكىل جەھەتتە كاپىتالغا بېقىنىدى بولۇشتىن ئەمەلىيەت جەھەتتە كاپىتالغا بېقىنىدى بولۇشقا ئۆزگەردى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئاندىن ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتتى. كاپىتالىزم تۈزۈمى ئاندىن ئاخىرقى ھېسابتا فېئوداللىق تۈزۈمنى يەڭدى ھەمدە مۇستەھكەملەندى. كاپىتالىزمنىڭ ئىختىسادىي، سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىك قانۇنىيىتى رول ئوينىغاچقا، پرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش شەرت - شارائىتلىرى ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكىغا

ئوخشاش كاپىتالىزىم بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە ئالدى بىلەن پىشىپ يېتىلمەستىن بەلكى رۇسىيە ۋە جۇڭگوغا ئوخشاش ئىقتىسادىي قالاق دۆلەتلەردە ئالدى بىلەن پىشىپ يېتىلدى. مۇنداق ئەھۋالدا پرولېتارىيات پارتىيىسى نېمە قىلىشى كېرەك؟ بۇ مەسىلىگە قارىتا ئەمەلىيەتتە 2 خىل جاۋاپ بېرىلگەن ئىدى.

بىر خىل جاۋاپ: پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى تارتىۋالماسلىقى، ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى كاپىتالىزىم شارائىتىدا تەرەققىي قىلدۇرۇشى، ماددىي ئاساس جەھەتتىكى شەرت - شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە ئاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى كېرەك دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. مانا بۇ كائۇتسكىنىڭ رۇسىيە ئىنقىلابىغا ۋە چېن دۇشيۇنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابىغا بەرگەن ئاغمىچىلىق جاۋابى ئىدى.

يەنە بىر خىل جاۋاپ: پرولېتارىيات پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئۆز ھاكىمىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى، ئەسلىدە ئاجىز بولغان ماددىي ئاساسنى تولۇقلىشى كېرەك دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. مانا بۇ لېنىننىڭ رۇسىيە ئىنقىلابىغا ۋە يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابىغا بەرگەن ماركسىزملىق جاۋابى ئىدى. رۇسىيە ۋە جۇڭگوغا ئوخشاش مۇنداق ئەسلىدىكى ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتى قالاق بولغان دۆلەتلەردىكى پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ سوتسىيالىزم يولىغا ماڭغاندىن كېيىن سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسىنى ئورنىتىشنى ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان مەركىزىي ۋەزىپە قىلىشى كېرەك. مەملىكىتىمىز تەرەققىي تاپمىغان بىر سوتسىيالىستىك مەملىكەت. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك تۈزۈمىمىز قالاق بولغان يېرىم فېئوداللىق، يېرىم مۇستەملىكىلىك ئىقتىساد ئاساسىدا ئورنىتىلغان بولۇپ. ماددىي ئاساسىمىز تولىمۇ كەمچىل، شۇڭلاشقا مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىزمنىڭ كۈچلۈك ماددىي ئاساسىنى قۇرۇش ئىنتايىن مۈشكۈل ۋە جىددىي ۋەزىپە. ئېنگېلس 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دېگەن ئىدى: «ھەر قانداق دۆلەت ئەگەر ئۆزىدە پار دوۋگاتېلى ئىشلىتىلىدىغان ماشىنا سازلىق سانائىتى بولمىسا ۋە ئۇ ئۆزىنىڭ سانائەت ماللىرىغا بولغان ئېھتىياجىنى (كۆپ قىسمىنى بولسىمۇ) ئۆزى قاندۇرالمىسا. ئۇ ھالدا، بۇنداق دۆلەت ھازىرقى مەدەنىيەت مىللەتلەر ئىچىدە تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە بولالمايدۇ». ④ 20 - ئەسىر بولغان بۈگۈنكى كۈندە، بىز يەنىلا مۇنداق دەپ ئېيتالايمىزكى، ھەر قانداق بىر دۆلەت، ئەگەر ئۇنىڭ يېزا ئىگىلىكى، سانائىتى، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىسى دۇنياۋى ئىلغار سەۋىيىگە يەتمىگەن بولسا، ئۇ قۇدرەتلىك دۆلەت بولالمايدۇ. دۇنيادا تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە بولالمايدۇ.

ئازاتلىقتىن ئىلگىرى، ئېلىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى چىرىك، ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكىسى ئىنتايىن قالاق ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان، بىز كونا جەمئىيەت تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىپلا قالماي، بەلكى ئىقتىساد ۋە تېخنىكا جەھەتتىكى قالاقلىق ئەھۋالىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆزگەرتتۇق. لېكىن، ئېلىمىز ئاجىز بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان لىن بياۋ ۋە «4 كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ئېغىر بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغانلىقىمىزدىن، دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي سەۋىيىسى ۋە تېخنىكا سەۋىيىسى بىلەن دۇنيادىكى ئىلغار دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا تېخى ناھايىتى چوڭ پەرقى بار. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بولۇپمۇ يېقىنقى 10 – 20 يىلدىن بۇيان، دۇنيادا بىر يېڭى پەن - تېخنىكا ئىنقىلابى ۋە يېڭى سانائەت ئىنقىلابى داۋام قىلىپ كەلدى. ئاتوم ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى تېخنىكىسى ۋە ئاسمان بوشلۇقى تېخنىكىسىنى ئاساسىي بەلگە قىلغان زامانىۋى پەن - تېخنىكا ھەيران قالارلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشتى ۋە ئۇ ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان دائىرىدە ۋە تېزلىكتە ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلمەكتە. زامانىۋى سانائەت ئومۇميۈزلۈك ماشىنىلاشتۇرۇلۇش ئاساسىدا، ئاپتوماتلىشىش دەرىجىسى جەھەتتە يېڭى سەۋىيىگە سەكرىدى. ئېلىمىزنىڭ سانائىتى مەلۇم دەرىجىدە ماشىنىلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭدا قول ئەمگىكى يەنىلا خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. سانائەتتىكى تايانچ كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ كۆپ قىسمى ئالغا كەتكەن ئەللەرنىڭ 40 -، 50 - يىللاردىكى سەۋىيىسىگە توغرا كېلىدۇ. ئېلىمىزدىكى پولات - تۆمۈر ئىشچىلىرى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا ھەر يىلى 10 توننا چامىسىدا پولات ئىشلەپچىقىرىدۇ، ياپونىيىنىڭ بولسا 300 توننا بولۇپ، 30 ھەسسە پەرق قىلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ كۆمۈر ئىشچىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا ھەر يىلى ئىشلەپچىقىرىدىغان كۆمۈرى 200 توننا ئەتراپىدا، ئامېرىكىنىڭ بولسا 3 مىڭ 600 توننا بولۇپ، 18 ھەسسە پەرق قىلىدۇ. ئالغا كەتكەن ئەللەرنىڭ تۆمۈر يوللىرىدا ئاللىقاچان سۈرئەتلىك ئېلېكترلەشكەن ۋە ئىچىدىن يانىدىغان دىۋىگاتېللىق پاراۋۇزلار قاتنايدىغان بولۇپ كەتتى، ئېلىمىزدىكى پاراۋۇزلارنىڭ 80 پىرسەنتتىن ئارتۇقراقى پار بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان پاراۋۇزلاردۇر. يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان سانائەت تارماقلىرى جەھەتتە پەرق تېخىمۇ چوڭ. يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە، زامانىۋى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ھالقىلىرىدىمۇ، پىششىقلاپ ئىشلەش جەھەتلىرىمۇ ماشىنىلىشىپ، ئېلېكترلىشىپ بولدى ھەمدە ئاپتوماتلىشىشقا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە. ئامېرىكىدا يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەر بىر ئەمگەك

كۈچى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 170 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىدۇ. مەملىكەت بويىچە كىشى بېشىغا 2 مىڭ 700 جىڭ ئاشلىق توغرا كېلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە بولسا، يەنىلا قول بىلەن باشقۇرۇش ئاساس قىلىنىدۇ. ماشىنىلاشتۇرۇش سەۋىيىمىزمۇ تېخى ناھايىتى تۆۋەن. نەچچە يۈز مىليون كىشى ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بەنت بولىدۇ. يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەر بىر ئەمگەكچى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئاران 2 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىدۇ. مەملىكەت بويىچە كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 500 جىڭ چامىسىدا ئاشلىق توغرا كېلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنى دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كۆپىنچە ساھەلەر تەخمىنەن 15 - 20 يىل پەرق قىلىدۇ. ئاھالىنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا كېلىدىغان كىرىمى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى بويىچە ھېسابلىغاندا، ئېلىمىز ھېلىھەم دۇنيادىكى نامرات - قالاق دۆلەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇنداق قالاق ھالەتنىڭ ئۇزاققىچە داۋاملىشىشىغا يول قويىمىزمۇ؟ ئەلۋەتتە يول قويمايمىز. شۇڭلاشقا، سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسىنى قۇرۇشتىن مەخسەت ئېلىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىنى ھازىرقى زامان ئىلغار پەن - تېخنىكىسى بىلەن قوراللاندۇرۇپ، ئېلىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى قالاق قىياپىتىنى تەل - تۆكۈس ئۆزگەرتىپ، ئېلىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى، سانائىتىنى، دۆلەت مۇداپىئەسىنى ۋە پەن - تېخنىكىسىنى دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈش، ئېلىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدە زور بىر تەرەققىياتنىڭ بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش، ئېلىمىزدىكى خەلق تۇرمۇشىنى كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئۆستۈرۈشتۇر.

سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسىنى بىر سەكرەپلا قۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ. ئۇ، بىر سەۋىيىدە ئۆزگەرمەي، مەڭگۈ توختاپمۇ قالمايدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسىنى قۇرۇشتا ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، مۇقەررەر رەۋىشتە بارغانسېرى يۇقىرى تەلەپلەر قويۇلىدۇ.

3. جۇڭگوچە زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىغا مېڭىش كېرەك

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكەشنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە «جۇڭگوچە زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىغا مېڭىش» مەسىلىسىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ مەسىلىنىڭ ياخشى ھەل بولۇش - بولماسلىقى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشىنىڭ غەلىبە قىلىش - قىلالماسلىقىغا مۇناسىۋەتلىك. كونكرېتنى يولنى زادى قانداق مېڭىش

AltunOq

كېرەك، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى زادى قانداق ئېلىپ بېرىش كېرەك، بۇ مەسىلىدە
ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىش كېرەك. بۇ مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلغاندا، ئالدى
بىلەن ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشىمىز، ئاندىن قالسا، تا-
رىخىي تەجرىبىلىرىمىزنى تەتقىق قىلىشىمىز، ئۇنىڭدىن كېيىن قالسا چەتئەللەر-
نىڭ تەرەققىي قىلىش يوللىرىنى تەتقىق قىلىشىمىز لازىم. ھەقىقەتنى ئەمەلىيەت-
تىن ئىزلەش، ھەممە ئىشتا ئەمەلىي ئەھۋالنى چىقىش قىلىش، نەزەرىيە بىلەن
ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈش — ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ تۈپ
پرىنسىپى. يولداش ماۋزېدۇڭ ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ ئومۇمىي ھەقىقىتىنى جۇڭ-
گونىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلە[illegible] ىپ، جۇڭگونىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ماس كېلى-
دىغان ئىنقىلابىي يولنى يە[illegible] قىلىق شەھەرلەرنى قورشاپ، ئەڭ ئاخىرىدا
شەھەرلەرنى ئازات قىل[illegible] قى ئۈچۈن، جۇڭگو ئىنقىلابىي غەلىبە قا-
زاندى. شۇنىڭغا ئوخشا[illegible] رۇشتىمۇ ئېلىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھ-
ۋالىنى چىقىش قىلىپ، ئې[illegible] لىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر يول-
نى تاپقاندىلا، ئاندىن زامانىۋى[illegible] ۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈر-
گىلى بولىدۇ، سوتسىيالىزم ئىشلىرى[illegible] ن گۈللىنىپ تەرەققىي تاپىدۇ.

ئۇنداق بولسا، ئېلىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى قانداق؟ ئېلىمىزنىڭ گەۋدىلىك-
رەك ئىككى ئالاھىدىلىكى بار: بىرىنچى، ئۇلى ئاجىز. ئېلىمىز ئەسلىدە يېرىم مۇس-
تەملىكە، يېرىم فېئوداللىق دۆلەت بولغانلىقتىن، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى
ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى بەك
تۆۋەن. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 30 يىلدىن بۇيان، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلى-
رىدە مەلۇم تەرەققىيات بولغان بولسىمۇ لېكىن نامراتلىق - قالاقلىق ھالىتى تېخى
تۈپتىن ئۆزگەرتىلىپ بولمىدى. دۆلىتىمىزنىڭ تەبىئىي شەرت - شارائىتىدىن
قارىغاندا يېرى كەڭ، بايلىقى مول، ھەر تۈرلۈك قېزىلما بايلىقلىرى ناھايىتى
مول. لېكىن قېزىلما بايلىقلىرى يەر ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتىدۇ، تېخىچە تەكشۈرۈپ
ئېنىقلانمىدى، يەنىلا يوشۇرۇن ئىقتىسادىي كۈچ بولۇپ قېلىۋاتىدۇ، ھۇل ئاجىز
بولۇشتەك بۇ ئالاھىدىلىك ھېلىمۇ ناھايىتى گەۋدىلىك بولۇپ كۆرۈلمەكتە. ئىككىن-
چىسى، ئاھالە كۆپ. ھازىر ئېلىمىزدە بىر مىليارتتىن ئارتۇق ئاھالە بار. بۇنىڭ
تەخمىنەن 80% دېھقان. ئادەمنىڭ كۆپ بولۇشىنىڭ ياخشى تەرىپىمۇ بار، زىيانلىق
تەرىپىمۇ بار. مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئېلىمىزنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئەمگەك
ئونۇمدارلىقىنىڭ يۇقىرى بولۇشىنى، ئادەمنى ئاز ئىشلىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئا-
دەمنىڭ كۆپ بولۇش ئەھۋالى بولسا، كۆپلەپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلى-

دۇ. زامانىۋىلاشتۇرۇش جۇغلانمىنىڭ كۆپ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇل ئاجىز، ئاھالە كۆپ بولغان ئەھۋالدا بولسا، جۇغلانمىنى ئاشۇرۇش قىيىنراق بولىدۇ، زامانىۋىلاشتۇرۇش يۇقىرى سۈپەتلىك ئەمگەك كۈچىنى تەلەپ قىلىدۇ، خەلقنىڭ ماددىي مەدەنىيەت، تۇرمۇش سەۋىيىسىنى بارا - بارا ئۆستۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۇل ئاجىز، ئاھالە كۆپ بولسا، بۇنداق ئۆستۈرۈشكە زور قىيىنچىلىقلار كەلتۈرىدۇ. ۋە باشقىلار. زېمىنىمىزنىڭ كەڭلىكى، ئۇلنىڭ ئاجىزلىقى، ئاھالىنىڭ كۆپلىكى، تېرىلغۇ يەرنىڭ ئازلىقى - مانا بۇلار دۆلىتىمىزنىڭ ئەھۋالى ۋە ئالاھىدىلىكى. شۇنداقلا دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسى ۋە چىقىش نۇقتىسى. ئېلىمىزدە بىر مىليارت ئاھالە ۋە 800 مىليون دېھقان بار ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىپ، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا قويۇشىمىز كېرەك. تىرىشىپ يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرغاندىلا، ئاندىن يېزا ئىگىلىكىنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى ئاساسلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ قىياپىتىنىڭ تامامەن يېڭى تۈسكە كىرىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملىگىلى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئېھتىياجىنى تولۇق قامداپ، ئۇلارنىڭ ماددىي - مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. خەلق ئىگىلىكىدە، يېتەكچى رول ئوينايدىغان سانائەتنىڭ زامانىۋىلىشىشى 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئالغا سۈرىدىغان ماددىي كۈچتۇر. ئۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىنى تېخنىك ئۈسكۈنىلەر بىلەن تەمىن ئېتىش ۋە دۆلەتنى يېقىلغۇ، قۇۋۋەت، خام ئەشيا بىلەن تەمىن ئېتىش ھەم ئۇنىڭغا مەبلەغ جۇغلاپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان.

سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش — پۈتۈن مەملىكەتتە تارماقلار قۇرۇلمىسى تولۇق، چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى كارخانىلار ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن، رايونلارغا تارقىلىشى ئەقىلغا مۇۋاپىق بولغان، مۇستەقىل، مۇكەممەل، زامانىۋىلاشقان سوتسىيالىستىك سانائەت سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش دېمەكتۇر. سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا، پىلانلىق ھالدا بەزى تېخنىكىسى ئىلغار بولغان چوڭ تىپتىكى كارخانىلارنى يېڭىدىن قۇرۇش، كېڭەيتىپ قۇرۇش بايلىقلاردىن ئەقىلغا مۇۋاپىق پايدىلىنىشتا، سانائەتنىڭ ئورۇنلىشىشىنى ياخشىلاشتا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈشتە ناھايىتى زۆرۈر. لېكىن ئۇل ئاجىز، ئاھالە كۆپ بولۇش ئاساسىدا زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللانغاندا مەۋقەنى ھازىرقى بار ئاساسقا قويۇپ، ھازىر بار كارخانىلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، يوشۇ-

رۇن كۈچلەرنى جارى قىلدۇرۇش، يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش يولى بىلەن مېڭىشىمىز لازىم. بۇ يول بىلەن يۈرگەندە دۆلىتىمىزنىڭ ھازىر بولغان تېخنىكا - ئۈسكۈنىلىرىدىن ۋە مول ئادەم كۈچى بايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

دۆلىتىمىزگە ئوخشاش ئۇلى ئاجىز، ئۇزۇنلىق ئۈستىگە ئاھالىسى كۆپ بولغان چوڭ دۆلەتتە 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا دۇنيادىكى ئەڭ ئىلغار پەن - تېخنىكا ئارقىلىق دۆلىتىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى ئۆزگەرتىپ ۋە قوراللاندۇرۇپ، قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك ماددىي ئاساس بەرپا قىلىش ئۈمىدىنى چەت ئەللەرگە تايىنىشقا باغلاپ قويۇشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئۈمىدىمىزنى ئۆزىمىزنىڭ كۈچى ئاساسىغا باغلىشىمىز، مۇستەقىل ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇشىمىز، جاپا مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش، مەملىكەتنى تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچانلىق بىلەن گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئىنقىلابىي روھنى جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم. لېكىن مۇستەقىل ئۆزىگە - ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ئىشىكنى تاقاپ بىكىنمىچىلىك قىلىش دېگەنلىك ئەمەس. بەلكى مۇستەقىل ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ئاساسىدا، پىلانلىق، نۇقتىلىق ھالدا چەت ئەللەردىن ئىلغار تېخنىكا - ئۈسكۈنىلەرنى كىرگۈزۈش، چەت ئەل كاپىتالىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش كېرەك دېگەنلىك بولىدۇ. چەت ئەل تېخنىكىسىنى كىرگۈزگەندە بېرىلگەن بەدەل ئۆزىمىز يېڭىۋاشتىن باشلاپ ئىزدىنىشىمىزگە قارىغاندا كۆپ ئاز بولىدۇ، ئىلغار دۆلەتلەرنىڭ پەن - تېخنىكىسىنى ئۆگىنىشكە ۋە ئۆزىمىزنىڭ تېخنىكا كۈچىمىزنى تەربىيىلەپ ئۆستۈرۈشكىمۇ پايدىلىق.

«ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1. توم. ئۇيغۇرچە نەشرى 188-بەت

«لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 4- توم 549- بەت

«كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ خىتاپنامىسى». «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1،توم ئۇيغۇرچە نەشرى 466-بەت

«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 5.توم مىللەتلەر نەشرىياتى 1977- يىلى نەشرى 852-بەت

ئېنگېلس: «ن . خ . دا سېلسونغا». «ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 38-توم 305-بەت

گۈزەللىكنىڭ نېمىلىكى توغرىسىدا

ۋاھاپ غوپۇر

گۈزەللىكنىڭ نېمىلىكى توغرىسىدا كىشىلەر ئەزەلدىن ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشتا بولۇپ كەلدى. ھەركىم ئۆز كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا گۈزەللىكنىڭ نېمىلىكىنى ئوخشىمىغان مەنبەنى ئاساس قىلىش بىلەن شەرھلەشتى.

ئىلگىرىكى رىۋايەت، چۆچەكلەردە گۈزەللىكنى «ئەۋلىيا، خۇدا ياراتقان» دېيىلگەچكە، بۇ خىل كۆز قاراش ئەڭ دەسلەپكى ئېستېتىك نەزەرىيەچىلەر تەرىپىدىن «گۈزەللىك تەڭرى، گۈزەللىك ئالەم روھى»— دەپ قوبۇل قىلىنىپ چۈشەندۈرۈشكە ئاساس بولۇپ بەردى. كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئېستېتىكلار گۈزەللىكنىڭ نېمىلىكى ئۈستىدە توختالغاندا، «تەڭرى»، «ئالەم» ئىبارىسى ئورنىغا «مۇتلەق ئىدىيە»— دېگەننى ئەسلىتىپ «گۈزەللىك مۇتلەق ئىدىيە»، «ئېقىلنىڭ ھېسسىياتتا قايتا ئىپادىلىنىشى» دېسە، يەنە بىرىلەر «مۇتلەق ئىدىيە» دېگەننىڭ ئورنىغا «سۇبيېكتىپ ئىرادە» —دېگەننى قويۇپ، گۈزەللىك شەخسنىڭ سۇبيېكتىپ ئىرادىسى، خاھىشى، ئىنسان زوق—ھەۋەسىنىڭ تاشقى ئالەمگە شولا چېچىشى» دېيىش ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكەن ئىدى.

يەنە بەزى ئېستېتىكلار بولسا «گۈزەللىك شەخسنىڭ سۇبيېكتىپ ئىرادىسى» دېگەن جۈملىدىكى «شەخسنىڭ سۇبيېكتىپ ئىرادىسى» دېگەننىڭ ئورنىغا « ئېستېتىك كۆز قاراش»— دېگەن سۆزنى قويۇپ «گۈزەللىك ئېستېتىك كۆز قاراشقا مەنسۇپ بولغان ئىجتىمائىي مەھسۇلاتتىن ئىبارەت— دەپ ئىزاھلاشتى.

يۇقىرىدىكى گۈزەللىكنىڭ نېمىلىكىنى ھەر خىل ئىبارە بىلەن شەرھلىگەن ئېستېتىكلارنىڭ ھەر بىرى بىر—بىرىدىن پەرقلىق كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆز—ئارا زىت پىكىرلەردە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى گۈزەللىكنىڭ نېمىلىكىنى تىلغا ئالغاندا تەڭرىنىڭ نۇرىدىن، مۇتلەق ئىدىيەدىن، ئىنسان روھىدىن، تۇيغۇسىدىن، زوق—ھەۋەسىدىن، كۆز قارىشىدىن كېلىپ چىققان دېيىش بىلەن

مۇقىملاشتۇرغان ئىدى. دەلىجىدە بۇ خىلدىكى كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىستېتىكلار ئىستېتىك ئىدىيىلەر تارىخىدا ئىدىيالىستىك ئىستېتىكچىلار سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشتى. بۇلاردىن پىلاتون، سوقرات، پىلوتىن، كات گېگېل، سانتايانا گېئوركىلار ئاساسلىق ئورۇن تۇتىدۇ.

بۇلارنىڭ كۆز قاراشلىرىدىكى نوقسانلىق شۇكى: ئۇلار گۈزەللىكنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇتلۇقىنى، ئۇنىڭ ماددىي ئونتولوگىيىلىك ماھىيىتىنى، تەبىئىي شەيئىنىڭ، ئەرسىنىڭ ئۆزىدىكى ئەسلى گۈزەللىكنى ئىنكار قىلىپ ئۇنىڭ ئورنىغا تەڭرى، مۇتلەق ئىدىيە، ئىنسان روھى، كۆز قارىشىنى مەنبە قىلغانلىقى بولدى.

ئېنىقكى ئەينى دەۋرلەردە يوقىرىدىكى كۆز قاراشلارغا قارشى ھالدا گۈزەللىكنىڭ تەبىئىي مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىلغار قاراشتىكى ئىستېتىكلارمۇ مەيدانغا چىققان بولسىمۇ بىراق ماركسىزمدىن بۇرۇنقى ئىستېتىك ماتېرىيالىزىم گۈزەللىكنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئۆزلىرىنىڭ مېخانىك، مېتافىزىك تەبىئەت كۆز قاراشلىرى بويىچە چۈشەندۈرۈپ گۈزەللىكنى پەقەت ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ بەدىئىي مۇناسىۋەتلىرى، شەكلى، ئالامىتى دېيىش ئارقىلىق قانائەتلەندى. نەتىجىدە گۈزەللىك چۈشەنچىسىنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرىنى كۆرمىدى، ئۇنى تونۇمىدى. گۈزەللىكنى چۈشەندۈردى، دېگەندە تەبىئىيلىك دائىرىسىدىن ھالقىغان ئەمەس ئىدى. ئۇنداقتا گۈزەللىك زادى نېمە؟ بۇنى ئەڭ ئىلمىي قىلىپ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي نوقتىدىن ھەقىقىي شەرھلەش ماركس بىلەن ئېنگېلس تەرىپىدىن ئىشقا ئاشتى.

ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ گۈزەللىك ھەققىدىكى چۈشەنچىسى 19–ئەسىرنىڭ 40–يىللىرىدا پەيدا بولدى. لېكىن ئىجتىمائىي ھادىسىلەركە گۈزەللىك ھادىسىلىرىگە ماركس دەۋرىگىچە بولغان ئاردىلىقتا ئىدىيالىستىك ئىستېتىك كۆز قاراش تامامەن ھۆكۈمران ئورۇندا بولۇپ كەلگەن ئىدى. گەرچە ئەينى دەۋرلەردە ئىلغار ئىدىيىلىك ئىستېتىكلاردىن دېموكرىت، ئارستوتېل، فارابى، دىدرو، چېرنىشېۋسكىيغا ئوخشاش ئاتاغلىق ئىستېتىكلار مەيدانغا چىقىپ گۈزەللىكنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ لېكىن ھەقىقىي پەنگە، ھاياتقا، گۈزەللىككە بولغان ئىلمىي قاراشنى ئىختىرا ئىتىش، ھەررەڭ، ھەر خىل شەكىلدىكى ئىدىيالىستىك ئىستېتىكلارنى ھەر تەرەپتىن تەنقىد قىلىپ ئۇنى تارىخ سەھنىسىدىن ھەقىقىي قوغلاپ چىقىرىش ماركس بىلەن ئېنگېلس تەرەپتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

ئېنىقكى، ماركس بىرەر خاس ئىستېتىكلىق ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان ئەمەس.

AltunOq

لېكىن ماركسنىڭ ئەسەرلىرىدە مول ئېستېتىكىلىق ئىدىيىلەر ئىپادىلەنگەن ئىدى.

كارل· ماركس گۈزەللىك توغرىسىدا مۇنداق قىممەتلىك پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان: «ھايۋانات ئۆزى تەۋە بولغان تۈرنىڭ ئۆلچىمى ۋە ئېھتىياجى بويىچە ئىجات قىلىدۇ. ئادەم بولسا ھەر بىر تۈرنىڭ ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەپچىقىرالايدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە شەيئىلەرگە باشتىن ئاخىر مۇۋاپىق ئۆلچەم بويىچە مۇئامىلە قىلالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەم گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە ئىجات قىلىدۇ. («پەلسەپە ئىقتىسادىي قولىيازمىلەر»). «كىشىلەرنىڭ ئەمگىكى ئۇلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا بولغان ئېستېتىك ئىقتىدارىنى، كىشىلەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا بولغان سەزگۈسىنى، يەنى كىشىلەرنىڭ تەبىئەت تۇيغۇسىنى يارىتىدۇ» (م.ئې ئەسەرلەرى 3-توم) پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ داھىسى ماركس يۇقىرقى تەبىرىدە ھايۋاناتلارنىڭ ئۆزى تەۋە بولغان تۈرنىڭ ئۆلچىمى ۋە ئېھتىياجى بويىچە ئىجات قىلىدىغانلىقىنى يەنى ئومۇرتقىسىز ھايۋاناتلارنىڭ (ئۆز ئىچىدىن پەرقلىق بولسىمۇ) ئۆز تۈرىنىڭ ئۆلچىمى، ئېھتىياجى بويىچە ئومۇرتقىسىز ھايۋانات نەسلىنى ئىجات قىلىدىغانلىقىنى— ھەسەل ھەرىسىنىڭ— ھەسەل ھەرىسىنى، چېكەتكىنىڭ — چېكەتكىنى، ئۆمۈچۈكنىڭ— ئۆمۈچۈكنى ئىجات قىلسا، ئومۇرتقۇلۇق ھايۋاناتلارنىڭمۇ (ئۆز ئىچىدىن پەرقلىق بولسىمۇ) ئۆزى تەۋە بولغان تۈرىنىڭ ئۆلچىمى، ئېھتىياجى بويىچە ئىجات قىلىدىغانلىقىنى —بېلىقنىڭ بېلىقنى، كەسلەنچۈكنىڭ —كەسلەنچۈكنى كەپتەرنىڭ كەپتەرنى، ئۆدەكنىڭ—ئۆدەكنى، ئىجات قىلىدىغانلىقىنى، سۈت ئەمگۈچى ۋە گۆش يېگۈچى ھايۋاناتلارنىڭمۇ ئۆزى تەۋە بولغان تۈرىنىڭ ئۆلچىمى، ئېھتىياجى بويىچە ئىجات قىلىدىغانلىقىنى، ئادەملەرنىڭ ئۇلارغا بولغان مۇئامىلىسىنىڭ باشتىن—ئاخىر ھەر قايسى تۈرنىڭ ئۆلچىمىگە لايىق مۇئامىلىدە بولىدىغانلىقىنى، ئومۇرتقىسىز ھايۋاناتلارغا قىلغان مۇئامىلىنى ئومۇرتقۇلۇق ھايۋاناتلارغا قىلمايدىغانلىقىنى، شۇڭلاشقا ئادەم تەبىئىي گۈزەللىككە مۇئامىلە قىلغاندا ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنى چۈشىنىش، ئاخىرىدا شۇ تۈرگە مۇۋاپىق ئۆلچەم بىلەن مۇئامىلە قىلىپ ئۆز ھەۋەرى كۈرەشنىڭ ئوبيېكتىگە لايىق ئىجات قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرغان ھەمدە ئىجتىمائىي ئادەمنىڭ ئالدىدا تەبىئىي گۈزەللىك ۋە ئۇنىڭ ھادىسىلىرىنى مەۋجۇتلىقىنى —گۈل تەبىئىي گۈزەل، ئۇنىڭ ھادىسىسى كۈزدە يۇپۇرماق تاشلايدۇ. يازدا يوپۇرماق چىقىرىپ غۇنچە باغلاپ ئېچىلىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش پاكىت كۆز ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ، مانا بۇنىڭغا ئوخشاش ئوخشىمىغان تۈرگە مەنسۇپ بولغان تەبىئىي گۈزەللىكنىڭ كىشىلەر قەلبىنى ئويغىتىپ ئۇلاردا ئېستېتىك ئىقتىدارنى پەيدا قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ

ئۈستىگە كىشىلەرنىڭ تەبىئىي گۈزەللىككە بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ تۇيغۇ بويىچە ئەمەس بەلكى ئاڭلىق تاللاش ئارقىلىق (ھەر قايسى دەۋرلەردىكى تۇرمۇش ئۆبيېكتىنى بىلىشكە لايىق) قايتا ئىجاد قىلىش بولغانلىقىنى، ئىجاد قىلىشنىڭ ئالدىدا گۈزەللىك قانۇنىيىتىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مانا بۇ گۈزەللىكنىڭ ئەمەلىيلىكىنى ھەقىقىي چۈشەندۈرگەن دىئالېكتىك ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قاراشتىن ئىبارەت.

يېقىنقى بىر قانچە يىللاردىن بېرى گۈزەللىكنىڭ ئەمەلىيلىكى توغرىسىدا مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بېرىلدى. مۇھاكىمە تولاۋاقىتلاردا ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ ئەستېتىك ئىدىيىسى ئۈستىدە بولدى. نەتىجىدە بۇ ھەقتە ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ گۈزەللىك توغرىسىدىكى تەبىرىنى ھەركىم ئۆزىنىڭ چۈشىنىشى ئاساسىدا چۈشەندۈرۈپ ئۆز كۆز قاراشلىرىنى ئىسپاتلاشنىڭ ئاساس قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن گۈزەللىكنىڭ ئەمەلىيلىكىنى توغرا چۈشەندۈرۈش ۋە ئۇنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ماركسىزملىق ئەستېتىكىنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ تۇرماقتا. بۇ مەسىلىنى توغرا چۈشەندۈرۈش يۈزىسىدىن بۈگۈنكى زامانىمىزدىكى بەزى ئەستېتىكلار مەخسۇس كىتابچىلار ۋە نەزەرىيىۋى ماقالىلار يېزىپ ئىلان قىلىپ ئۆزلىرىگە خاس كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭ ئىچىدە تەسىرى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان «گۈزەللىك سۇبيېكتىپ، گۈزەللىك ئىدىيە»— دىگەن قاراش.

بۇ خىل قاراشتىكى ئەستېتىكلار: «گۈزەللىك بولسا كىشىلەرنىڭ بىرخىل ئىدىيىسى، ئوخشاش نەرسىنى بەزى كىشىلەر «گۈزەل»— دەپ بىلىدۇ. بەزى كىشىلەر «سەت»— دەيدۇ. ھەتتا بىر ئادەمنىڭ گۈزەللىككە بولغان قارىشىمۇ ئۇنىڭ تۇرمۇش جەريانىدىكى ئۆزگىرىشىنى بىلگەندىن كېيىن ئۆزگىرىدۇ. ئەسلى گۈزەل دىگەن بولسا كېيىن گۈزەل ئەمەس، ئەسلى گۈزەل ئەمەس دىگەن بولسا كېيىن گۈزەل بولۇشى مۇمكىن. گۈزەللىك بولسا ماھىيەتتە ئادەم سۇبيېكتىپىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى ئۇ بىر خىل ئۇقۇم، تەبىئەت دۇنياسىدىكى شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھادىسىلىرىنى گۈزەللىك، سەتلىك دىگىلى بولمايدۇ. ئۇلار گۈزەلمۇ ياكى سەتمۇ كىشىلەر ئۇنىڭغا باھا بېرىدۇ.— دەپ تەشەببۇس قىلىشىدۇ.

مەسىلە ناھايىتى روشەنكى، ئالتۇن گۈزەل، بىراق ئۇنىڭ ھەر قايسى مەملىكەتلەردىكى باھاسى ئوخشىمايدۇ. باھانىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن ئالتۇننىڭ تەبىئىي گۈزەللىكىنى يوقاتقىلى بولمايدۇ.

بەدەن تۈزۈلۈشى جايىغا چۈشۈپ تولۇق يېتىلگەن، چىراي شەكلى، قەددى—

قامەتى كېلىشكەن ئادەم، ئۇ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ئوخشاش بولمىغان ھەر قانداق دۆلەتتە ھايات ئۆتكۈزمىسۇن بىراۋنىڭ ئۇنى «گۈزەل» ياكى «سەت» دېيىشىدىن قەتئىي نەزەر ئۇ ئۆزىنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكىنى نامايەن قىلىپ تۇرىدۇ. دېمەك ئىنساننىڭ گۈزەللىكنى بىلىشى ھەققىدىكى بىلىمىنىڭ ئۆزگىرىشى تەبىئىي گۈزەللىكنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. ئۇنداقتا يۇقىرىقى كۆز قاراشتىكى نوقسانلىق شۇكى گۈزەللىكنى شەخسنىڭ ئىدىيىسى، كۆز قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشى — دەپ چۈشەنگەچكە ئەسلى مەۋجۇت گۈزەللىكنىڭ ئورنىغا شەخسنىڭ ئەينىي، كۆز قارىشىنى دەسسىتكەن نەتىجىدە گۈزەللىكنىڭ مەۋجۇتلۇق شەكلىنى ئىنكار قىلغان. كىشىلەرنىڭ ئىستېتىك تۇيغۇسى، ئىدىيىسى، كۆز قارىشى باھاسى گۈزەللىكنىڭ مەنبەئى بولماستىن بەلكى ئوبيېكتىپ دۇنيادا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان گۈزەللىك كىشىلەر ئىستېتىك ئېڭىنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەئى بولىدۇ. مىڭلىغان ئون مىڭلىغان قەددى قامەتلىك كىشىلەر بولمىغان بولسا كىشىلەر ھور—پەرىلەر ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرىنى ئويۇشتۇرالمىغان بولاتتى.

يەنە بەزى ئىستېتىكلار» گۈزەللىك ئوبيېكتىپ، گۈزەللىك نەرسىنىڭ —ئۆزىدە»— دەپ تەشەببۇس قىلىۋاتىدۇ.

ئۇلار «بىز گۈزەل ھېسابلىغان نەرسىلەر بولسا تىپىك نەرسىلەر، ئۇ خىل تىپىك نەرسىلەر ئومۇمىي نەرسىلەر ئىچىدىن ئالاھىدە روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شۇڭا گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتى بولسا شەيئىلەرنىڭ تىپىكلىكى، ئومۇمىي تۈر ئىچىدىكى مەلۇم يەككە نەرسىلەرنىڭ روشەن ئىپادىلىنىشى»— دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇلار گۈزەللىكنى ئوبيېكتىپ دېگەندە ئومۇمىي تۈر كۆز قارىشىدىن گۈزەللىك نەرسىنىڭ ئۆزىدە— دېگەندە تۈر ئىچىدىكى مەلۇم يەككە نەرسىلەرنىڭ تىپىكلىكى كۆز قارىشىدىن شەرھىلەپ تىپىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى گۈزەل نەرسىلەر گۈزەل شەيئىلەر بولسا تىپىكلىككە ئىگە دېگەن كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ خۇددى ياۋۇنىيۇن دېگىنىدەك ئۆزلىرى «ھېس قىلالىغان نەرسىلەرنىڭ گۈزەل» دەپ قاراشتى. بۇلارنىڭ كۆز قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، بىر تۈلكىنىڭ خۇسۇسىيىتى ،خاراكتېرى، ئالاھىدىلىكى، ھەركىتى ئومۇمىي تۈلكىلەرگە نىسبەتەن تىپىك بولىدۇ. بۇنى پەقەت سەنئەت ۋاستىسى بىلەن تىپىكلەشتۈرۈش مۇمكىن. بۇنداق «تىپىكلىك» نى كىشىلەر گۈزەللىك ھېسابلايدۇ؟

سەنئەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا تىپىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى گۈزەل شەيئى بولۇشى ناتايىن. سەنئەتچى ئۆز ئەسەرلىرىدە گۈزەللىكنى نامايەن قىلىش ئۈچۈن خۇنۈكلۈككە سېلىشتۇرۇپ بېرىپ تەسۋىرلەيدۇ. ھەر ئىككى تەرەپنى تىپىكلەشتۈرىدۇ.

ئۇنىڭ گۈزەللىكىنى تىپىكلەشتۈرۈشى ئۇنى نامايەن قىلىپ ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن بولسا خۇنۈكلىكىنى تەسۋىرلىشى ئۇنى پاش قىلىپ يوقۇتۇش ئۈچۈن بولىدۇ. ئائىلىي جەمئىيەتتىكى جازانىخورلۇق، ئوغرىلىق، قاتىللىق، ھەسەتخورلۇق، پاردورخورلۇق ئالدامچىلىق قاتارلىق ھەر خىل ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىمۇ سەنئەتتە تىپىكلەشتۈرۈپ سۆرەتلەيدۇ. بۇنداق خەلق مەنپەئەتىگە زىيان سالىدىغان «تىپىك نەرسىلەر» جەمئىيەت ئەزالىرىغا گۈزەللىك چۈشەنچىسى ئاتا قىلالماستىن بەلكى ۋەھىمىلىك ئۇنىڭدىن بىزار بولۇش ھېسسىياتىنى ئېلىپكېلىدۇ.

ئۇلار يەنە: ئىنسانلارغا ئىنتايىن ئوخشايدىغان ئادەمسىمان مايمۇننىڭ سەتلىكى، ئۇنىڭ ئىنسانلار بىلەن بولغان يىراق مۇناسىۋەتلىرىدىكى سەۋەپلىرىدىگە قاراپ سەتلىك ھېس قىلىنىدۇ. لېكىن ھايۋاناتلار نوختىسىدىن ئېيتقاندا، ئادەتتىكى ھايۋاناتلاردا بولمىغان ئەقىل— پاراسەت، ھەركىتىنىڭ چاققانلىقى مايمۇندا بار، ئەمما ئۇمۇ گۈزەل ئەمەس— دېيىشىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئوتتۇرىغا قويۇش ھاجەتكى، ھايۋاناتلار، ئۇچار قۇشلار، ئادەمسىمان مايمۇن بولسۇن بۇلاردىمۇ ئۆز تۈرىگە خاس تەبىئىي گۈزەللىك بار. لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىدىكى گۈزەللىكنى ئىنكاس قىلالمايدۇ. بىزنىڭ ئۇلارنى «گۈزەل ياكى سەت» —دەپ باھالىشىمىز ئۇلارنىڭ تەبىئىي تەن تۈزۈلۈشىدىكى گۈزەللىكىنى يوققا چىقىرالمايدۇ.

مەسىلە شۇ يەردىكى ئۇلار ئۆز ھەركىتىنى تەكرارلاۋېرىدۇ. قۇچقاچ، پاختەك قاغىلار ھەر يىلى يازدا ئۇۋا ياسايدۇ، ئۆمۈچۈك تور توقۇيدۇ. ساچقان تۆشۈك تېشىدۇ. لېكىن ئىنسان پائالىيىتى بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. ئىنسانلار بولسا تاشقى مۇھىتقا تەبىئىي ئىقتىدارىنى ماسلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتالايدۇ. مەسىلەن: قىشتا قېلىن كېيىنىش، يازدا نېپىز كېيىنىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەبىئىي مۇھىتنى ئۆزگەرتەلەيدۇ. سىرتقى مۇھىت سوغۇق بولسا قېلىن كىيىنىش ۋە ئوت قالاش بىلەن، سىرتقى مۇھىت ئىسسىق بولسا شامالدۇرغۇچ بىلەن سوغۇق ھاۋا پەيدا قىلالايدۇ.

ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى ھايۋاناتلارنىڭ پائالىيىتىگە ئوخشاش ئاڭسىز، مەقسەتسىز پائالىيەت بولماستىن بەلكى ئاڭلىق، مەقسەتلىك پائالىيەتتىن ئىبارەت، ئىنسانلار تەبىئىي نەرسىلەرنى ئۆزگەرتكەندە ئۆز تۇرمۇشىغا لازىملىق قىلىپ مەقسەدى قانائەتلەنگىچە ئىشلەپچىقىرىدۇ. م:ياغاچتىن ئورۇندۇق، شىرە ۋەباشقا ئائىلە مۈلۈكلىرىنى ياسىغاندا ئۇلارنى ئۆز تۇرمۇشقا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ مەقسەدى قانائەت ھاسىل قىلغانغا قەدەر ئىجات قىلىشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. يېمەك-ئىچمەك كىيىم—كېچەكنى ئىشلەپچىقىرالايدۇ. تەبىئەت يارىتالمىغان نەرسىلەرنى، شۇ نەر—

سىلەرنىڭ ئەمەلىي قانۇنىيىتىنى بىلىپ ئىگەللەش ئارقىلىق ئۆزىگە، ئۆز تۇرمۇشىغا كېرەكلىك قىلىپ ئىجات قىلالايدۇ. ئۇنىڭدىن ئۆزى لەززەتلىنىدۇ. ئۆز ئەمگىكىنى كۆرىدۇ. ئەڭ تەرەققىي قىلغان ھايۋاناتمۇ ئۇنداق قىلالمايدۇ. ھايۋاناتلار تەبىئەتتىكى تەييار نەرسىلەرنى ئىستېمال قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ تەبىئىي كۈچىدىن پايدىلىنىدۇ. تەبىئەتتىكى ھېچقانداق نەرسىنى بىلىپ ئىنكاس قىلالمايدۇ. ئادەملەر بولسا ئۆزىنى، تەبىئەتتىكى تەبىئىي نەرسىلەرنى، ئۇنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىنى ئالاھىدىلىكلىرىنى ھېس قىلىپ بىلىپ ئالالايدۇ. م: توپىنىڭ ھۇسۇلدارلىقى، دېڭىز، دەريا، كۆللەردىكى بېلىقلار، يىرتقۇچ ھايۋانلار، يەر ئاستى بايلىقلىرى قاتارلىقلارنى ئادەملەر جۈملىدىن ئىجتىمائىي ئادەملەر بىلگەن ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش يوللىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ھايۋاناتلار بولسا ئۆزىنى ۋە ئۆز شارائىتىنى، تەبىئەتتىكى نەرسىلەرنى بىلەلمەيدۇ. ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا ئەڭ تەرەققىي قىلغان ھەر قانداق ھايۋان قوپال بولسىمۇ بىرەر ئەمگەك قورالى ياسىغان ئەمەس. ھايۋاناتلارنىڭ ھەممە تۈرلىرى ھەتتا ئەڭ ئالىملىرىمۇ تەبىئەت نىمە بەرسە شۇنىڭ بىلەن ھايات ئۆتكۈزىدۇ. ئادەم بولسا ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىش بىلەن بىرگە ئۆزىنى ۋە ئۆز شارائىتىنى ئۆزگەرتىپ گۈزەللەشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرالايدۇ. ئادەمنىڭ قولى، تەپەككۇرى شۇنداق كاماللەتكە يەتتىكى رافائىل، تىتسان، سورىكوۋ، رېپىن، شىشكىن ۋە لېۋىتانلارنىڭ ئۆلمەس رەسساملىق ئىجادىيەتلىرىنى ياراتتى. ھەيۋەتلىك، ھەشەمەتلىك ساراي، قەسىرلەر شاڭخەي بېيجىن شېنيەن، موسكۋا، كرېمىل، ۋاشىنگتون توكيو بىناكارلىق نەمۇنىلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئەمگەك ئارقىلىق ئادەمنىڭ ئېقىل—پاراسىتى شۇنداق يۈكسەلدىكى ئادەم تەبىئىي گۈزەللىكنىڭ ھەددى ھېسابسىز خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىپ، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەپ، ئۆز دەۋرى تۇرمۇشىغا ئېھتىياجلىق بولغان ئىجتىمائىي گۈزەللىك ئىجات قىلىش بىلەن ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشقا باشلىدى. ئۇچار قۇشلارنىڭ بەدەن تۈزۈلۈشىدىكى ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىش بىلەن ئايروپىلاننى ياساپ كۆكتە ئۇچماقتا. بۇنداق ئىجات قىلىشنى ھايۋاناتلارنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ جەھەتتىكى پىكىرىمىزنى ئېنگېلسنىڭ «بۈركۈت ئادەمگە قارىغاندا خېلى يىراقنى كۆرىدۇ. لېكىن ئادەمنىڭ كۆزى بۈركۈتنىڭ كۆزىگە قارىغاندا بويۇملاردىن خېلى كۆپ نەرسىلەرنى پەرق ئېتەلەيدۇ. ئادەمگە قارىغاندا ئىت خېلى كۆپ تۈزۈكرەك پۇراش قۇۋۋىتىگە ئىگە. لېكىن ئۇ ئادەم ئۈچۈن تۈرلۈك نەرسىلەرنىڭ مۇئەييەن بەلگىلىرىدىن ئىبارەت بولغان $\frac{1}{100}$ ھەسسىسىنىمۇ پەرق قىلالمايدۇ. بەدەن سەزگۈسىگە كەلسەك مايمۇندا ئۇنىڭ

AltunOq

قوپال- باشلانغۇچ شەكىلدە، بىلىنە-بىلىنمەس دەرىجىدە بولسا ئادەمدە ئەمگەك قىلىش سەۋىيەسى، قولىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن بىللە بالدۇرلار كامالەتكە يەتكەن» ① دېگەن تەبىرى ئېنىق مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ.

يەنە بەزى ئىستېتىكلار «گۈزەللىك بولسا سۇبيېكتىپ بىلەن ئوبيېكتىپنىڭ بىرلىكى» دەپ تەشەببۇس قىلىۋاتىدۇ. بۇلار، گۈزەللىك سۇبيېكتىپمۇ ئوبيېكتىپمۇ ئەمەس بەلكى سۇبيېكتىپ بىلەن ئوبيېكتىپنىڭ بىرلىكىدە دېيىش ئارقىلىق سۇبيېكتىپ نەرسە- كىشىلەرنىڭ سىنىپىي ئېڭى- دۇنيا قارىشى تۇرمۇش تەجرىبىسى قاتارلىقلار ئوبيېكتىپ ئامىللار بىلەن بىرلەشكەندە ئاندىن گۈزەللىك پەيدا بولىدۇ. گۈزەللىك سەنئەتنىڭ ئالاھىدە شەكلى دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرۈۋاتىدۇ. سۇبيېكتىپ بىلەن ئوبيېكتىپنىڭ پەرقىنى تىلغا ئالغاندا سۇبيېكتىپ بىلىشنى ئاساس قىلىپ گۈزەللىكنى سەنئەتنىڭ ئالاھىدىلىكى دەپ مۇقەملاشتۇرۇۋاتىدۇ. بۇ خىل قاراشتىكى ئىستېتىكلار گۈزەللىكنى سەنئەتنىڭ ئالاھىدىلىكى دېيىش ئارقىلىق سەنئەتنى گۈزەللىكنىڭ مەنبەئى قىلغان. نەتىجىدە تەبىئىي گۈزەللىكنى، بىرلەمچى گۈزەللىكنى، ئەسلى گۈزەللىكنى، ئىنكار قىلغان. ئەگەر بۇلارنىڭ كۆز قارىشى راۋاجلانسا ئىستېتىكىنى سەنئەت نەزەرىيىسى بىلەن ئارىلاشتۇرۇش كېلىپ چىقىدۇ. نەتىجىدە سەنئەت نەزەرىيىسىنى ئىستېتىكىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش ئارقىلىق ئىستېتىكىنى ئىنكار قىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ. روشەنكى سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسىي مەسىلىسى گۈزەللىك مەسىلىسى بولماستىن بەلكى تىپىك مۇھىت ئىچىدىكى تىپىك ئوبرازدىن ئىبارەت. سەنئەت نەزەرىيىسى گۈزەللىك مەسىلىسىدىن باشقا ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، دىنىي سىياسىي مەسىلىلەر بىلەن ئۆز خىزمىتىنى بېجىرىدۇ.

دېمەك، گۈزەللىكنىڭ نىسبىيلىكىنى يۇقىرىقى كۆز قاراشلارغا ئوخشاش چۈشەندۈرۈپ كېلىۋاتقان شەكلى ئوخشىمىغان لېكىن توپ ماھىيىتى بىردەك بولغان ھەر خىل كۆز قاراشلار يەنە بار. بۇ خىلدىكى كۆز قاراشلاردىمۇ يەنىلا گۈزەللىكنىڭ ماددىي ئونتولوگىيىسى ئىنكار قىلىنىپ گۈزەللىكنى روھىيەتنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىدىن ئىزدەپ شەرھىلىگەن خالاس.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، تەبىئەت ئىنسان پائالىيىتىنىڭ مەيدانى. ئىنسان تەبىئەت زېمىنىدا ھەرىكەت قىلىدۇ. قايتا ئىجات قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئىنسان تەبىئەتسىز- تەبىئىي گۈزەللىكسىز تۇرۇپ ھېچقانداق ئىستېتىك تۇيغۇ، ئىستېتىك بىلىش، كۆز قاراشقا- قايتا ئىجات قىلىشقا ئېرىشەلمەيدۇ. تەبىئىي گۈزەللىكنى ئىجتىمائىي گۈزەللىككە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن بىرى شۇ تەبىئىي گۈزەل-

لىك مۇھىتىدا مەيدانغا كەلگەن ئەنە شۇ تەبىئىي گۈزەللىكنى ھېس قىلىپ ئىدرەك قىلالايدىغان تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىنى تولۇق يېتىلدۈرگەن ئىنسان بولۇشى كېرەك. ئىنسان ئەمگىكى تەبىئىي گۈزەللىك بىلەن بىرلەشكەندە ئۇ تەبىئىي شەيئىگە ئىنسان ئەمگىكى سىڭىدۇ. ئەمگەك ئۆتىدۇ. ئۇ ئاندىن ئىنسان تۇرمۇشىغا لايىق بولغان ئىجتىمائىي نەرسىگە ئايلىنىدۇ. بۇنداق ئايلاندۇرۇش شۇ دەۋردىكى تۇرمۇش ئوبيېكتىنى قانچىلىك بىلسە شۇنچىلىك ئىجات قىلىش بىلەن نەتىجىلىنىدۇ. شۇڭا ئىنسانىيەت ھەر قايسى تارىخى دەۋردىكى تۇرمۇش ئوبيېكتىنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرىنى بىلىش ئاساسىدا ئۆز دەۋرىگە لايىق ئىجات قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. «قوپال تاش قوراللاردىن ئوقياغا ئۆتۈلدى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئوۋچىلىق ھاياتىدىن ھايۋانلارنى قولغا ئۆگۈنۈشكە ۋە ئىپتىدائىي چارۋىچىلىققا ئۆتۈلدى. تاش قوراللاردىن تۆمۈر ئەسۋاپلارغا (تۆمۈر پالتا، تۆمۈر چىشلىق ساپان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا) ئۆتۈلدى ۋە شۇنىڭغا مۇۋاپىق تېرىقچىلىققا ھەم دېھقانچىلىققا ئۆتۈلدى. ماتېرىياللارنى ئىشلەيدىغان تۆمۈر ئەسۋاپلار تېخىمۇ ياخشىلاندى تۆمۈرچىلىك ئىشىدا بازغانغا ئۆتۈلدى. كولاللىق ئىشقا ئۆتۈلدى ۋە شۇنىڭغا ئۆتۈلدى ۋە شۇنىڭغا مۇۋاپىق ھۈنەر راۋاجلاندى. ھۈنەرۋەنلىك دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىقتى. مۇستەقىل ھۈنەرۋەنلىك ۋە كېيىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مانوفاكتورا شەكلى راۋاجلاندى. ھۈنەرۋەنلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن ماشىنىغا ئۆتۈلدى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەرۋەنلىك — مانوفاكتورا شەكلى ماشىنا بىلەن ئىشلەش سانائىتىگە راۋاجلاندى. ماشىنىلار سىستېمىسىغا ئۆتۈلدى. ۋە ھازىرقى زامان ماشىنىلاشقان يىرىك سانائىتى پەيدا بولدى ئىنسانىيەت تارىخىي داۋامىدا جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى كۆرسىتىدىغان لېكىن تولۇق بولمىغان تەسۋىرى ئەنە شۇنداق» بولدى.

دېمەك، ئىنسانلار ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئۆز تۇرمۇشىنىڭ ئوبيېكتى بولغان تەبىئىي گۈزەللىكنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئۆز دەۋرىگە خاس ئىگەللەپ ئۇنى ئۆز تۇرمۇشىغا خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن شۇ دەۋرگە خاس قايتا ئىجات بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. بىراق تەرەققىيات، قايتا ئىجات قىلىش بىر ئىزدا توختاپ قالمىدى. كىشىلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ كۈنسايىن مۇرەككەپلىشىشى كىشىلەرنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكنى بىلىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ ئۇلارنى تۇرمۇشنىڭ يېڭى تەلەپ ۋە ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. ئىنسان تۇرمۇشىدىكى يېڭى تەلەپ يېڭى ئېھتىياجنىڭ داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرۇشى تەبىئەت دۇنياسىدىكى گۈزەللىكنى بىلىشنىڭ ئۇنى ئىگەللەپ قايتا ئىجات قىلىشنىڭ چەكسىزلىكىنى نامايەن قىلىپ

تۇرماقتا. ئەمما تەبىئەت دۇنياسىدىكى تەبىئىي گۈزەللىكنىڭ تۈرلىرى خىلمۇ-خىل بولسىمۇ بۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلا ۋاقىتتا ئىنسان تۇرمۇشىنىڭ ئوبيېكتى بولغان ئەمەس. شۇڭلاشقا ئىنسانىمۇ ئۆزىنى، ئۆز شارائىتىنى تەبىئەتتىكى گۈزەللىكنى بىرلا ۋاقىتتا بىلىشكە. قايتا ئىجات قىلىشقا كىرىشكەن ئەمەس. باشلانغۇچ جەمئىيەتتە باشلانغۇچ جەمئىيەت تۇرمۇش ئوبيېكتىغا خاس بولسا باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمىنىڭ يۇقىلىشىغا ئەگىشىپ ھەر قايسى كەسپىي تارماقلارنىڭ ئوبيېكتى بويىچە بىلىش ۋە ئىجات قىلىش بىلەن خاراكتېرلىنىشكە باشلىدى. چۈنكى چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىق ئايرىلىپ چىقتى، ئەمگەك قوراللىرى، ئەسۋاپ، كىيىم-كېچەك، ئاياق كىيىم ئىشلەپچىقىرىشىمۇ بىر تارماق بولۇپ ئايرىلىپ چىقتى. بۇرۇن ئىپتىدائىي ئىنسانلار تۇرمۇشىغا ئومۇمىي ئوبيېكت بولغان تۇرمۇش ئوبيېكتى ئەمدى ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ ئوبيېكتى بولالماي قالدى. ھەر قايسى كەسىپلەر ئۆز ئوبيېكتى بولغان تەبىئىي نەرسىلەرنىڭ ئۇنىڭ گۈزەللىكىنىڭ خۇسۇسىيىتى خاراكتېرى، ئالاھىدىلىكىنى بىلىپ ئىگەللەپ شۇنىڭ قانۇنىيىتى ئاساسىدا قايتا ئىجات قىلىشنى ئىشقا ئاشۇردى. ئەمدى كەسپىي تارماقلاردىكى جامائەلەر پۈتۈن ئىجتىمائىي كۈچلەرگە يۆلەنمەي تۇرۇپمۇ ئايرىم-ئايرىم ھالدا ياكى بىر نەچچە كىشىنىڭ بىرلىشىشى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ كەسپىي ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىرىشتى. بۇرۇنقى كوللېكتىپ تۇرمۇش ئۆتكۈزىدىغان جامائە تۈزۈمى ئەمدى ئائىلىگە بۆلۈندى. كۆچمەن قەبىلىلەر توپلىغان بايلىقى بىلەن ئائىلىلەرگە تارقىلىشىپ ئائىلە مۈلكىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئاراۋەرسىزلىك شەكىللىنىپ، كىشىلەرنىڭ تەبىئىي گۈزەللىك ھەققىدىكى ھەر خىل كۆز قاراشلىرىدىمۇ تارىخ سەھنىسىدە پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

ھەر قايسى كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغانلارنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكنى ئوبيېكت قىلىشى ئوخشىمىغانلىقتىن بىر كەسىپتىكى كىشىلەر گۈزەل دېگەننى باشقا كەسىپتىكىلەر (ئۆز كەسپىگە مۇناسىۋەتسىز بولغانلىقتىن) گۈزەل ئەمەس دېيىشتى. چۈنكى ھەر قايسى كەسىپلەر ئۆزىنىڭ كەسپىي شارائىتىغا ئەڭ مەنپەئەتلىك بولغان تەبىئىي نەرسىلەرگە بەك كۆڭۈل بۆلىدۇ. ھەم قىزىقىدۇ. دېھقان ئېتىزدا تۇرغان بىر پارچە مەرمەر تاشنى كۆرگەندە تېرىلغۇغا پۇتلاكاشاڭ بولىدۇ— دەپ، ئۇنىڭدىن بىزار بولۇپ ئېتىز سىرتىغا تاشلىۋېتىدۇ. ئۇنى گېمولوگ كۆرگەندە قىممەتلىك ئىلمىي تەتقىقات ماتېرىيالى— دەپ قارايدۇ. بۇ ئىككى كەسىپنىڭ ئوبيېكتى ھەم تەبىئىي نەرسىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىلىش ئىقتىدارى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ھەر ئىككى كەسىپتىكىلەر بەلگىلىك تۇرمۇش مەقسىتىنىڭ تۈرتكىسىگە ئۇچرى-

غاچقا ئۇلارنىڭ نەزەرى ئۆز ئۆيىدىكىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۆيىدىكى تەرەپكە مەركەزلەشكەن بولىدۇ. شۇڭا كۆز كۆرگەننى قۇلاقنىڭ ئاڭلىشى ناتايىن. كۆزگە ئۆبيېكت بولغان نەرسە قۇلاققا ئوبيېكت بولالمايدۇ. ئەدەبىيات كەسپىگە قىزىققاندا- لارنىڭ جۇغراپىيە كەسپىگە قىزىقىشى ناتايىن. ھەتتا بىر خىل كەسپ ئىچىدىمۇ ئوخشىمىغان ئوبيېكت ۋە قىزىقىشنىڭ بولىدىغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قالدۇرۇشقا بولمايدۇ. تىل تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارنىڭ قىزىقىدىغىنى تىل. ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە شۇنداق قىزىقىشى ناتايىن. ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە قىزىقىدىغانلارنىڭ تىل تەتقىقاتىغا قىزىقىشى ناتايىن. قىزىقىش دېيىلگەندىمۇ ئۆزدىل كېسەل بولۇشى ناتايىن.

ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ ئۆز كەسپى تارماقلىرى بويىچە تەرەققىي قىلىش نەتىجىسىدە ئۇلاردا ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى ئارتۇقچە ئىشلەپچىقىرىلىشى ئۇنۇمدارلىقىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇنداق ئارتۇقچە مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۆز- ئارا ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن جاماھە ئەزالىرىنى قۇل قىلىش ئىمكانىيىتىنى تۇغدۇرۇپ غالىپ كەلگەنلەر ئۆز بايلىقىنىڭ كۆپ بولۇشىنى «بىر خىل گۈزەللىك» ھېسابلىغان كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كىشىلەر ئىدىيىسىگە سىڭدۈردى. ۋاھالەنكى بايلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى، مال-مۈلكىنىڭ ئاز-كۆپلىكى پەرقلىق بولغاچقا ئۇلارمۇ پەرقلىق «گۈزەللىك دەرىجىلىرى» بويىچە مۇئامىلىلەرگە ئىگە بولغان ئىدى. دېمەك بايلىق «گۈزەل ياكى سەتلىك» نى ئايرىيدىغان ئاساسىي مىزان سۈپىتىدە ماركس دەۋرىگىچە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەڭ خەلق ئۈستىدە قاباھەتلىك كۈچ بولۇپ ھۆكۈم سۈرۈپ سىڭىپ كەتكەچكە بۇنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولماقتا. گۈزەللىك ھەققىدىكى ئۈستۈنلىكتە تۇرغان بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك دەۋرىمىزدىمۇ ئۇنىڭ ئوخشىمىغان شەكىلدىكى ھەر خىل ئىپادىلىرىنى تېپىش قىيىن ئەمەس ئەلۋەتتە.

بۇ خىل كۆز قاراشمۇ «گۈزەللىك كۆز قاراشقا مەنسۇپ» دېگەن ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرگەن بولۇپ بۇنىڭدا گۈزەللىكنىڭ تەبىئىي مەۋجۇتلىقى ئىنكار قىلىنغان. ئېيتىشقا بولىدۇكى تاشتا-تاشقا خاس گۈزەللىك بولسا پاختىدا پاختىغا خاس گۈزەللىك بولىدۇ. بۇنى ھەرگىزمۇ ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. كىشىلەر ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندا ھەر قانداق نەرسىنىڭ ئۆز قانۇنىيىتىنى بىلىپ ئىگەللەش ئارقىلىق قايتا ئىجات قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. م: بىر پارچە تۆمۈردىن بىرەر ئەسۋاب ياساپ چىقماقچى بولغان تۆمۈرچى، تۆمۈرنىڭ باشقا مېتاللاردىن پەرقلىنىدىغان ئاساسىي ئالاھىدىلىكىنى، قانۇنىيىتىنى ئىگەللەپ ئاندىن

ئۇنى ئوتقا سېلىپ قىزدۇرۇپ قايتا ئىجات قىلىش مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ. ئەگەر تۆمۈرنى ھۆل تاياقنى ئەككەندەك ئېگىپ شۇ يول بىلەن قايتا ئىجات قىلىش مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. تۆمۈرنىڭ ئۆزىنغا ياغاچنى ئوتقا سالىدىغان بولسا بۇ تولىمۇ كۈلكىلىك بولىدۇ. شۇڭلاشقا، گۈزەللىكنىڭ قانۇنىيىتى دېيىلگەندە ھەر قانداق ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتنى نەزەردە تۇتىلىدۇ. چۈنكى تەبىئىي نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىدە ئەسلى گۈزەللىك مەۋجۇت. بۇنداق ئەسلى گۈزەللىكنىڭ خىللىرى، تۈرلىرى، شەكىللىرى رەڭمۇ-رەڭ بولغاچقا كىشىلەر تەرەپتىن تونۇلغىچە قارىغۇ بولىدۇ. كىشىلەر ئۇنى تونۇپ ئالغاندا ئۇنىڭ ھەقىقى گۈزەللىكىنى ئاشكارىلايدۇ. ئۇنىڭدىن ئەركىن پايدىلىنالايدۇ. ئۆز مەقسىدى بويىچە قايتا ئىجات قىلالايدۇ. ئەمما بۇنداق تونۇپ ئېلىش، ئۆز مەقسىدى بويىچە قايتا ئىجات قىلىشى بىرلا ۋاقىتتا ئىشقا ئاشمايدۇ. تەبىئىي گۈزەللىك مەلۇم كەسىپنىڭ ئۆبيېكتى بولغاندا ئاندىن ئۆزىنىڭ ئىستېتىك قىممىتىنى ئاشكارىلاپ كىشىلەرنى مەھلىيا قىلىپ تۇرىدۇ. م: ئالتۇننى كىشىلەر تونىمىغان چاغدا تۆمۈر ئىسىل بويۇم ھېسابلىناتتى. ئالتۇننى تونىغاندىن كېيىن ئۇنى ئەڭ قىممەتلىك ئىسىل نەرسە دەپ بىلىۋاتىدۇ. ئەگەر كىشىلەر ئالتۇندىنمۇ قىممەتلىك بولغان بىرەر مىتالنى تەبىئەت دۇنياسىدىن بىلىپ يەتسە ئۇنى ئەڭ قىممەتلىك ئىسىل نەرسە دېيىشى مۇمكىن.

تەبىئىي گۈزەللىك بىلەن تەبىئىي گۈزەللىك ھەققىدىكى گۈزەللىك چۈشەنچىسى بىر-بىرىدىن پەرقلىق بولغان ئىككى نەرسە. بۇنىڭدىكى تەبىئىي گۈزەللىك ئىنسانىنىڭ ئىستېتىك تۇيغۇسىنى، تەسىرلىنىشىنى، زوقلىنىشىنى، ئىنتىلىشىنى ئويغۇتىۋاتقان مەنبە.

تەبىئىي گۈزەللىك ھەققىدىكى چۈشەنچە بولسا تەبىئىي گۈزەللىكنىڭ ئىنسان مېڭىسىدىكى ھەر خىل ئوبرازىنىڭ ئوخشىمىغان دەرىجىدە نامايەن بولۇشى. ئىنسانىنىڭ تەبىئىي گۈزەللىك ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ئوخشاش بولمىغاچقا تەبىئىي گۈزەللىكتىن پايدىلىنىشىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئىنسانىنىڭ گۈزەللىكنى بىلىپ ئىگىلىشى قانچە چوڭقۇر، ئەتراپلىق توغرا بولسا ئۇنى ئۆز تۇرمۇشى ئۈچۈن شۇنچە مۇۋاپىق خىزمەت قىلدۇرالايدۇ.

ئىنسانلار ئىپتىدائى جەمئىيەتتە تەبىئىي گۈزەللىكنى بىلىشى تولىمۇ تۆۋەن بولغاچقا ئۇلار ئادەتتە ئەمگەك قوراللىرىنى ئىجات قىلىش بىلەن چەكلەنگەن ئىدى.

AltunOq

باشلانغۇچ جەمئىيەت ئۈچۈن ئۈچۈن كىيىم، پارخوت، شاقىراتما، كۆمۈر، نېفىت، مارگانېتس، خوروم، چىمەنزارلىق، يەر ئاستى بايلىقلىرى، يەر ئاستى يوللىرى، ماشىنا، ئايروپىلان، ھەر خىل ئۆلچەش ئەسۋاپلىرى، ئېلېكتىر، كىنو، تېلېۋىزور ۋە باشقىلار مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. بۇلار بولسا بۈگۈنكى دەۋرىمىزدە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن تەبىئىي نەرسىلەر ھەر نەرسىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك قىممىتى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئالدىدىكى نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىنىڭ مەۋجۇت ئىدى.

خۇلاسە قىلغاندا گۈزەللىك ماددىي خاسىيەتكە ئىگە بولۇپ ھەر قانداق تەبىئىي نەرسىلەردە ئۆزىگە خاس گۈزەللىك ئامىلى بولىدۇ. كىشىلەر ئۇنى تونۇپ بىلگىچە خۇددى شېكەرنى سۇغا سالغاندا، شېكەر سۇدا كۆرۈنمەي سۇ تاتلىق بولۇپ قالغانغا ئوخشاش ئۇنىڭ گۈزەللىكى يوشۇرۇن ھالەتتە بولىدۇ. بۇنداق بىرلەمچى گۈزەللىك بىلگۈچىنىڭ ئېكىنغا، خاھىشىغا، باھاسىغا، دەۋر روھىغا، كۆز قارىشىغا، دۇنيا قارىشىغا، بەدىئىي سەنئەت ئىجادىيىتىگە، بەدىئىي زوق ھەۋىسىگە، لەززەتلىنىشىگە باغلىق بولمىغان ئاساستا مەۋجۇت بولىدۇ. ئىنسانلار ئىرادە جەھەتتىن ماددىدىكى ئەسلى گۈزەللىك ئامىلىنى ئۆزىگە بوي سۇندۇرالمايدۇ. بەلكى ئۇنى بىلەلەيدۇ. ئۇنىڭ قانۇنىيىتىگە ئاساسەن قايتا ئىجات قىلىپ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا لايىقلاشتۇرالايدۇ. بۇنى ئۆز مەقسىدى قانائەت ھاسىل قىلغان دەرىجىگە ئېلىپ بارىدۇ. بۇنداق ئىجات قىلىش ۋاستىلىق ۋە بىۋاستە بولىدۇ. تەبىئىي گۈزەللىكنى بىلىشمۇ ۋاستىلىق ۋە بىۋاستە ئىشقا ئاشىدۇ. بىراق تەبىئىي گۈزەللىكنى بىلىش ئاز بىلىشتىن كۆپ بىلىشكە ۋە ھادىسىنى بىلىشتىن ماھىيەتنى بىلىشكە، يېرىم-ياتا بىلىشتىن تولۇق بىلىشكە، ناتوغرا بىلىشتىن توغرا بىلىشكە، ساختا بىلىشتىن ھەقىقىي بىلىشكە بىر تەرەپلىمە بىلىشتىن ئەتراپلىق بىلىشكە قاراپ راۋاجلىنىدۇ. كىشىلەرنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكنى بىلىش ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ئەنە شۇ جەريانلار بويىچە ئىشقا ئاشقاچقا بىلىشنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنى ئاۋىلاشتۇرۇۋېتىشكە زادى بولمايدۇ.

1987-يىل ئىيۇل، قەشقەر.

چاغاتاي تىلىدا ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى توغرىسىدا

ئەركىن ئابدۇرېھىم

چاغاتاي تىلى خاقانىيە تىلى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر بۇ تىلنى ئورتاق ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە 13– ئەسىردىن 20– ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قوللانغان.

بۇ تىل تەركىۋىدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئامىللىرى ۋە قېرىنداش تۈركىي خەلقلەر تىللىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئوغۇز– قىپچاق تىل گۇرۇپپىسىنىڭ مورفولوگىيەلىك ئامىللىرى باشتىن ئاخىر ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە داۋاملىشىپ كەلگەن ۋە ئارىلاشقان. چاغاتاي تىلى ئۆز تارىخىدا ھەۋر تەرەققىياتى ۋە ھەر خىل ئۆزگىرىشلەرگە ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان ۋە ئۆزگىرىپ بارغان. بۇ خىل ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلار تىلنىڭ ئۈچ تەركىۋى قىسمىدا ئىپادىلىنىپلا قالماستىن مۇشۇ ئۈچ تەركىپ ئىچىدىكى كېلىش كاتېگورىيىسىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. تۆۋەندە مەن چاغاتاي تىلىدا ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى ھەققىدە دەسلەپكى چۈشەنچىلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

چاغاتاي تىلىدا ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ ئىپادىلىنىشى بىلەن كۆپ جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ، كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ نىسبەتەن كۆپ يۈرۈشلۈك بولۇشى ھەم بەزى قوشۇمچىلارنىڭ ئايرىم ھاللاردا ئۆز رولىدىن باشقا روللاردىمۇ قوللىنىلىدىغانلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىن بىر ئاز پەرق قىلىدۇ.

1 – باش كېلىش

باش كېلىش– قوشۇمچىسىز كېلىش بولۇپ، بۇ كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار، قوشۇمچە قوشۇلمىغان ھالدا ئىپادىلىنىدۇ ۋە جۈملىدىكى ئورنىغا ئىگە ياكى خە–

ۋەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. باش كېلىشنىڭ ئىپادىلىنىشى، چاغاتاي تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تامامەن ئوخشاش.

مەسىلەن:

ئەينۇلقۇززات تىل شەرىفىدىن
مەسىھ گۇپتار بولدى. ۋە ھۇسەيىن
مەنسۇر تىل سۇرئىتىدىن دارغا سازاۋەر.

«مەھبۇبۇل قۇلۇب» دىن.

(ئەينۇلقۇززات تىل شەرىپىدىن، ئەيسا پەيغەمبەردەك ياخشى سۆزلۈك، دېگەن نامغا ئېرىشتى. ھۇسەيىن مەنسۇر تىل ئىتتىكلىكىدىن دارغا ئېسىلدى.)

تۇغلۇق تۆمۈر خان بولغان يىلى ئىردىكىم ھەزرەت مەۋلانا جەمالىدىن بىلەن ئاقسۇدا يايلاقتا ئۇچرۇشۇپ، ئىسلام ۋەئىدەسىن بەرەي.

«تەزكىرە تۇررە شاھ» دىن.

(تۇغلۇق تۆمۈر خان بولغان يىلى، مەۋلانە جامالىدىن ھەزرەتلىرى بىلەن ئاقسۇدا يايلاقتا ئۇچرۇشۇپ، ئىسلام دىنىغا كىردى.)

يۇقىرقى مىساللاردىكى «ئەينۇلقۇززات» «ھۇسەيىن مەنسۇر»، «تۇغلۇق تۆمۈر» قاتارلىق ئىسىملار باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملاردۇر.

2- ئىگىلىك كېلىش

چاغاتاي تىلىدا ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» ۋە «نى» دىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلگە ئىگە بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئارىلاش قوللىنىلغان. مەسىلەن:

بارە بارە پادىشاھىنى سۆزى ياندى.
فىرئەۋننى سۆزى يانمادى.
(بارا-بارا پادىشاھىنىڭ سۆزى ياندى. فىرئەۋننىڭ سۆزى يانمىدى.)

«قەسەسۇل ئەنبىيا» دىن.

ئىسەنخاننىڭ ئوغلىغە تۇغلۇق تۆمۈر دەپ ئات قويدى.

«تەزكىرەتۇررەشاھ» دىن

ھەر كىشى ۋەسلىن تەمەننا ئەيلىسەم نەۋمىد ئۆلەي.

ھەر كىشى ھەمكى سىنىڭ ۋەسلىڭ تەمەدىنا ئەيلىسە.
«نەۋايى».

(ئەگەر سەندىن باشقىلارنىڭ ۋەسلىنى
ئىزدىسەم، مۇرادىمغا يەتمەي ئۆلەي.
باشقىلارمۇ سېنىڭ ۋەسلىڭنى ئىزدىسە، ھەم شۇنداق بولسۇن.)

يۇقىرقى مىساللاردىكى «پادىشاھىمنى»، «ئىسەنخانىمنىڭ»، «سېنىڭ» دېگەن سۆزلەرنىڭ قوشۇمچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىلىرى بولۇپ، بۇلاردىن بىز ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىلىرى «نى» بىلەن «نىڭ» ئارىلاش ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

بەزىدە بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن ئىسىملارغا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنى ئۇلاشقا توغرا كەلسە، بۇنداق ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا «ئىم» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كېلىپ، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ رولىنى ئۆتىگەن ئەھۋاللارمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. مەسىلەن:

كۆزۈمنى قانى بىلەن يازدىم بۇ خەتنى مەن ئۇڭا ،
بىر ئىلاجى قىلىكى ئۆزنى توختۇتالماسمەن ئۇڭا.
(مەن بۇ خەتنى كۆزۈمنىڭ قېنى بىلەن ئۇنىڭغا يازدىم،
بىر ئىلاجى قىلغىن ئۇنىڭغا ئۆزەمنى ھەرگىز توختۇتالمايمەن.)

بۇ مىسالدىكى «كۆزۈمنى» دېگەن سۆزدىكى «نى» ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» نىڭ رولىدا كەلگەن.

چاغاتاي تىلىدا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قېلىش ھادىسىلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە قارىغاندا كۆپرەك ئۇچرايدۇ.
مەسىلەن:

بالا تاش تۆمۈر قاشىغە كەلدى.
(بالا تاش تۆمۈرنىڭ قېشىغا كەلدى.)
«تەزكىرە تۇررەشادە» دىن.

ئالتۇن قەفەس ئىچرە گەر قىزىل گۈل بولسا،
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئاشىيان بولماس ئىمىش.

«نەۋايى»

ئالتۇن قەپەزنىڭ ئىچى ئەگەر قىزىل گۈل بىلەن تولغان بولسىمۇ، بۇلبۇلغا تىكەنلىكچىلىك ياخشى ئۇۋا بولالمايدىكەن.) بۇ مىسرالاردىكى «تاش تۈمۈر»، «قەفەس» دېگەن سۆزلەرگە ئۇلىنىشقا تېگىشلىك بولغان ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالغان.

3 - چۈشۈم كېلىش.

چاغاتاي تىلىدا قوللىنىلغان چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى ئاساسەن «نى»، «ئى»، «ن» لاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىلگە ئىگە بولۇپ، «نى»، «ن» قوشۇمچىلىرى ئاساسەن «نى»، «ئى»، «ن» لاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىلگە ئىگە بولۇپ، «نى»، «ن» قوشۇمچىلىرى كۆپ قوللىنىلغان، «ئى» قوشۇمچىسى ئانچە-مۇنچە ئىشلىتىلگەن مەسىلەن:

ئەگەر كۆڭلۈڭ تىلەر جاننىنى ئالماق،
قاراقچى كۆزلەرىڭدىن بىر قىيا باق.

— ئاتايى

بۇ ياش قەترەلەرىن كۆر يۈزۈم ئۈزرە فەلتان،
مۇنىڭ بىكىن يۈرمەس ھېچ فەلەكدە سەييارە.

— سەككاكى

(قارا، يۈزۈمگە دومىلاپ چۈشىۋاتقان ياش تامچىلىرىغا، ئاسماندىكى ھېچقانداق بىر سەييارە— يۇلتۇزمۇ مۇنداق تېز چۆگىلىمەلمەيدۇ.)

يارەب ئول شەھدۇ سەكەر يالەبمىدۇر،
يا مەگەر شەھدۇ شەكەر يالەبمىدۇر.
جانىمە ھەۋەستە نەۋالى ئاتىغەلى،
غەمزە ئۇقىن قاشىغە يالەبمىدۇر.

(ھەيئى ئاللا، ئۇ يار يېنىغا بال بىلەن شېكەر سېلىۋالغانمىدۇر؟ ياكى بولمىسا بال بىلەن شېكەر يالىۋالغانمىدۇر؟ جېنىمغا ھەۋەستە ئوق ئاتقىلى، كىرپىك ئوقلىرىنى قېشىغا ئېسىۋالغانمىدۇر؟)

— نەۋايى.

ئۆرتەنمەكۇ كۆز ياشەمى تۆكمەكدۇر ئىشىم،
بۇغۇسسەنى شەمئى شەبىستانىمە ئېيتىڭ.

AltunOq

قىلىدىغان ئىشىم ئۆرتىنىش بىلەن كۆز يېشى تۆكۈش. مېنىڭ غەم-غۇسسىلىرىمنى ئۆيۈمنى يورۇتىدىغان چىرىغىم — جانانىمغا ئېيتىڭلار.)

— لۇتفى

يۇقىرقى مىساللاردىكى «جانىمنى»، «قەترەلەرنى» «ئوقىنى»، «ياشىمى» دېگەن سۆزلەردىكى «نى»، «ن»، «ى» لار چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرىدۇر.

چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «نى» ئۆتۈمسىز پېئىللارغا باغلىنىپ كېلىپ، بەزىدە ئورۇن كېلىش ۋە يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭمۇ رولىدا كەلگەن ئەھۋاللارمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. مەسىلەن:

① شۇنچە يىلدىن بېرى دەردىڭنى كۆيەمەن،

(شۇنچە يىلدىن بېرى دەردىڭدە كۆيىۋاتىمەن.)

② ئول كىشى كىرىپ ئابدۇللانى دۇئا قىلدى.

(ئۇ كىشى كىرىپ ئابدۇللاغا دۇئا قىلدى.)

① مىسالدا «نى» قوشۇمچىسى «ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى رولىدا، ② دە يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى رولىدا كەلگەن.

4- ئورۇن كېلىش

① چاغاتاي تىلىدا ئورۇن كېلىش ئۈچۈن «دا» «دە» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلـ ـغان بولۇپ، دەسلەپكى چاغلاردا بۇ ئىككى يۇرۇش قوشۇمچە، يېزىقتا ئاساسەن بىرلا «دا» شەكلى بويىچە يېزىلغان. كېيىنچە پەرقلەندۈرۈلۈپ، يېزىلغان. مەسىلەن:

ئۆلەردە قالمىغاي ئېردى كۆڭۈلدە بۇ ھەسرەت، رەقىب ئىت بىلگىن ئىشىكىدا زار بولسا ئىدى.

(دۈشمەنلەر ئىشىك ئالدىدا ئىتتەك خار بولۇپ يۈرسە ئىدى، كۆڭۈلدە قىلچە ھەسرەت قالمىغان بولاتتى.)

— سەككاكى

غۇبار تۇتتى فىراقىڭدا كۆزىنى كۆپ يىغىدىم.

بەرەر ئىزدىلىك توزىدىن تۇتىيا قىلاي كېلىدىم.

(فىراقىڭ دەردىدە كۆپ يىغلاپ كۆز لەر،

تورلۇشۇپ كەتتى، ماڭغان ئىزىنىڭ تۇپىسىنى كۆزۈمگە تۇتىيا قىلاي
دەپ كەلدۇم.)

— لۇتفى

ئەرەبلەردە بىر قەبىھ ئادەت بار ئىدىكى......

«مۇھەممە توززەۋ جەيىنى» دىن.

يۇقىرقى مىساللاردىكى «كۆڭۈلدا، ئىشكىدا، قىراقىدا» دىگەن سۆزلەرنىڭ يېزىلىشىدىن قارىغاندا، «دا» «دە» قوشۇمچىلىرىنىڭ يېزىقتا پەرقلەندۇرۇلمىگەنلىكى (دەسلەپكى چاغلاردا)، «ئەرەبلەردە» دىگەندەك سۆزلەرنىڭ يېزىلىشىدىن قارىغاندا كېيىنكى چاغلاردا «دا»، «دە» قوشۇمچىلىرى يېزىقتا پەرقلەندۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالىمىز

(بۇ ئىككى قوشۇمچىنىڭ پەرقىنى تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭ-لىق قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ئايرىيمىز.)

(3) ئىسىملارنىڭ ئۈچىنچى شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، ئاندىن كېلىش قوشۇمچىسى، بولۇپمۇ ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەندە، ئىگىلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش قوشۇمچىسى ئوتتۇرسىغا بىر «ن» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدىغان ئەھۋال چاغاتاي تىلىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

تىشلىرىڭدەك دانەئى ئۇمان ئىچىندا تاپمادى.
ھەر نىچەكىم ئىتەدى مىسكىن سەدەف ئاغزى قۇرۇپ،
(ئۇمان دېڭىزى ئىچىنى ئاختۇرۇپ بىچارە سەدەفنىڭ ئاغزىلىرى
قۇرۇپ كەتتى. ئەمما ھەر قانچە ئىزدەپمۇ سىنىڭ چىشلىرىڭدەك
دانە-دانە ئۈنچىنى تاپالمىدى.)

— ئاتايى

ئول بالا ھەر ۋاقىت پادىشاھنىڭ قاشىندا بولۇر ئېردى.

يۇقىرقى مىساللاردىكى «ئىچىندە» «قاشىندا» دىگەن سۆزلەردە ئۈچىنچى شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش قوشۇمچىسى ئوتتۇرسىغا بىر «ن» تاۋۇش قوشۇلۇپ قالغان، (بۇ خىل ھادىسە قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي تىلىدىكى ئاساسىي ئەھۋال ئىدى. ھازىرمۇ ياشانغان كىشىلەرنىڭ گەپ-سۆزلىرىدىن بۇ خىل ئەھۋالنى ئۇچرىتىپ تۇرىمىز، بۇ خىل ئەھۋال يەنە تۈركى تىللارنىڭ ئوغۇز-قىپچاق تارمىقىدا

هازىرمۇ ئومۇمىي يۈزلىك مەۋجۇت، بۇلاردىن بىز بۇ خىل ئەھۋاللارنىڭ دەۋرىمىز— گىچە يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.)

(3) ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى «دا» «دە» ئىسىملارغا ئۇلىنىپ كېلىپ، بەزىدە ئۇنۇلۇپ كېلىپ، بەزىدە يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ رولىنى ئۆتەپ كەلگەن ئەھۋاللارمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. مەسىلەن:

① ئېرتەسى پادىشاھ قاراسا تەخت
ئۈستىندە ئوق سانجىپ تۇرۇۋىدۇرلار.

(ئەتىسى پادىشاھ قارىسا، تەخت ئۈستىدە ئوق سانجىپ قويۇپتۇ.)
«قىسسەسۇل ئەنبىيا» دىن

② چۆللەرنى كىزىبان مىلك دات ئەيلەدىم،
كەئبە ئىزلەب ئەمدى قايدە بارايىن.

(چۆللەرنى كېزىپ مىلك دات ئەيلىدىم، كەئبەنى ئىزلەپ ئەمدى نەگە باراي؟)
«ئىبراھىم بىن ئەدھەم» دىن.

يۇقىرقى مىساللاردىكى «ئۈستىندە» «قايدە»، «دىگەن سۆزلەردىكى «دە» يۆنىلىش كېلىش رولىدا كەلگەن.

5- يۆنىلىش كېلىش

(1) يۆنىلىش كېلىش ئۈچۈن «غە، قە، گە، كە، غا، ئا، ئە» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە «غە» قوشۇمچىسى باشتىن—ئاخىر مەيلى نەسرى، مەيلى نەزمىي ئەسەرلەردە بولسۇن ئوخشاشلا ئەڭ كۆپ قوللىنىلغان. «گە، كە» قوشۇمچىلىرى بولسا ئاردىلاش قوللىنىلغان: «ئە» شەكلى بولسا، ئاساسەن نەزمىي ئەسەرلەردە قوللىنىلغان: «قە، غا» شەكلىكەم قوللىنىلغان مەسىلەن:

① «غە» گە مىسال:

ھەزرەت يۈسۈف ئەلەيھىسسالام
مۇنچە كەم باھا بىرلە ساتىلماقغە
سەبەب نە ئېردى،

«قىسسەسۇل ئەنبىيا» دىن،

باد سەباكى كېلتۈرۈر جانغە ساچلىق نەسىمى.
شەھرى سەبانىڭ ئەلچىسى ھود ھود خوش خەبەرىدۇر.

(سەھەر شامىلى چېچىڭنىڭ بويىنى كەلتۈرۈپ، خانغە ھوزۇر بېرىدۇ.

بۇشامال شەھەرنىڭ ئەلچىسى خوش خەبەر يەتكۈزىدىغان ھود-ھودقۇشمىدۇ؟)

—— ئاتايى.

② «گە» گە مىسال:

ئاشىق بولدۇم يۈزۈڭگە كۆرمەي ئۆلسەم نېتەرمەن،
بايېزدېك ئۆزۈمنى كۈندە يۈزمىڭ ساتارمەن.
(ئاي يۈزۈڭگە ئاشىق بولدۇم، كۆرمەي ئۆلسەم قانداق قىلارمەن؟ «بولمىسا،»
بايېزدەك ئۆزۈمنى كۈندە يۈز مىڭ ساتارمەن)

«دىۋان مەشرەب» دىن

③ «نە» گە مىسال:

يىللار ئۆتتۈبان شەيىخ ماقالاتىغە كۆش،
ئى كۆڭلىمە زەۋق يەتتى قە جانىمە ھۇش.
(يىللار بويى شەيخلەرنىڭ گەپ سۆزلىرىگە قۇلاق سېلىپ، كۆڭ-
لۈمگە نىمە زوق، جېنىمغا قېنە ھوزۇر يەتتى؟

—— نەۋايى.

④ «غە» گە مىسال:

ئاشىققە جەفا قىلدىڭ ۋە لېكىن،
ئەسىرداغى يوق يىراقى بىرلە.
(ئاشىققا جاپا قىلسىڭىز قىلدىڭ، ئەمما ئاشىق جاپا ھەددىدىن ئېشىپ
كەتسىمۇ قايتۇرۇپ قالمايدۇ)

—— ئاتايى

⑤ «غا» گە مىسال

مۇناپىقلارغا بۇ مەيدان ئىچىرە،
تىلىمدۇر زۇلفىقارۇ ئەقىل دۇلدۇل.

—— زەلىلى

(2) يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ تۇرۇپ، بەزىدە ئورۇن كېـ
لىش قوشۇمچىسىنىڭ رولىدا كەلگەن ئەھۋاللارمۇ بار. مەسىلەن:

ئەمدى مەنى ھالىمغە رەھمە قىل ئېيتقىلكى بازغىراق،
ئوتىغە كۈيمەكغە مەندە تاقەت يوق.
(ئەمدى ھالىمغا رەھىم قىل، يەنە پىراق ئوتىدا كۆيۈشكە مەندە تاقەت يوق.)

بۇ مىسالدىكى «ئوتتىغە» سۆزىدىكى «غە» قوشۇمچىسى ئورۇن كېلىشىنىڭ رولىنى ئۆتەپ كەلگەن.

(3) يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى بەزىدە چىقىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ رولىدا كەلگەن ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

بۈرۈن مالىمىدىن قورقار ئىدىم،
ئېمدى جانىمغە قورقارمەن،

بۇ مىسالدىكى «جانىمغە» سۆزىدىكى «غە» قوشۇمچىسى چىقىش كېلىش رولىدا كەلگەن.

6- چىقىش كېلىش

(1) چىقىش كېلىش ئۇچۇن «دىن» قوشۇمچىسىمۇ ئارىلاش قوللىنىلغان. مەسىلەن:

بەشرە بىرلە بەشرا يۇسۇف ئەلەيھىسسالامنى، قۇدۇقدىن تارتىپ ئالدىلار.
(بەشرە بىلەن بەشرا يۇسۇف ئەلەيھىسسالامنى قۇدۇقتىن تارتىپ ئېلىشتى)

«قىسەسۇل ئەنبىيا» دىن

تۈن ئاخشام تولۇنئاي سۈنبۈل بىكىن زۇلفۇڭدىن ئاھ ئۇردىم
مەۋكىنى غالىيە تۇتتى جەھان مۈشكى خوتەن بولدى.

(سۈمبۈل چاچلىرىڭنى ئەسلەپ، كېچىچە تولغىنىپ ئاھ ئۇرغۇم، ھاۋانى تۈتەك بېسىپ، پۈتۈن جاھان خوتەن مۈشكىدەك قاپقارا بولۇپ كەتتى.)

— سەككاكى

قارغە ئاۋازىن ئىشىتسام ئۆيدە چىققۇم تاشقارى
قاراقاسىد قارغەلىقتىن كېلدى دەپ دىۋانەۋەر.

(ئۆيدە قارغىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىسام، قارغىلىقتىن قارا خەۋەرچى كەلدى دەپ تاشقىرىغا چىقىمەن.)

— تەجەللى

يۇقىرىقى مىساللاردىن، «دىن» قوشۇمچىسىنىڭ باشتىن — ئاخىرى، بىردىن بىر قوشۇمچە بولۇپ كەلگەنلىكىنى، پەقەت كېيىنكى دەۋردىلا «تىن» قوشۇمچىسىنىڭ ئارىلاش ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

(2) چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئايرىم ھاللاردا ئىسىملارغا ۋە ئىسىم رولىدا كەلگەن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ تۇرۇپ، بەزىدە ئىگىلىك كېلىش، بەزىدە يۆنىلىش كېلىش، يەنە بەزىدە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ رولىدا كەلگەن ئەھۋاللارمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەندىكى مىسال

بۇ ئىشنى قىلالىشىڭ ھەممە كىشىلەر سەندىندۇر، بۇگەنجىلەر مەندىندۇر

(بۇ ئىشنى قىلالىشىڭ ھەممە كىشىلەر سېنىڭ، بۇ غەزىنىلەر مېنىڭ بولىدۇ)

بۇ مىسالدىكى «سەن، مەن» سۆزلىرىگە ئۇلانغان «دىن» قوشۇمچىسى ئىگىلىك كېلىش رولىدا كەلگەن.

(2) يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەندىكى مىسال

«...سىزلەر ئىچكىلاردىن جۇببە-جۇشەن كېيىپ

—«قىسسەسۇل ئەنبىيا» دىن

بۇ مىسالدىكى «ئىچكىلار» سۆزىگە ئۇلانغان «دىن» قوشۇمچىسى يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى «غا» نىڭ رولىدا كەلگەن

(3) چىقىش كېلىشتە كەلگەندىكى مىسال:

سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ئەيدى كاۋان ئاداغىدا قاناغلىغ ئاتلارنى كۆردۇم، ئانى ماڭا تۇتۇپ كېلتۇرسەڭ، سېنىدىن ئەفۇ قىلغايمەن، - دېدى.

(سۇلايمان ئەلەيھىسسالام: كاۋان ئايىغىدا قاناتلىق ئاتلارنى كۆردۈم، ئۇنى تۇتۇپ بەرسەڭ سېنى ئەفۇ قىلىمەن، - دېدى.)

—«قىسسەسۇل ئەنبىيا» دىن

بۇ مىسالدىكى «سەن» دېگەن سۆزگە ئۇلانغان «دىن» قوشۇمچىسى، چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى رولىدا كەلگەن.

(3) شەخس بىلەن تۇرلەنگەن بولۇشسىز ھەرىكەت ناملاردىن كېيىنمۇ چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۇلانغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئۆلمىشىمدىن بۇرۇن سەنى توي-تاماشايىڭنى كۆرەي.

(ئۆلمەستىن بۇرۇن سېنىڭ توي-تاماشايىڭنى كۆرەي.)

بۇ مىسالدا «ئۆلمىشىم» دېگەن شەخس بىلەن تۇرلەنگەن بولۇشسىز ھەرىكەت نامىغا «دىن» ئۇلانغان. بۇ خىل ئەھۋال ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بار. مەسىلەن: بۇ ئىشنى تۈگەتمىشىمدىن بۇرۇن يېتىپ كەل، دېگەنلەردەك .

(4) چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «دىن» بەزى ھاللاردا چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن:

بالاغەت دەرىجىسىگە يەتكەن سۆك ئانداغ باھادىر بولۇر ئىكەن، شۇجائەت بابىدا يۈز باھادىردىن ئۆتكۈرمەس ئېردى.

(بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ، شۇنداق باتۇر بولدىكى، غەيرەت بابىدا يۈز باتۇردىن ئۆزىنى قاچۇرمايتتى) «جامىئۇل ھىكايەت» دىن

بۇ مىسالدا «يەتكەن» دېگەن سۆزگە ئۇلانىشقا تېگىشلىك بولغان «دىن» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالغان.

ئۇلۇغ رۇس تەنقىتچىسى بېلىنسكى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي قاراشلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە

يۈسۈپ قاسىم.

ۋ. گ. بېلىنسكى ئۇلۇغ رۇس ئەدەبىي تەنقىتچىسى، رۇس سوتسىيال دېموكراتىيەسىنىڭ مەشھۇر ئەربابى، ئۇ، ئۆتكۈر پىكىرلىك فەيلاسوف، ئەدىب ھەم ئىجتىمائىي كۈرەشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە ئۇلۇغ خىزمەتلەرنى ئىشلەپ رۇس مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئۆلمەس تۆھپە قوشقان مۇتەپەككۇر ۋە ئىنقىلابچى.

بېلىنسكى رۇس خەلقىنىڭ چوڭقۇر پىكىرىنى، ئۇلارنىڭ ئازاتلىق، ئەركىنلىك غايىلىرىنى، ئۈمىد ئارزۇلىرىنى ئۆزىگە يىغىپ ئۇنى ئۆتكۈرلۈك بىلەن ئىپادىلىدى. ئى. ۋ. ستالىن بېلىنسكىنى پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ داھىسى لېنىن ۋە ئاتاقلىق يازغۇچى گوركى، چېخوۋ، چېرنىشېۋسكى قاتارلىق يازغۇچى، شائىرلارنىڭ قاتارىدا رۇس مىللىتىنىڭ ئىپتىخارى دەپ تىلغا ئالغان. بۇ بېلىنسكىنىڭ رۇس خەلقى بىلەن قەلبداش ئىكەنلىكى، رۇس خەلقىنىڭ تۇرمۇش تەرەققىياتى ئۈچۈن قوشقان بۈيۈك تۆھپىسىنىڭ نەقەدەر زورلۇقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ۋ. گ. بېلىنسكى 1811 - يىلى 1 - ئىيۇندا سۋېئابورگدا دۇنياغا كەلدى. بېلىنسكىنىڭ ئاتىسى 1816 - يىلى دېڭىز ئىشلىرى باشقارمىسىنىڭ خىزمىتىدىن بوشاپ، ئائىلىسىنى پېنزارا بېرنىيەسىنىڭ چېمبارا شەھىرىگە كۆچۈرۈپ كېلىدۇ. بېلىنسكىنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرى شۇ شەھەردە ئۆتكەن. ئۇنىڭ دادىسى چېمبارا شەھىرىدىمۇ دوختۇرلۇق قىلغان. ئۇ مەيلى ئەمەلدار، مەيلى ئادەتتىكى ئادەم بولسۇن، ھەممىسىگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلغان. بولۇپمۇ خۇشامەتچىلىك، تەخسىكەشلىكنى يامان كۆرەتتى. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئەمەلدارلارنىڭ كۆزىگە يامان كۆرۈنۈپ قالدى. خىزمەتلىرىدە توسالغۇغا ئۇچرىدى. بېلىنسكى ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇشتىكى بۇ قاتتىقچىلىقى ئۇنىڭ ئىشىغا قاتتىق تەسىر قىلىپ،

ئۇنىڭ يۈرىكىدە پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۆچمەنلىك تۇيغۇسى قوزغالدى. ئۇ ھازىرقى جەمئىيەت كىشىنىڭ بىلىمگە چىقىپ قالغان يارىغا ئوخشايدۇ. بۇ دوختۇرنى چاقىرتىپ كېسىپ تاشلىمىغىچە ساقايمايدىغان يارا، دەيدۇ.

بېلىنسكى 1822 - يىلى چېمبارا شەھىرىدىكى ئۈيېزدلىق مەكتەپكە ئوقۇشقا كىردۇ. بۇ مەكتەپتىكى كۆپلىگەن كىشىلەر ئۇنىڭ بەدەن قۇرۇلۇشىدىكى كۆرۈمسىزلىكىنى ياراتماي زاڭلىق قىلىدۇ. لېكىن بېلىنسكى بۇ كەمسىتىشلەرگە پىسەنت قىلماي ئۆگىنىپ، ئىلىم - پەن جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقىنى نامايەن قىلىدۇ. شۇ مەكتەپتىكى لاچىنسكو دېگەن كىشى بېلىنسكىنىڭ ئىقتىدارىغا قايىل بولۇپ «مېنىڭ ئالدىمدا ياش بىر بالا تۇرۇپتۇ» ئۇ بالىنىڭ پېشانىسىدە ئۆتكۈر بىر نەرسە يالتىراپ تۇرىدۇ. ئۇ بۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكۈر نەرسىلەرنى نامايەن قىلىدۇ» يەنە «مەن سىنىپتىكى بالىلارنىڭ بىر مۇنچىسى بىلەن سۆھبەتلىشىپ سوئال قويسام ھېچ قايسىسى جاۋاپ بېرەلمىدى. ھېلىقى مەن كۆرگەن نۇرپېشانىلىق بالا سوئاللىرىمغا ئۆز جاۋابىنى بېرىشتىن تاشقىرى، باشقا كىتابلاردىن مىسال كەلتۈرۈپ جاۋاپ بەردى. مەن ئۇ بالىنى بېلىنسكى دەپ ئاڭلاپ، بىر كىتاب تەقدىم قىلدىم» دەپ يازغان. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدىكى، ئۇنىڭ كىتاب ئوقۇغاندا ئابستراكتنى يادىچىلىق بىلەن ئەمەس، بەلكى كىتابقا چوڭقۇر بېرىلىپ ئوقۇپ ئەتراپلىق تەتقىق قىلىدىغانلىقى ھەم تەدبىقلاش ئىقتىدارىنىڭ ئۈستۈنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

1825 - يىلى بېلىنسكى پېنزا راگىمنازىيىگە ئوقۇشقا كىرىدۇ. ياش بېلىنسكى مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا ئەدەبىيات كەسپىنى ياخشى كۆرۈپ، رۇس ئەدەبىياتىغا ھەۋەسمەن بولغان. 19 ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ شائىرلىرى پۇشكىن، لېرمونتوۋ قاتارلىق يازغۇچى شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇلاھىزە قىلىش بىلەن مەشغۇل بولغان ھەم شۇ زاماننىڭ ئالدىنقى تەنقىتچىلىرىدىن ر. ئا. پولېۋوي. ن. ئى. نادىژدىننىڭ ماقالىلىرى بىلەن تونۇشقان. ئىستېتىكا، تارىخ ۋە پەلسەپە، لوگىكا مەسىلىلىرىگە قىزىقىپ بېرىلىپ ئۆگىنىدۇ. بۇ جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكىنىڭ ئۈستۈنلىكىگە قاراتىپ كىشىلەر ئۇنىڭغا لەقەمۇ قويغان. ئۇنى شۇ دەۋردىلا شېئىر يېزىشنى مەشق قىلىشنى باشلىغان. بېلىنسكىنىڭ ئىلگىرىلىشى تېز بولغانلىقتىن، پېنزا راگىمنازىيەسىنى تۈگەتمەستىنلا 1829 - يىلى كۈزدە موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات پاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرىدۇ. بۇ پادىشاھ نىكولاي I نىڭ دېكابىرىستلار قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك باستۇرۇشىنىڭ 3 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

بېلىنسكى بۇ يەرگە ئوقۇشقا كەلگەندىن كېيىن مەكتەپتىكى ئاز ن. ئى. نادىژدىن.

ۋە م. گ پاۋلوۋغا ئوخشاش پروفېسسورلار شۇنداقلا رۇسىيىنىڭ ھەر قايسى جايلىرى-
دىن ئوقۇشقا كەلگەن ئا. ئى گېرتسېن، ن. م. ساتىن- م. لېر مونتوۋ قاتارلىقلار
ئۇيۇشتۇرغان ئەدەبىيات كرۇژوكى ۋە ئەدەبىيات كېچىلىكلىرىگە قاتنىشىپ پەلسەپە
ئەخلاق، تارىخ ۋە سەنئەت مەسىلىلىرى ئۈستىدە قىزغىن بەس- مۇنازىرە ئېلىپ
بارغان. ئۇ يەنە كىنو، تىياتىرلار ئۈستىدە چوڭقۇر مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان ۋە
«دىمىتىرى كالىنىن» دېگەن بىر سەھنە ئەسىرى يېزىپ چىققان. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى
موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىدا بىر نەچچە قېتىم قويۇلغاندىن كېيىن ئىلغار ئىدىيىۋى مەز-
مۇنى سېزىلىپ قېلىنىپ، پادىشاغا سادىق ئەمەلدارلار تەرىپىدىن «بۇ ئەسەر پادى-
شاھنى ئاغدۇرۇشقا قارىتىلغان دەپ ئېيىپلىنىدۇۋە ئۇلارنىڭ غەزىۋىنى قوزغايدۇ.

بېلىنىسكى ئەمەلدارلارنىڭ كۆزىگە يامان كۆرۈنۈپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بېلى-
نىسكىنى مەكتەپتىن ھەيدەپ چىقىرىشقا بۇيرۇق بېرىلىدۇ. 1832 - يىلى سىنتەبىردە
ئۆيگە قايتقان بېلىنىسكىگە تۇرمۇشتىكى مۇھتاجلىق يەنىلا باشلىنىدۇ. ئۇ روھىنى
قاچىمۇ چۈشۈرمەي، ئۆگىنىش ۋە يېزىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ، شۇنىڭدىن كىر-
گەن ئازغىنە كىرىم بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. يازغان ماقالىلىرىنىڭ قەلەم ھەققى
تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشكە بەلگىلىك ياردەم بېرىدۇ. 1833 - يىلى كۈزدە «تېلېسكوپ»
(1834 - 1836) ۋە «موسكوۋىسكى نابلىزداتېل» (1838 - 1839) ژۇرناللىرىدا كېيىنرەك
پېتېربۇرگدا كرايېۋسكى قول ئاستىدا چىقىدىغان «ئوتېچېستۋېننىي زاپىسكى» ژۇرنىلىدا،
1839 - يىلدىن باشلاپ 1846 - يىلىنىڭ سىنتەبىرگىچە نېكراسوۋ ۋە پانايېۋلار
تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان، «سوۋرېمېننىك» (1846 - يىلى دىكابىردا) ژۇرناللىرىدا
ئىشلەيدۇ. لېكىن بۇ ژۇرناللاردا ئىشلەۋاتقان چاغلاردا بولۇپمۇ «ئوتېچېستۋېننىي زاپىسكى»
ژۇرنىلىدا ئىشلەۋاتقاندا تۇرمۇش شارائىتى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كېتىدۇ. بۇ ھەققە
ئۇنىڭ ئۆزى: «ئەھۋال يامان، بۇرادەر، يامان، بۇنداق ھاياتتا ئادەمنىڭ ياشىغۇ-
سىمۇ كەلمەيدۇ. كۆڭلۈم سوۋۇغان، روھىمۇ چۈشكۈن، ئىشقا زادىلا قولۇم بارمايدۇ.
رۇسىيە تۇرمۇشى مېنى قاتتىق ئەزمەكتە» دەپ يازغان. 1834 - يىلىنىڭ سىنتە-
بىردىن باشلاپ ھەپتىلىك ژۇرنال «مولوۋا» دا بېلىنىسكىنىڭ «ئەدەبىي خىيالەت
فروزىدا يېزىلغان ئېلىگىيە» دېگەن ماقالىسى بۆلۈم - بۆلۈم بويىچە ئېلان قىلى-
نىدۇ. بۇ ماقالە ئاپتورنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، كۈچلۈك زېھنى قۇۋۋىتىنى تولۇق
نامايەن قىلىپ، ئۇنىڭ شۆھرەت ئابرۇيىنى كۆتىرىۋەتتى. ئۇلۇق تەنقىدچىنىڭ
شەخسى تۇرمۇشى دائىم تەڭقىسلىق ۋە قىيىنچىلىق ئىچىدە ئۆتتى. كېيىنكى چاغ-
لاردا يېزىش بارغانسېرى مۇشكۇللەشتى. ئۇ غەزەپلىنىپ: «رۇس ئەدەبىياتىنى بۇلغاپ
مېنى ھاقارەتلەپ قىلىشىدۇ. ۋە رۇس ئەدەبىياتى توغرىسىدا يالغان - ياۋىداق
سۆزلەرنى ئېيتىپ جىنىمنى قىينايدۇ.» دەپ غەزەپلەنگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئوتې-

چېستنۇيىنى زاپىسكى» ژۇرنىلىنىڭ مەسئۇلى كىرايېۋسكى بېلىنىسكىينى رەھىمسىز ئىشلەتكەن. بېلىنىسكى گېرتسېنغا يازغان خېتىدە كىرايېۋسكىنى «ئادەمنىڭ قېنىنى ۋە جېنىنى شوراپ ئېلىپ كېيىن ئۇنى سۆيىنى سىقىۋالغان لىموندەك تالاغا ئىرغىتىپ تاشلايدىغان قانخور» دەپ ئاتىغان ئىدى. بېلىنىسكى 1848 - يىلى 26 - ماي كۈنى ئېغىر سىل كېسىلى بىلەن ۋاپات بولدى.

بېلىنىسكىينىڭ ئەدەبىي قاراشلىرى.

ئۇلۇق تەنقىدچى بېلىنىسكى ئۆمرىدە نۇرغۇن ئەدەبىي تەنقىدى ماقالىلار ۋە ئوبزورلارنى يېزىپ، 19 - ئەسىر رۇس ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى نەزەرىيە جەھەتتىن يورۇتۇپ بەردى. 19 - ئەسىر رۇس ئەدەبىياتىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىنى جان تىكىپ قوغدىدى. ئۇنىڭ 1834 - يىلى سىنتەبىردىن باشلاپ ئېلان قىلىنغان «ئەدەبىيات خىيالەت فروزىدا يېزىلغان ئېلېگىيە» دېگەن ماقالىسىدىن باشلانغان «شېكسپىر دىراممىسى» گاملېت»، «بورىدىنوۋ جەڭلىرى توغرىسىدا ئوچېركلار» «ئەقىل بالاسى» «م. لېرمونتوۋ شېئىرلىرى» «1841 - يىلىدا رۇس ئەدەبىياتى» «1842 - يىلىدا رۇس ئەدەبىياتى» «دېرژاۋىن ئەسەرلىرى» «1846 - يىلقى رۇس ئەدەبىياتىغا بىر نەزەر» دېگەندەك چوڭ ماقالىلىرى ۋە «1847 - يىلقى رۇس ئەدەبىياتىغا بىر نەزەر» «ئالېكساندىر پۇشكىن ئەسەرلىرى» (1844 - 1846) ئوخشاش ئاساسلىق ئەسەرلىرى بار. «گوگولغا خەت» دېگەن ئەسىرى ئۇنىڭ تەنقىدى ماقالىلىرى ئىچىدە ئەڭ ئۆتكۈر ۋە مەشھۇر ماقالىلىرىنىڭ بىرسى، بېلىنىسكى يۇقىرىقى ئەسەرلىرىدە رۇس خەلقى ۋە رۇس ئەدەبىياتىنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن قايغۇردى. ئۇنى جان كۆيدۈرۈپ قوغدىدى ئۇلۇق تەنقىدچى بېلىنىسكىينىڭ ماقالىلىرى نەزەرىيە جەھەتتىن پىرىنسىپال مەسىلىلەرنى شەرھىلەپ چۈشەندۈردى. بۇنى بىز تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىدىن ئېنىق كۆرىمىز.

1. ئەدەبىياتنىڭ جەمئىيەتكە، ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا بولغان مۇناسىۋىتىنى توغرا ۋە چوڭقۇر ئىپادىلىدى. بۇ بىر تەرەپتىن، ئەدەبىياتنىڭ تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشىنىڭ لازىملىقىنى، ماتېرىيال تۇرمۇشتىن كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن تەسىرى، ئىدىيىۋى ئەھمىيىتىنى يۇقۇرى باھالىدى. ئۇ مۇنداق دېگەن: «ئەدەبىيات يازغۇچىلارنىڭ بىكاردىن - بىكار خىيال سۈرۈشىدىن ۋۇجۇتقا كەلمەيدۇ، بەلكى تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ تەلەپلىرى بىلەن ئەركىن ئىلھام ئېلىشىدىن ۋە ئادەملەرنىڭ زور غەيرىتىدىن ھاسىل بولىدۇ. يەنە ئۇ: «ئەدەبىيات ئەلۋەتتە مىللىي روھنى، يەنى خەلق روھىنى ئەكس - ئەتتۈرۈشى، خەلقنىڭ ھېس - تۇيغۇلىرىنى مۇجەسسەم شەك-

لىگە سېلىشى ۋە خەلق يۈرىكىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر جايلىرىدا ياتقان ئارزۇ - ئارمان ۋە تىلەكلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىش لازىم»، دېدى. ئۇ ئەدەبىياتنىڭ جەمئىيەت ئۈچۈن ئەمدىيېڭى رولى توغرىسىدا سۆزلىگەندە مۇنداق دېگەن: ئەدەبىيات خەلقنىڭ تەرەققىيات يولىغا قاراپ بېرىش يولىدا تەرەققى قىلىدۇ ۋە خىزمەت قىلىدۇ ئىنسان ھاياتىنى ئالىي پەزىلەتلەرگە ۋە پاكى ئەڭ ياخشى مەزمۇنلارغا تولدۇرىدۇ.» بېلىنىسكى بۇ نۇقتىئىنەزەرنى ئىسپاتلاشتا، شائىر پۇشكىن بىلەن گوگولنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ پۇشكىن ۋە گوگولنى مىللىي ئەدەبىياتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگۈچى خەلق مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى شائىر، يازغۇچى دەپ كۆرسەتتى. پۇشكىننى ئۆز زامانىنىڭ پەرزەنتى، ھەقىقى خەلق شائىرى، ۋەتەننىڭ مەنىۋى ھاياتى ۋە تەرەققىيات يولىدا جان كۆيدۈرگۈچى بىر كىشى دەپ ماختىدى. بېلىنىسكىنىڭ پۇشكىن ئىجادىيىتى ھەققىدىكى بۇ قارىشى ئۇنىڭ ئەدەبىياتقا قارىتا توغرا قاراشنىڭ تولۇق ئىسپاتى.

2. بېلىنىسكى بۇ ماقالىلىرىدا ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىق مەسىلىسىنى ناھايىتى زور ھالاللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان. قۇدرەتلىك رۇس خەلقىنىڭ قىياپىتىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرىدىغان، رۇس تەرەققىپەرۋەر جەمئىيىتىنى ئالغا سۈرىدىغان مائارىپ ۋە مەدەنىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشنى كۈچلۈك تەشەببۇس قىلغان ئۇ مەدەنىيەت جۈملىدىن ئەدەبىياتنىڭ ھەقىقى خەلقچىللىق دېگەننى ئالدى بىلەن دېموكراتىيە، رېئالىزم ۋە ھەقىقى ۋەتەنپەرۋەرلىك دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بېلىنىسكى 1835 - يىلدىكى رۇس قىسسىسى ۋە گوگول قىسسىلىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدا: «رېئال پوئېزىيە زامانىمىزنىڭ چىن ۋە ھەقىقى پوئېزىيىسى، ھايات پوئېزىيىسى، ھەقىقەت پوئېزىيىسى» دېگەن. ئۇ پۇشكىن، گوگول ئىجادىيەتلىرىگە ئاساسلىنىپ: «خەلقنىڭ ھاياتىدىكى ئاساسى مەسىلىنى ئىپادىلىگەن رېئالىستىك سەنئەتلا خەلق سەنئىتىدۇر» دېگەن. رېئالىستىك يازغۇچى ئۆزىنىڭ مەقسىتى، ئىستىكىنى خەلقنىڭ بەخت - سائادىتى، ئارزۇ - ئۈمىدلىرى، خەلقنىڭ ھايات تەقدىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ تەسۋىرلەپ بېرىدىغان كىشى دەپ كۆرسەتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنىلا پۇشكىن ئىجادىنى مىسال كەلتۈرۈپ ئىسپاتلايدۇ. ئۇ مۇنداق دېگەن «پۇشكىن خەلق شائىرى. ئۇنىڭ خەلقچىللىقى شۇنىڭدىكى، ئۇ رۇس تۇرمۇشىنىڭ خاراكتېرى ۋە مەزمۇنىنى ھايات بىلەن مەھكەم باغلاپ، ھەقىقى يوسۇندا ناھايىتى چوڭقۇر تەسۋىرلەپ بېرىدۇ.» بېلىنىسكى پۇشكىننى يېڭى رۇس ئەدەبىياتىنىڭ ئاتىسى دەپ بىلىپ، ئۇنى ھازىرقى زامان ئۈچۈن ئىجات قىلىپ، كەلگۈسىگە يول ئاچقان ۋە شۇ سەۋەبلىك ئۆتمۈشتىكى تارىخىي شەخسلەر مۇيەسسەر بولالمىغان چىن پىكىرلىك شەخس ھېسابلايدۇ. بېلىنىسكىنىڭ بۇ قارىشىدىن ئەدەبىياتتا رېئالىزم بىلەن ئىنقىلابىي رومانتى-

زىمىنىنىڭ بىر-لەشتۈرۈلۈشىنىڭ زۆرۈرلىكىنى تەشەببۇس قىلىشقانلىقىنى چۈشىنىشكە بو
لىدۇ. ئۇ، جەھەتتە پاسسىپ كىلاسسىزىم بىلەن ئەكسىيەتچى رومانتىزىمغا قارشى تۇرىدۇ.

بېلىنىسكى، ئەدەبىياتنى دېموكراتىيىگە باشلاش تەشەببۇسىنى گوگولغا شۇن-
داقلا گوگول ئىجادىغا يۇقىرى باھا بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىزھار قىلغان ئىدى. ئۇ
مۇنداق دېگەن: «گوگول كۆپىرەك سوتسىيال شائىر ئىدى. دېمەك، زامانىنىڭ روھى
بىلەن ياشىغۇچى شائىر ئىدى» بېلىنىسكى ئۇنىڭغا زامانىنىڭ ئۇلۇغ رىئالىستى، جەم-
ئىيەتنىڭ ئېيىپلىرىنى شەپقەتسىز پاش قىلغۇچى دەپ باھا بەردى. دېمەك، ئۇلۇغ
تەنقىدچى بېلىنىسكى ئەدەبىياتتا خەلقچىللىق ۋە ئۇنىڭ مۇھىم ئىپادىسى رىئالىزىم
تەلىۋىنى پۈتۈنلەي تولۇق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كېيىنىرەك ئۇنى مۇكەممەل تەلىماتقا
ئايلاندۇرىدۇ. ئۇ رىئالىزمنى سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى دەپ قارى-
غان. ھازىر مەملىكىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات سەنئىتىدىمۇ رىئاللىقنى توغرا، ھەقىقىي
ئەكس ئەتتۈرۈش قاتتىق تەكىتلەنمەكتە. بۇ جەھەتتە بېلىنىسكىنىڭ ئەدەبىياتتىكى
رىئالىزىملىق تەلىماتىنى ئۆگىنىش، ئىجابىي تەدبىقلاش چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە.

(3) ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بەدىئىيلىكى مەسىلىسىنى، ئۇنىڭ جەمئىيەت
ئۈچۈن ناھايىتى زور ئەھمىيىتى بىلەن باغلاپ كۆرسىتىدۇ. «1847 - يىلىدىكى رۇس
ئەدەبىياتىغا بىر نەزەر» دېگەن ماقالىسىدا مۇنداق يازغان: بىز سەنئەتنى ئاۋۋال
سەنئەت بولۇشى كېرەك، دەپ ناھايىتى ئېتىراپ قىلىمىز، لېكىن شۇنداق بولسىمۇ
بىز تۇرمۇشنىڭ باشقا تەرەپلىرى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى بولمىغان، پەقەت
ئۆز ھائىرىسىدە ھايات كەچۈرىدىغان قانداقتۇر ساپ تۇرمۇشتىن يىراق سەنئەت
تۇغرىسىدىكى پىكىر ماۋھۇم ۋە خىيالى بىر پىكىر دەپ بىلىمىز. بۇنداق سەنئەت
ھېچ قەيەردە ۋە ھېچ قاچان بولغان ئەمەس.» ئۇ «سەنئەت سەنئەت ئۈچۈندۇر» دەيدىغان
قاراشلارغا رەددىيە بېرىدۇ. ئۇ ھەمىشەم بەدىئىي شەكىل بىلەن ئىدىيىۋى مەزمۇن-
نىڭ بىرلىكىنى تەشەببۇس قىلىپ بىرىنى يەنە بىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشكە ياكى
ئايرىپ تاشلاشقا ئۇزۇل - كېسىل قارشى تۇردى. ئۇ مۇنداق يازغان: «تىلى، ئۇس-
لۇبى ياخشى بولۇپ، مەزمۇنى بولمىسا، پەقەتلا ياخشى دېمەيمەن. نۇرغۇن ئەسەر-
لەرنى سېلىشتۇرۇپ ئوقۇپ چىققىنىمدا ئوقۇغۇچىلارنى قىزىقتۇرىدۇ، زېرىكتۈرمەيدۇ.
ئەمما مەزمۇنىدىن ھېچنەرسە چىقمايدۇ. بۇنداق ئەسەرلەرنى ئوتقا تاشلاش كېرەك»
بەزى ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، لېكىن بەدىئىيلىكى تۆۋەن بولىدۇ. بۇ خىل
ئەسەرلەر كىشىلەرنى قىزىقتۇرالمايدۇ. تەسىرلەندۈرەلمەيدۇ. بەزى ئەسەرلەرنىڭ
بەدىئىيلىكى بىر قەدەر يۇقىرى بولسىمۇ مەزمۇنى گەۋدىلىك ئەمەس. بۇ خىل ئە-
سەرلەرنىڭ كىشىلەرگە چوڭقۇر ئىدىيىۋى ئەھمىيىتى يوق بولىدۇ. قىسقىسى،

مەزمۇنى شەكىل بىلەن بىرلەشمىگەن ئەھۋال ياخشى ئەمەس. بىلىنسكىي مانا مۇشۇنداق ئەھۋالنى قاتتىق تەنقىت قىلغان.

4. ئۇلۇق ئەدىب بىلىنسكىي نەزەرىيىۋى ماقالىلىرىدا ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى ھەر خىل ئېقىمشىلارغا، خاتا ئېقىم، خاتا ئىشلارغا قارشى تەنقىت يۈرگۈزۈپ، ئۇنى رەت قىلدى. بولۇپمۇ ئەدەبىياتتىكى ناتۇرالىزىملىق، دوگماتىزىملىق، پورمالىزىملىقنى ئايىماي تەنقىت قىلدى. ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدە كۆچلۈك ئىجادىيلىقنى، جانلىقلىقنى، خىلمۇ - خىللىقنى تەشەببۇس قىلدى.

(2) ئۇنىڭ ماقالىلىرىدىن شۇنى ئېتىراپ قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، بىلىنسكىينىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىگە قارىتا تونۇشى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگا بولغان تونۇشى بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا ئەگرى - توقايلىق، مۇرەككەپلىكلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ تەرەققىي قىلغانلىقىنى، ئاندىن بىر قەدەر مۇكەممەل ھالەتكە يەتكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ روھىي ھالىتىدە 1837 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئېغىر مۇرەككەپلىك يۈز بەردى. يەنى ئۇنىڭ ئىدىيىسى ۋەقەلىكلەرگە (رېئال ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە) نەپرەتلىنىشتىن ئۇنى قانۇن دەپ پۈتۈنلەي توغرا تېپىشقا ئۆتتى. ئۇ ۋەقەلىكلەرنىڭ ھەر قانداق خىلدىكى كۆرۈنۈشلىرىنى ئىجابىي نۇقتىدىن مۇلاھىزە قىلىشقا ھەرىكەت قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ دوستلىرى بىلىنسكىينىڭ بۇ دەۋرىنى ۋەقەلىك بىلەن كېلىشىش دەۋرى دەپ ئاتىغان. ئەنە شۇ نۇقتىئىنەزەردىكى دەۋردە مونارخىيىلىك ئىرادە ئۇسۇلىنى توغرا دەپ تونۇيدۇ. ئۇنى سىياسىي جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىپ ئۆزگەرتىشتىن يالتىيىپ پەقەت ئادەملەرنىڭ خۇلقى - مىجەزىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك، دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ. يەنى خەلقنىڭ ئەركىنلىكى، ھەر بىر ئادەمنىڭ ھېس - تۇيغۇلىرىنىڭ ئەركىن بولۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ ۋە شۇنىڭغا باغلىق دەپ قارايدۇ. گەرچە بۇ چاغدا كىر پوستنويلۇق تۈزۈمگە بولغان قارشىلىقىنى يوشۇرالمىسىمۇ، رۇسىيەدە نەسەپ مىراس ئىگىلىكى بولمىغىنى ئۈچۈن، بىزدىكى دىۋورىيانلار ئىنقىلابسىز، ئىچكى توپىلاڭسىز ئۆز ئۆزىدىن ھالاك بولۇپ كېتىدۇ دەپ قارىدى. دەل شۇ نۇقتىدا تۇرۇپ، «شكسپىر درامىسى - گاملېت» «بورودىنو جەڭلىرى توغرىسىدا ئوچېركلار» دېگەن ماقالىلىرىدا رۇسىيە ۋەقەلىكىنى ئىنتايىن يۇقىرى دەرىجىدە ماختىغان. لېكىن بىلىنسكىينىڭ ۋەقەلىك بىلەن كېلىشىشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئىدىيىسى 1837 - يىلدىن 1840 - يىلغىچە 3 يىل داۋام قىلغاندىن كېيىن تېزدىن ئۆزگەردى. ھەتتا شۇ سەۋەپتىن چىقارغان خاتا خۇلاسىلىرىدىن ئىنتايىن پۇشايمان قىلىدۇ. ئۇنىڭ خاتا نۇقتىئىنەزەرىنىڭ ئۆزگىرىپ توغرا تەرەپكە بۇرۇلۇشىدا لېرمونتوۋ، ۋە گوگول ئەسەر-

لىرىدە پاش قىلىنغان نىكولاي رۇسىيەسىنىڭ ئۇسۇل تەرتىپلىرىدىكى يامان تەرەپلەر يەنە بىر تەرەپتىن، گېرتسېننىڭ توغرا يولغا باشلىشى رول ئوينىغان. بۇنىڭ ئىچىدىمۇ ئەڭ مۇھىم سەۋەب بېلىنىسكى ھاياتىدىكى جىددى ئۆزگىرىش بولدى. يەنى ئۇ پادىشاھنىڭ پايتەختى بولغان پېتربورگدا تۇرغان چېغىدىلا ئۇنىڭ تەسىراتى ھەقىقى ئۆزگىرىپ، تۇرمۇش بىلەن تەسەۋۋۇر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقىنى ئاندىن تاپالىدى. ئۇ تۇرمۇشتىن سەسكىنىپ «رۇسىيە تۇرمۇشى مېنى قاتتىق ئەزمەكتە» دەپ يازغان ئۇ شۇندىن كېيىنلا ۋەقەلىك بىلەن كېلىشىش جەريانىدىكى خاتالىقىنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇيدۇ. ئۇ ئەمدى شەخسى ھايات دائىرىسىگە چۆكۈپ قېلىشنىڭ يارىماسلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋىتىنى كەڭ ئىجابى ئىشلارغا سەرپ قىلىشقا باشلايدۇ. ئۇ گېگېل پەلسەپىسىنى رەت قىلىپ، ئۆز نەزەرىيىسىنى ۋۇجۇتقا چىقىرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ مائارىپ سېپى پۈتۈن كەمچىلىكلەرنى يوق قىلىشقا قادىر بولغان قۇدرەتلىك بىر كۈچ، دېگەن خىيالىدىن ۋاز كېچىدۇ ۋە جەمئىيەتنى ئىنقىلاب يولى بىلەن باشقىدىن قۇرۇشنى چۈشىنىدۇ، دىئالېكتىكىنى، خىيالى سوتسىيالىزىمنى ئېتىراپ قىلىدۇ.

1843 - يىلدىن 1848 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بېلىنىسكى ئىقتىدارى يۇقىرى پەللىگە كۆتىرىلىدۇ. ئۇ جەمئىيەتتىكى ئېپلاسلىقلارنى ،دەھشەتلىك ھادىسىلارنى تونۇپ، بۇنىڭدىن نارازى بولىدۇ. ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدۇ. مەيلى رۇس دۋورىيانلىرى ۋە مەيلى رۇس بورژۇئازىيىسى بولسۇن، خەلق ئاممىسى ۋە پرولېتارىياتنىڭ بەخت - ئىستىقبالى ئۈچۈن بىر ئاپەت ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. ئۇنى ئىنقىلاب يولى بىلەن ئۆزگەرتىپ، قايتىدىن قۇرۇش كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ بېلىنىسكى ماتېرىيالىزم ۋە ئىنقىلابى دېموكراتىزم يولىغا ئۆتىدۇ.

(6) ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا بولغان تونۇشى ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا زىچ باغلانغان ھالدا، ئەدەبىيات - سەنئەت مەسىلىلىرىگە بولغان قارىشىدىمۇ زور ئۆزگىرىش ئىلگىرىلەش بولدى. مەسىلەن: ئۇنىڭ ۋەقەلىك بىلەن كېلىشىش دەۋرىدە خىيال قىلىپ يۈرگەن «سەنئەت تۇرمۇشتىن ئالدىن تۇرىدۇ» دېگەن قاراشتىن ئۆزگىرىپ «تۇرمۇش سەنئەتتىن ئالدىن تۇرىدۇ» دېگەنگە تەرەققى قىلىدۇ. يەنى ئۇ باشتا «سەنئەتنىڭ بىردىن - بىر مەقسىدى نەپىسلىك، دەپ ھېسابلايتتى. ئەمدى بولسا گەرچە نەپىسلىك سەنئەتنىڭ زۆرۈر شەرتى بولسىمۇ، لېكىن شائىر پىكىر قىلماستىن ۋە تىپلارنى ئومۇملاشتۇرماي تۇرۇپ يۇقىرى سەۋىيىلىك بەدىئىي ئەسەر يارىتالمايدۇ - دەپ قارىدى.

(7) بېلىنىسكىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىگە بولغان قاراشلىرى

تەرەققىي قىلىپ شۇ ھەرىجىگە يەتتىكى، سەنئەتنىڭ پارتىيىۋى روھتا بولۇشىنىڭ
زۆرۈرلىكىنى كېڭەيتتۇرۇپ ئۇنى ئالاھىدە تەشەببۇس قىلدى. ئۇ: «پەقەت ھامىيكىشى
پارتىيىگە مەنسۇپ بولماسلىقى مۇمكىن چۈنكى داھىي كىشىنىڭ ئۆزى بىر بايراق
بولۇپ، بۇ بايراق ئاستىغا دەررۇ ناھايىتى چوڭ پارتىيە توپلىنىدۇ.

پارتىيىگە مەنسۇپ بولماسلىقنى داۋا قىلغان كىشى ھەمىشە مۇتلەق ھەقىقەت-
نى يالغۇز ئۆزى رۇشەن ۋە ئېنىق كۆرۈشىنىمۇ داۋا قىلىدۇ. باشقىلار بولسا بۇ مۇتلەق
ھەقىقەتنى يوغان كۆرسىتىدىغان خىرە كۆز ئەينەك ئارقىلىق ئاقتۇرۇپ يۈرۈيدۇ. دەپ كۆرسەتكەن.
(«بېلىنىسكى ماقالىلىرى» ئۇيغۇرچە 51 - يىل تاشكەنت باسمىسى 24 - بەت»)
بۇ ماركسىزم كىلاسسىكلىرىنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت تەلىماتىغا ئۇيغۇن بولۇپ، بۈگۈنكى
ئەدەبىيات - سەنئەت مەسىلىلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە رېئال ھەم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

«گوگولغا خەت» بېلىنىسكى ئەدەبىي تەرمىنلىرىنىڭ مۇھىم جەۋھىرى ۋە رۇس
ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ پروگراممىسى. بۇ ماقالىدا گوگولنىڭ چەت ئەلگە چىقىپ،
ئىدىيە جەھەتتىن ناھايىتىمۇ چېكىنگەن ۋاقتىدا يازغان «دوستلار بىلەن يېزىشقان
خەتلەر» دېگەن ئەسەردىكى خاتالىقلىرى تەنقىد قىلىنغان. گوگولغا خەت دېگەن
ماقالە بېلىنىسكىنىڭ پۈتۈن ئىجادىيىتىدىكى، ئۇنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىك سامە-
سىدىكى مەشھۇر نامىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەسەر.

ئەسلىدە بېلىنىسكى گوگولنى يۇقىرى باھالاپ، ھۆرمەت قىلىپ كەلگەن، ئۇ،
باشقا ماقالىلىرىدا گوگولنى «جەمئىيەتنىڭ ئېيىپلىرىنى شەپقەتسىز پاش قىلغۇچى»
دەپ يازغان. بېلىنىسكى گوگولنىڭ ئەسىرىدە يول قويغان ئېغىر خاتالىقلارنى ئوقۇغىنىدا، غەزەپ-
تىن ئەرۋاھى قاتتىق ھوركوپ كېتىدۇ ۋە ئۇنى رەھىمسىزلىك بىلەن تەنقىد قىلىشقا باشلايدۇ.

گوگولنىڭ ئەسىرىدىكى كىشىنى غەزەپلەندۈرىدىغان خاتالىقى نېمىدىن ئىبارەت
ئىدى؟! گوگول بۇ ئەسىرىدە دىنىي نىقاب بىلەن دېھقانلارنى ئالدايدىغان، كالە-
تەك، قامچا بىلەن دەھشەتلىك باستۇرىدىغان قانخور پومېشچىك، پوپلارنىڭ نا-
ھەقلىق، ئەخلاقسىزلىقىنى «ھەقىقىي پەزىلەت» دەپ كۆككە كۆتۈرۈپ ماختىغان ئىدى.
رۇس رۇھانىلىرىنى، ئادەمخور پومېشچىكلارنى، پادىشا ھاكىمىيىتىنى گۈزەللەشتۈرۈپ
كۆرسەتكەن. رۇس ئەمگەكچى خەلقىنى، دېھقانلىرىنى «يۇيۇقسىز بەدەنىيەت» ھەر —
بىر كىشى لاتا-پۇتا بولۇپ قالىدۇ» دەپ ھاقارەت قىلغان. دېھقانلارغا خوجايىنلار-
نىڭ ئالدىدا يۇۋاش بولۇش، ئىتائەت قىلىشنى ۋەز — نەسىھەت قىلغان. ئۇلارنى
مەڭگۈ نادانلىقتا، قۇللۇقتا قالدۇرىدىغان ئىدىيىسىنى تەرغىب قىلىپ، «ئاددىي
خەلققە خەت — ساۋادىنىڭ پايدىسى ئەمەس پەقەت زىيىنى تېگىدۇ» دېگەن. ئۇلۇغ
تەنقىدچى بېلىنىسكى گوگولنىڭ خەلق دۈشمەنلىرىنى ماختاپ، خەلقنى ھاقارەت-
لىگەن بۇ خىل ئەكسىيەتچى ئىدىيىسىگە خەلق مەيدانىدا چىڭ تۇرۇپ نەپرەت بىلە-

Altunoq

مۇرىدتە غەزەپلىنىدۇ. بىلىنىسكى گوگولنىڭ ئىجادىيىتىدىكى بۇ خاتالىقلارنى كۆرگەن چاغ-دا روھى كەيپىياتى قانداق بولغانلىقىنى خەتتە مۇنداق يازغان: «كىشىنىڭ ئىززەت نەپسى ھاقارەت قىلىنسا بىر مۇنچە تاقەت قىلىش مۇمكىن ۋە ئەگەردە سۆز شۇ مەسىلە ئۈستىدە بارغىنىدا بۇ توغرىدا ئۈن چىقماي تۇرىۋېلىشقا مىنىڭمۇ ئەقلىم يېتەتتى. ئەمما، ھەقىقەت ۋە ئىنسانلىق پەزىلىتى ھاقارەت قىلىنغاندا بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ بولمايدۇ. يەنە «ئەگەردە سىز مىنىڭ ھاياتىمغا سۇيىقەست قىلى-ڭىزدىمۇ مەن سىزگە بۇنچىلىك نەپرەت بىلەن قارىمايتتىم. ئەمما بۇ شەرمەندىلەر-چە يېزىلغان قۇرلار ئۈچۈن سىزگە نەپرىتىم ئىنتايىن كۈچلۈك»، دەپ يازدى.

بىلىنىسكى گوگولنىڭ بۇ ئەسىرىدىكى «رۇس خەلقى ھۆكۈمدارلىرى بىلەن مېھرىباندۇر» دەپ ماختاشلىرىنى تەنقىد قىلىپ: مۇستەبىت ھۆكۈمەتنىڭ ئىلاھى جامالىنى تاماشا قىلىپ خۇشتار بولۇپ يۈرۈشنى ۋىژدانىڭىزغا خەۋەر قىلىمەن، (مۇستەبىت ھۆكۈمەت يىرۇۋاشتۇر ۋە ئىمي-تىشلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ سىزگە مەنپەئەتىمۇ باردۇر) «بۇ ھۆكۈمەتنى پەقەت يە-راقتىكى گۈزەل جايىڭىزدا تۇرۇپ ئېقىل بىلەن تاماشا قىلمۇرلىق يېقىندىن قا-رىغاندا ئۇ، ئۇنچىلىك گۈزەلمۇ، ئۇنچىلىك خەتەرسىزمۇ ئەمەس» دەپ يازىدۇ. بۇ چاغدا گوگول چەتئەلدە ئىدى. «سىز يىراقتىكى بۇ گۈزەل جايدا تۇرىدىكەنسىز، كۆر-مەكچى بولغان نەرسىڭىزگە تامامەن يات بولۇپ ياشايسىز. پەقەت ئۆزىڭىزنى بى-لىسىز» بىلىنىسكى بۇ يەردە گوگولنىڭ چەتئەلدە ئۇزاق تۇرۇپ رۇسىيە تۇرمۇشىدىن ئايرىلغانلىقى ئۈچۈن پۈتۈنلەي تەتۈر سىزگە قاراپ خاتا قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن. بىلىنىسكى مۇنداق دەيدۇ،

«رۇسىيە قورقۇنۇشلۇق مەنزىرە، مەملىكەتتى بولۇپ بۇ يەردە ئادەم بۇرۇچلۇق قىلىنىشىدۇ. «شەخسىنى نومۇسنى ۋە مۈلۈكنى ئادان ساقلاش يوقلىقى ئۇياقتا تۇرسۇن ھەتتا بولتىسسىيە تەرتىپمۇ يوق. بۇنىڭدا پەقەت تۈرلۈك خىزمەتتە بولغان ئوغ-رىلار ۋە بۇلاڭچىلار توپلانغان، چوڭ-چوڭ شىركەتلەرلار بار» دەپ يازىدۇ. بىلىنىسكى خەتتە رۇس خەلقى بىلەن مۇستەبىت ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈر زىدىيەتنى پاش قىلىش ئارقىلىق، گوگول ئەسىرىدىكى ماختىمەھىرىپانلىقنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ كۆرسىتىدۇ.

بۇ چاغدىكى ئاساسىي قارىمۇ — قارشىلىق كىرپوستنويلۇق تۈزۈمنى بىكار قىلىش بىلەن بۇ قانۇننى ساقلاپ قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ كەسكىنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. پومىشچىكلارنىڭ ئۆز قارمىقىدىكى دېھقانلارنى بۇلاپ — تالاپ كالتەك-لىشى دېھقانلارنىڭ غەزەپ بىلەن ھەر يىلى نەچچە يۈزلىگەن پومىشچىكلارنى چې-پىپ ئۆلتۈرۈپ قېچىشلىرىنى يوشۇرۇپ ئۇنى قانداقمۇ ئۆز ھۆكۈمدارلىرى بىلەن مېھرىبان» دەپ پەدەزلاشقا بولسۇن، دەيدۇ.

دېھقانلار تەلىم — تەربىيە كۆرمىگەن. تەلىم — تەربىيە ھاجەتسىز يۇيۇق-

سىز بەدىئىيەت دېگەن ھـﺎقارەت بېلىنسكى تەنقىدىنىڭ ئەڭ مۇھىم نۇختىلىرىدىن بىرى بولدى. گـوگولنىڭ ئەسىرىدە دېھقانلارنىڭ تەلىم تەربىيىگە ئىگە بولۇش، يولماسلىقى - پومېشچىكلارنىڭ قـولىدا بولۇشقا باغلىق بولارمىش، پومېشچىكلارغا تازىم قىلماي قارشى چىققانلار تەلىم — تەربىيە ئالمىغانلار بولىدىكەن. بېلىنسـكى بۇنىڭغا ئىنتايىن غـەزەپلىنىپ تەنقىت قىلغاندا «دېھقانلار سېنىڭ دېگىنىڭدەك، پاسكىنا، مەينەت بولسۇنمۇ دەيلى، بۇنى دېھقانلارغا ئارتىشقا بولمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى يـەنە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى خوجايىنىنىڭ ئۆزىدۇ، ئۇلار كىچە — كۈندۈز دېھقانلارنى بىكار قويماي تىل ھاقارەت، دەشنەم بىلەن ئىشلىتىدۇ. ئۇلارغا پاكىزلىق قىلىدىغان، ئارام ئالىدىغان ۋاقىت بەرمەيدۇ. ئەڭ پاسكىنا ئېغىر ئىشـ لارغا سالىدۇ. ئۆزلىرى بـولسا ئىش قىلمايدۇ. بۇنداقتا ئېيىپ دېھقاندا ئەمەس، بۇنىڭغا پومېشچىك جاۋاپ قىلىش لازىم. سىزنىڭ بۇ مەسىلىگە قاراشتا ئەقلىڭىز گـەدىنىڭىزگە چىقىپ قاپتۇ، دەپ تەنقىت قىلىدۇ.

گوگول ئەسىرىدىكى خەلققە مەدەنىيەت ئۆگىتىش دېگەن سۆز — پۈتىنغا پالتا چېپىش بىلەن باراۋەر. ئەگەر ھەممەكىشى بىلىملىك بولۇپ كەتسە، موللامنىڭ ئىـ تىبارى قالمايدۇ. دېگەندەك مەزمۇنلارنى بېلىنسكى تەنقىت قىلغاندا: «سەن ھەممە كىشىنى جاھالەت زىندانىغا تاشلىماقچى بوپسەن. كاتولىك دىنىدا بالىلارنى ۷ ياشتا مەكتەپكە بېرىپ خەت ئۆگىتىش دەيدۇ. سە خەت ئۆگىتىشكە قارشى چىققان ئىكەنـ سەن ئۆز دىنىڭغا قارشى چىققىنىڭ ئەمەسمۇ؟!» دەپ دومبالايدۇ.

گوگولنىڭ رۇسىيەدىكى سودا ۋە جازا توغرىسىدا ئېيتقان: داۋالاشقان ئىككى تەرەپنىڭ ھەر ئىككىسىنى جـازالاش كېرەك دېگەن تەشەببۇسىنى تەھلىل قىلىپ، ئىنتايىن غەزەپلىنىدۇ. بېلىنسكىنىڭ تەھلىلىدە پومېشچىك بىلەن پومېشچىك ئۇـ رۇشۇپ، داۋالىشىپ قىلىش يوق گەپ، لېكىن كۆپرەك دېھقانلار بىلەن پومېشچىكلار ئوتتۇرىسىدىكى داۋا بار. دېھقانلارنىڭ پومېشچىكنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى تۇرۇشى بۇ زور داۋا. قانۇن يەنىلا دېھقانلارنى ئەيىپلەپ، ئۇنى جازالايدۇ. گوـ ناكارنى ئاقلايدۇ. ھەر ئىككى تەرەپنى جازالاش دېگەن سۆز بۇ بىر پەردىدىن ئىـ بارەت. مۇشۇ نۇقتىدىن تۇرۇپ بېلىنسكى بۇ تەشۋىقاتنى قاتتىق تەنقىت قىلىدۇ. ۋە سۆكىدۇ.

خەتتە بېلىنسكى تـەنقىت قىلغان يەنە بىر نۇقتا يوۋاش بولۇش «ئىتائەت قىلىش» توغرىسىدىكى ۋەز — نەسىھەتتىن ئىبارەت. بېلىنسكى بۇ نۇقتىنى تەنقىت قىلغاندا بىرىنچىدىن يېڭىلىق ئەمەس، بۇ ۋە زىنەسىھەت سىپوۋىشچىك ۋە دىنىي تونغا ئورالغان بەزى كىشىلەرنىڭ كونا كىتابلىرىدىن تىرىۋالغان نەرسە ئىكەنلىكىنى كۆرـ سەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئادىمىگەرچىلىك شەنىگە شەرمەندىچىلىك كەلتۈرۈپ، يەرگە ئۇرۇش سىزىلىپ تۇرۇپتۇ. قانداقتۇ نامەلۇم ھەم يوۋاشلىق ئىتائەن بولۇش،

خىيالى غورۇرلۇق ياكى ئەقەللىسى پەسكە شىلىكىنىڭ نەتىجىسى بولۇش مۇمكىن، بۇ ھـالنىڭ ئىككىلىسى مۇناپىقلىق، ئىككى يۈزلىمىلىك، نەيدەڭۋازلىقتا ئىبلىپ بارىدۇ خالاس، دەپ تەنقىت قىلىدۇ. گۇگۇلنىڭ يوۋاشلىق، ئىتائەتمەنلىكنى تەرغىب قىلىشى ئەمگەكچى خەلقنى مۇستەبىت تۈزۈمگە، ئـىكسپىلاتاتسىيىگە قوللارچە بويسۇنىشنى، قارشىلىق قىلماسلىقنى تەشەببۇس قىلغان ئەكسىيەتچى نەسىھەت. ئىكسپىلاتاتـورلار سىنىپى ئەزەلدىن خەلققە قارىتا بىر تەرەپتىن ئالداش، يوۋاشلىق ئىتائەتمەن بولۇش ياكى بولمىسا زورلۇق — زومبورلۇق، كالتەك قامچىدا باستۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئېزىپ كەلگەن. دېمەك گۇگۇلنىڭ بۇ يەردىكى تەشەببۇسى ياكى نەسىھەتى بىۋاستە ئىكسپىلاتاتورلار سىنىپىغا يان بېسىپ دېھقانلارنى مەڭگۈ قۇل بولۇشقا ئۈندەشتىن ئىبارەت ئىدى. بېلىنسكى مۇنداق ۋەز نەسىھەتكە غەزەپلىنىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئىنسان بىلەن چىركاۋنى شىپى كەلتۈرۈپ، ۋەھشى پومىشچىككە دېھقانلاردىن تولاراق پۇل يۇلۇپ ئېلىشنى ئۈگىتىدۇ.» ۋە دېھقانلاردىنى تۈزىۋقسىز بەدبەختيەت دەپ تىللايدۇ. دېمەك: بۇ ھال مېنى غەزەپكە كەلتۈرمەسلىكى مۇمكىنمىدى؟... يىغىپ ئېيتقاندا، بېلىنسكىنىڭ «گۇگۇلغا خەت» ئەسىرى خەلق ۋە ۋەتەننى سۆيۈش، خـەلق دۈشمەنلىرىگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىشنى ئۈگىتىدىغان جەڭنامىدۇر» بۇ خەت يالغۇز گۇگۇلغىلا ئەمەس بەلكى شۇ دەۋىردىكى بارلىق ئىككىلىنىپ تۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئۆتكۈر ساۋاق بولدى.

ئۇلۇق پـرولېتارىيات داھىسى لېنىن «گۇگۇلغا خەت» دېگەن ئەسەرگە يۇقىرى باھا بېرىپ مۇنداق دېگەن: «بېلىنسكىي ئەدەبىي پائالىيىتىنىڭ يەكۇنى بولغان «گۇگۇلغا خەت» دېگەن مەشھۇر ئەسىرى سېنزۇرسىز ① چىققان دېـموكراتىك مەتبۇئاتنىڭ ياخشى ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ بۇ ئەسەر ھازىرقى ۋاقىتقىچە ناھايىتى چوڭ ۋە ئەمەلىي ئەھمىيىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە» ئۇلۇغ تەنقىتچى بېلىنىسكى بۇ خەتتە كىرىپوستنويلۇق تـۈزۈمنى قاتتىق پاش قىلىپلا قالماستىن، بۇ تۈزۈمنىڭ ماھىتىنىمۇ ئېچىپ تاشلاشقا ھەركەت قىلىدۇ. بۇ 1840 يىللاردىكى ئىلاغار رۇسىيىنىڭ جەڭگىۋار خىتاپنامىسى» دەپ باھالىنىپ كەلمەكتە، بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلىشىمىز لازىمكى. گوگولنىڭ تەنقىت قىلىنىغان خاتالىقى بېلىنىسكى خېتى بىلەن يازغۇچىنىڭ ئۇلۇغ ئىشلىرىنى تۆۋەنلىتىۋەتكەنلىك ياكى يوققا چىقىرىۋەتكەنلىك بولمايدو، ئۇلۇغ يازغۇچى گوگولنىڭ نامى «تاراس بولبا» «رېۋىزور» «ئۆلۈك جانلار» غا ئوخشاش مەشھۇر ئەسەرلىرىنىڭ نامى بىلەن ساقلىدۇ. بۇنىڭ ئومرىدە ئۆتكۈزگەن بىرەر خاتالىقى ھەممە ئەمگەك نەتىجىسىنى يۇيۇپ كېتەلمەيدۇ. بېلىنسكىنىڭ تـەنقىدىمۇ يازغۇچىنىڭ كىشىلەر يۈرەك قېتىدىن ئورۇن ئالغان ئەدەبىي ئـەسەرلەرىنىڭ قىممىتىنى سـاقلاپ قىلىش، يازغۇچىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىناۋىتىنى قوغداشنى مەخسەت قىلغان.

كۆك تۈرك خاقانلىقى

تۇرغۇن ئالماس

تۈرك خاقانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشى

1- تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى

تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادا، ئارال كۆلىنىڭ شىمالىدىن تار-قىپ ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىگىچە، غەربتە بولسا يايىق (ئورال) دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە بولغان رايونلاردا ياشىغان ئىدى. يېقىنقى يىللاردا، «ئاناۋ مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلدى. بۇ مەدەنىيەت يادىكار-لىقلىرى سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى تەرىپىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدا ئاشخا باد (تۈركمەنىستاندا) يېنىدىكى ئاناۋ خارابىسىدىن تېپىلغان. ئاناۋدىن تېپىل-غان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە يېڭى تاش دەۋرى بىلەن بىرونزا دەۋرىگە ئائىت قوراللار، مىس ۋە تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىگە ئائىت قوراللار، گۈللۈك قاچىلار بار. ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى: «ئاناۋ مەدەنىيىتى» بۇندىن 9 مىڭ يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، بۇندىن 6 مىڭ يىل بۇرۇنقى چاغقا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنى تۈركلەر ياراتقان دەپ قىياس قىلماقتا. «ئاناۋ مەدەنىيىتى»، ئوتتۇرا ئاسىيادا، مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ مەلۇم سەۋىيىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ھۆكۈمنى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تەرىپىدىن 1979- يىل لوپنۇردىن تېپىلغان ئايال دەپىن قىلىنغان قەۋرىدىن چىققان بوغداي ۋە باشقا يۇڭ توقۇلما بۇيۇملارمۇ تولۇق ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى لوپنۇردىن تېپىلغان ئايال جەسىدىنىڭ بۇندىن 6414 يىل بۇرۇن دەپىن قىلىنغانلىقىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئورۇنلىرى بېكىتكەن.

گېئولوگىيە تەكشۈرۈشلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، بۇندىن 8 مىڭ يىل-لار بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ، تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى تەرەپ-تەرەپكە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇنداق كۆچۈشلەر ۋاقتىدا، بىر قىسىم تۈ-ركلەر ئالتاي ۋە بايكۆل (بايقال) ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلار شۇ جايلاردا،

سېرىق تەنلىكلەرگە مەنسۇپ بولغان موڭغۇللارنىڭ ئەجدادلىرى بىلەن ئۇچراشقان. مانا شۇ ئاق تەنلىك تۈركلەر بىلەن سېرىق تەنلىك موڭغۇللار ئۇزۇن زامان قوشنا بولۇپ ياشاش نەتىجىسىدە، بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ (نىكاھلىنىشىپ) كەتكەن. ئالتاي دەۋرىدە، تۈرك ۋە موڭغۇلدىن ئىبارەت ئىككى ئىرقنىڭ ئارىلاشمىسىدىن تۈركلەرنىڭ يېڭى بىر نەسلى پەيدا بولغان، لېكىن تۈركلەر مەدەنىيەت جەھەتتىن موڭغۇللارغا نىسبەتەن يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، قان سىستېمىسى ۋە تىل، ئۆرپ ئادەت جەھەتلەردە ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئىرقىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان.

تۈركلەر ئەجدادىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئالتاي ۋە بايقال ئەتراپلىرىغا كۆچۈشى مىلادىدىن 7 ئەسىر بۇرۇنقى چاغلاردا يەنە يۈز بەرگەن بولۇشى ئېھتىماللىقى ناھايىتى يېقىن. ئىران ۋە تاجىكلارنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىي (مىلادىنىڭ 934-يىلىدىن 1020- يىلىغىچە ياشىغان) نىڭ «شاھنامە» داستانىدا، تۇران خاقانى ئافراسىياپ بىلەن ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن- مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ شاھەنشاھى كەيكاۋۇس ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلارنى كۆپ قېتىم تىلغا ئالىدۇ. مەھمۇت قەشقىرى؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئالپ ئەرتوڭا، دەپ ئاتىغان ئافراسىياپ تۇران دۆلىتىنىڭ ناھايىتى كۈچەيگەن دەۋرىدىكى ھۆكۈمدارى ئىدى. ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھەنشاھى كەيكاۋۇس ئالپ ئەرتوڭانى ئالتايغىچە قوغلاپ بارغانلىقى مەلۇم. تۇران خاقانى ئالپ ئەرتوڭا، مىلادىدىن 624 يىل بۇرۇن ئىرانلىقلار بىلەن بولغان بىر ئۇرۇشتا، (ئەزەربەيجاندا) ئۆلگەن. مىلادىدىن 529 يىل بۇرۇن ساكلار («شاھنامە» دىكى تۇرلار) نىڭ خانى (ئالپ ئەرتوڭانىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى ئېھتىماللىقى ناھايىتى يېقىن) تومارىس (ئەسلى ئىسمى تۆمۈر) ئىران شاھەنشاھى قومبىز بىلەن ئۇرۇشقان. مەلۇمكى تومارىس مىلادىدىن 521 يىل بۇرۇن قومبىزنى ئۆلتۈرگەن. مەھمۇت قەشقىرى؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئىسكەندەرگە قارشى ئۇرۇشقان تۈرك خانىنى تىلغا ئالىدۇ. مانا شۇ تۈرك خانى ئىسكەندەر بىلەن زامانداش بولغان «شۇ» بولسا كېرەك. ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندە، تورانلىقلار (ساكلار) نىڭ «شۇ» ئاتلىق خانى بار ئىدى. يۇقىرىدىكى تارىخىي ۋەقەلەرگە ئاساسلانغاندا مىلادىدىن 7 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 4 ئەسىر بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان دەۋردە تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئالتاي ۋە بايقال ئەتراپلىرىغا كۆچكەن دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن.

«تۈرك» سۆزىنىڭ مەناسى قۇۋۋەتلىك - كۈچلۈك دىمەكتۇر. مانا شۇ نام قەدىمكى چاغلاردا، مەلۇم تارىخىي شارائىتتا پەقەت ئالتايدا ياشىغان تۈركلەرنىڭلا نامى بو-

لۇپ ئىشتىنىڭ مەناغا ئىگە ئىدى. كۆك تۈرك خاقانلىقى تەشكىل تاپقان چاغدا بولسا (6- ئەسىردە) «تۈرك» سۆزى؛ تۈركچە تىلدا سۆزلىشىدىغان، خىلمۇ - خىل ئىرققا مەنسۇپ (قىتانلار، ئاۋارلار - تۈركلەشكەن موڭغۇل، سىيانپىلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى) خەلقلەرنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ قالدى. مانا شۇ چاغدىن باشلاپ «تۈرك» سۆزى ئەتنىڭ مەناغا ئىگە بولماي، بەلكى تۈركچە تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ سىياسىي بىرلەشمىسىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇغا ئايلاندى.

«تۈرك» دېگەن نامنى ئەڭ دەسلەپ يۇنان ۋە روما تارىخچىلىرى مىلادىدىن ٥ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ تىلغا ئېلىشقا باشلىغان. يۇنان تارىخچىسى ھېرادوت (مىلادىدىن ٥ ئەسىر بۇرۇن ياشىغان). تۈركلەرنى «يۇركائى» دەپ ئاتىغان بولسا روما تارىخچىسى فىلىنوس سىچىندوس (مىلادىنىڭ 23- يىلى تۇغۇلۇپ 79-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ۋە فومفىينىئوس مېلا (مىلادىنىڭ بىرىنچى ئەسىردە ئۆتكەن). «تۈركائى» دەپ يېزىشقان. مانا شۇلار تىلغا ئالغان تۈركلەر، ئىدىل (ۋولگا) يايىق (ئورال) دەريالىرىنىڭ ئارىسىدا ياشىغان تۈركلەرنى كۆرسىتىدۇ.2 جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدىن «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى» دا، تۈرك دېگەن نام ھېرادوتتىن 1100 يىل كېيىنلا تىلغا ئېلىنىدى.

تۈركلەر، ئىنتايىن ئۇرۇشقاق، ئوۋ خۇمار، ئاتنى ياخشى كۆرىدىغان خەلق ئىدى. «تۈرك ئاتقا مىنسە ئاتىسىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ.» دېگەن ماقال بار ئىدى. تۈركلەر كۆك تۈرك خاقانلىقىنى قۇرغىچە، ھونلارغا، سىيانپىلارغا، ئاۋارلارغا بېقىنىپ ياشىغان ئىدى.

2- تۇمەنخان

4- ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 5- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئالتاي تۈركلىرى ئېگىزدىن باش كۆتەرگەن ئاۋارلاردىن ئىبارەت يېڭى دۈشمەنگە دۇچ كېلىدۇ. ئاۋارلا ئۆزىنىڭ مەشھۇر خاقانى تولۇنخان I نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋار خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 394- يىلىدىن 551- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نى قۇرىدۇ. ئاۋارلا ئەسلىدە تۈركلەشكەن سىيانپىلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ناھايىتى قالاق خەلق ئىدى. مىلادىنىڭ 400- يىل ئاۋار خاقانى تولۇنخان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ ئالىدى، شۇندىن باشلاپ ئاۋارلار كۈچىيىشكە باشلىدى. ئاۋارلا، مىلادىنىڭ 440- يىلى ئۆتى خاقانىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 431- يىلىدىن 444- يىلىغىچە) ئالتايدىكى تۈركلەرنى بويسۇندۇردى. ئالتايدىكى تۈركلەر قەدىمكى چاغدىن تارتىپ پۇلات تاۋلاپ خىلمۇ-

خىل ئۇرۇش قوراللىرىنى (نەيزە، قىلىچ، ساۋۇت، دولغا، ئۇمۇت، قالقان، ئوقيا) ياساشقا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. ئۇندىن باشقا ئالتۇندىن تۈرلۈك سايمانلار (ئالتۇن تەخت، ئالتۇن تۈۋرۈك، ئالتۇن جام، ئالتۇن ئاياق — ئالتۇن چۆچەك، ئالتۇن ئۈزەڭگە، ئالتۇن يۈگەن، ئالتۇن يىڭنە، ئالتۇن جۇۋالدۇرۇز، ئالتۇن ھەرەش، ئالتۇن ئەينەك، ئالتۇن قەدەھ، ئالتۇن چۆگۈن قاتارلىقلار) ۋە ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى (ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ئۇلەمغات، ئالتۇن ساقا، ئالتۇن چىكە گۈل، ئالتۇن بىلەيزۈك، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن چاپان قاتارلىقلار) نى ياساشقا ئۇستا ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىڭ يىل بۇرۇن ئالتاي تۈركلىرى ياسىغان تۇچ ۋە ئالتۇن پىچاقلار قاتارىدا، ئۈزۈك ۋە بىلەيزۈكلەرمۇ بولغان.4 ئاۋارلا مىلادىيىنىڭ 440- يىلى ئالتايدىكى كۆك تۈركلەر (ئىلاھى تۈركلەر مەناسىدا) نى بويسۇندۇرۇپ ئالغاندىن باشلاپ، ئۇلارنى ئاۋار قوشۇنلىرىنى ئۇرۇش قوراللىرى بىلەن تەمىنلەشكە ۋە ئاۋار بەگلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك، ئەيشى - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىغا كېرەك بولىدىغان ئالتۇن سايمانلار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇرلىغان، ھەتتا ئاۋار خاقانلىرى تۈركلەرنى «تۆمۈرچى قۇللىرىم» دەپ ھاقارەتلىگەن. ئەنە شۇنداق ئېزىلىش ۋە خورلۇققا چىدىمىغان كۆك تۈركلەر، ئاۋار خاقانلىقىنى يوقىتىپ، مۇستەقىل كۈچلۈك كۆك تۈرك خاقانلىقىنى قۇرۇشقا بەل باغلىغان.

تۈركلەر مۇنداق ئۇلۇغ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلاشقا ۋە مۇۋاپىق بىر پەيتنى قولغا كەلتۈرۈشكە كىرىشكەن. دېگەندەك تۈركلەرنىڭ بەختىگە، مىلادىنىڭ 487- يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار، ئاۋار خاقانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاي ئوجرۇ ۋە چونچى ئاتلىق خانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مۇستەقىل ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا ئىگىز ھارۋۇلۇقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ ئاتىلىدۇ. ئاي ئوجرۇ بىلەن چونچى مىلادىنىڭ 487- يىلى ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن 120 مىڭ ئائىلىنى (6 يۈز مىڭ جان) باشلاپ غەربكە يۈرۈپ ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىيدىكى تۇرپان، قاراشەھەر قاتارلىق جايلارغا كېلىدۇ. ئۇلار شۇ جايلاردىكى قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ 60 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىنىڭ 487- يىلىدىن 546- يىلىغىچە) ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرىدۇ. بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى ھازىرقى ماناس ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي قۇمۇلنىڭ شەرقىغىچە، شىمالىي ئالتاينىڭ جەنۇبىغىچە، غەربىي ئىلى ۋادىسىنىڭ شەرقىغىچە، شەرقىي جەنۇبىي لوپنۇر

كۆلىنىڭ جەنۇبىغىچە، غەربىي جەنۇبىي بۇگۇرگىچە سوزۇلغان ئىدى. ئاي ئۇجرۇ،
ئاۋار خاقانى تۇلۇن خان II (485—492) نى جەنۇبىي ئالتايدا بولغان ئۇرۇشتا تار-
مار قىلغاندىن كېيىن، تۇرپان خانلىقى، قاراشەھەر خانلىقى، لۇلان خانلىقى،
(لوپنۇر ئەتراپىدا) قاتارلىق خانلىقلارنى ئاۋارلاردىن تارتىپ ئالدى. لوپنۇرنىڭ
جەنۇبىدىكى چەرچەن خانلىقىنىمۇ تۇيغۇنلار (تىبەت خانلىقى) نىڭ قولىدىن تارتىپ
ئېلىپ، ئۇيغۇر خانلىقى تەركىۋىگە قوشقان ئىدى.

يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى كۈچلۈك ئىككى دۈشمەنگە دۇچ كەلگەن ئىدى.
ئۇنىڭ بىرى ئاۋار خاقانلىقى بولسا، يەنە بىرى ئاق ھون ئىمپېرىيىسى ئىدى.
ئاۋار خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 394- يىلىدىن 551- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئۆزلى-
رىنىڭ تولۇنخان I (394—410) خۇلىيۇ خاقان (410—414) پولوچېن خاقان (414—
414)، تالان خاقان (414—431) ئۈتى خاقان (431—444)، چۈلۈك خاقان (414—444)
ئۇچىن خاقان (464—485) قاتارلىق خاقانلىرىنىڭ دەۋرىدە ئۆز قوشنىلىرى بىلەن
(ئۇيغۇرلار، توبالار، ئاق ھونلار) توختىماي ئۇرۇشۇپ خېلى كۈچلۈك بىر دۆلەت ھالىغا
كەلگەن ئىدى. 480- يىلىغا كەلگەندە ئاۋار خاقانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي
ھازىرقى چاۋشەننىڭ غەربىگە، غەربىي جەنۇبىي قاراشەھەرگىچە، شەرقىي جەنۇبىي
لوپنۇرنىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلغان ئىدى. مىلادىنىڭ 487- يىلى ئۇيغۇر خانلىقى قۇ-
رۇلغاندىن تارتىپ مىلادىنىڭ 546- يىلىغىچە ئاۋارلا ئۇيغۇرلار بىلەن ئاھايىتى ئۇزۇن-
ھا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى. ئاۋارلا مانا شۇ ئۇي-
غۇرلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا خاراب ھالىدىن كېتىشكە باشلىدى. بۇنداق ئەھ-
ۋال كۆك تۈركلەرنىڭ باش كۆتىرىشىگە شەرت ھازىرلىدى. ئاۋارلا، تولۇنخان II
(485—492)، ناغاي خان (492—506)، ئۇتىخان (506—511) چونۇخان (511—520)
ئاينانايخان (520—551)، راخمان خان (521—522) قاتارلىق خاقانلىرىنىڭ دەۋ-
رىدە، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاي ئۇجرو (مىلادىنىڭ 487- يىلىدىن 500- يىلىغىچە
خان بولغان) بارىيان (500—505)، باتۇر (505—516)، ئېل بەگ (516—530) يوقۇ
(530—537)، بەگچى (537—541) چوبىن قاتارلىق خانلىرى بىلەن 60 يىل توختىماي
ئۇرۇشقان. ئۇرۇش ئۇلىراق باركۆل بويىدا بولۇپ، گايىدا ئۇيغۇرلار، گايىدا ئاۋارلار
مەغلۇپ بولغان. مىلادىنىڭ 511- يىلى باركۆل بويىدا بولغان ئۇرۇشتا، ئۇيغۇر
خانى باتۇر، ئاۋار خاقانى ئۇتىخاننى تارمار قىلىپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالغان
بولسا، مىلادىنىڭ 516- يىلى ئاۋار خاقانى چونۇخان باركۆل بويىدا بولغان ئۇرۇشتا
ئۇيغۇر خانى باتۇرنى تىرىك تۇتىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىككى پۇتىنى ئىككى ئاتقا باغلاپ
ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈرگەن. قانداق بولمىسۇن ئاۋارلا ئۇيغۇرلار بىلەن 60 يىل ئۇرۇش-

قاغان بولسىمۇ ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرالمىغان. ئەكسىچە ئۆزلىرى ئاجىزلاپ كەتكەن.

مانا شۇ مەزگىلدە، ئالتاي تۈركلىرىدىن ئاسىنا ئورۇقىغا مەنسۇپ بولغان خانلاردىن تۇمەنخان ئاتلىق بىر خان چىقتى. ئۇ ئاسىنا بىلگە سارىنىڭ نەۋرىسى تاۋرۇم ئۇلۇغ يابغۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. تاۋرۇم ئۇلۇغ يابغۇ مىلادىنىڭ 535- يىللىرى ئالتاي تۈركلىرىنىڭ خانى ئىدى. بىز پەقەت مىلادىنىڭ 540- يىللىرىدىن باشلاپ تۇمەنخاننىڭ ئالتاي تۈركلىرىنىڭ پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغانلىقىنى بىلىمىز. تۇمەنخان ئاۋار خاقانلىقىنى يوقۇتۇپ، كۆك تۈرك خاقانلىقىنى قۇرۇش ئۈچۈن بىرىنچى قەدەمدە ئۇيغۇر خاقانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ كۈچ توپلاشقا كىرىشتى. ئۇ مىلادىنىڭ 546- يىلى ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئاۋارلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، ئارقا تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلىدى. ئۇيغۇرلاردىن 50 مىڭ ئائىلە تۈركلەرگە بېقىندى. تۇمەنخان ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئالتايدىكى سۈرتاردۇشلارنىمۇ بويسۇندۇردى. شۇندىن باشلاپ تۈركلەر كۈچەيدى. تۇمەنخان مىلادىنىڭ 550- يىلى ئاۋار خاقانى ئايناغايغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئاۋار بىكەسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. كۆك تۈرك ئەلچىلىرىدىن بۇنداق تەلەپنىڭ قويۇلىشىنى چۈشىدىمۇ خىيالىغا كەلتۈرمىگەن ئايناغاي ناھايىتى غەزەپلىنىپ: «ھە، تۆمۈرچى قوللىرىمنىڭ بۇنداق تەلەپنى قويۇشقا نېمە ھەددى باركەن»⑤ دەپ بىئارام بولدى ۋە ئۆز ئەلچىسى ئارقىلىق تۇمەنخاننى تىللىدى. ئايناغاينىڭ ئۆكتەملىكىگە يول قويمىغان تۇمەنخان ئاۋار ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. ئۇ مىلادىنىڭ 551- يىلى غەربىي ۋېي خانلىقى (مىلادىنىڭ 535- يىلىدىن 556- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى پەنباۋجۈيگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ ئاۋارلارغا تاقابىل تۇرماقچى بولغان غەربىي ۋېي خانلىقى شۇ يىلى 6- ئايدا مەلىكە جاڭلونى تۇمەنخانغا ياتلىق قىلدى. تۇمەنخان مىلادىنىڭ 552- يىلى كۆك تۈرك قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، ئاۋار خاقانلىقىنى يوق قىلىش ئۈچۈن ئايناغاينىڭ ئۈستىگە ئاتلاندى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئايناغاي ئاۋار قوشۇنلىرىغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، تۇمەنخان بىلەن بولىدىغان دەھشەتلىك ئۇرۇشنىڭ مەيدانىغا يېتىپ كەلدى. ئۇرۇش 2- ئايدا، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىدا بولدى. تۇمەنخان بىلەن ئىستېمىخان قوماندانلىقىدىكى كۆك تۈرك قوشۇنلىرى خۇددى ئالەمنى ئاستىن-ئۈستىن قىلىۋېتىدىغان ناھايىتى دەھشەتلىك قارا بوراندەك بېسىپ كېلىپ ئاۋار قوشۇنلىرىنى تىرە-پىرەن قىلىپ تاشلىدى. ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئايناغاي ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۋالدى. ئۇنىڭ ئوغلى يەنلوچىن بىر قىسىم ئاۋارلارنى باشلاپ شىمالىي چى (577—

550) خانلىقىغا قاچقان. بەزىبىر ئاۋار شاھزادىلىرى تۈركلەرگە قارشى ھەركەت قىلىغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 553- يىلىغا كەلگەندە تامامەن يوقۇتۇلغان. ئاۋارلادىن بىر قىسمى بايان خان يېتەكچىلىكىدە غەربكە قاراپ قاچقان. ئۇلار مىلادىنىڭ 558- يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كەلگەن، كېيىن ياۋروپا ئاۋارخاقانلىقىنى (565—835) قۇرغان.

تۈمەنخان مىلادىنىڭ 552- يىلى 2- ئايدا، ئاۋار خاقانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن ئۆزىنى «ئىل خان» دەپ ئاتىدى. ئۇ تۈركۈننى كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ پايىتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇكىسى ئىستەمىخاننى يابغۇ ئۇنۋانىدا، كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ غەربىي رايونلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. ئىستەمىنىڭ ئوردىسى تىكەس دەرياسىنىڭ بويىدا ئىدى. تۈمەنخان ئاۋارلا ئۈستىدىن قازانغان ئۇلۇغ تارىخىي غەلىبىدىن كېيىن شەرقىي ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا، غەربىي قارا دېڭىزنىڭ بويلىرىغا، شىمالىي بايقال كۆلىنىڭ شىمالىغا، جەنۇبىي سەددىچىن سېپىلىگە غەربىي جەنۇبىي ھىندىستاننىڭ شىمالىغىچە سوزۇلغان قۇدرەتلىك كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئاساسىنى قۇردى. ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ (مىلادىنىڭ 552- يىلىدىن 745- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قۇرغۇچىسى تۈمەنخان مىلادىنىڭ 553- يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ قاراخان، موقانخان، تاۋارخان ئاتلىق ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىغا تۇنجى ئوغلى قاراخان خاقان بولدى. قاراخان بىرەر يىل خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرمايلا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇيغۇرلار ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدە، مۇستەھكەملىنىپ، ياشناپ گۈللىنىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. چۈنكى ئۇيغۇرلار، تۈركلەرنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدىكى خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قىلغان يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان قوشۇنلىرىدا ئاساسى كۈچ ئىدى. سەۋەب شۇكى، ئۇيغۇرلار تۈركى خەلقلەر ئىچىدە سانى كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن، باتۇر خەلق ئىدى.

3- تۈركلەرنىڭ ئاتىلاسى موقانخان

تۈمەنخاندىن كېيىن ئۆتكەن تۈرك خاقانلىرى ئىچىدە موقانخان ئۆزىنىڭ ناھايىتى كەسكىن، غەيرەتلىك، ئەقىللىق، ھۇشيار، ھەربى ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتە ئادەتتىن تاشقىرى تەدبىرلىك ئىكەنلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر ئىدى. كۆك تۈرك خاقانلىقى، موقانخان دەۋرىدە، (مىلادىنىڭ 554- يىلىدىن 576- يىلىغىچە خاقان بولغان) ئەڭ قۇدرەتلىك، سەلتەنەتلىك بىر باسقۇچقا كىرگەن ئىدى. موقان خاننى «تۈرك-

Altun Oq

لەرنىڭ ئاتتىلاسى» دەپ ئاتاش قىلچە كۆپتۈرگەنلىك بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامىلىرىدا موقانخاننى «باتۇر ۋە دانىشمەن» ⑥، «ئۇنىڭ چىرايى بەكمۇ قىزىل، كۆزلىرى كۆكۈش، مىجەزى قوپال بولۇپ، دائىم ھەربىي يۈرۈش قىلىدۇ» ⑦ دەپ تەرىپلىگەن.

موقانخان باتۇر تەڭرىقۇتتىن 7 ئەسىر، ئاتتىلادىن 5 ئەسىر كېيىن دۇنياغا كەلگەن ئەڭ ئۇلۇغ ئىستىلاچى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر بولغان قەھرىمان ئەجداتلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا پۈتۈنلەي لايىقەتلىك ئىدى.

موقانخان مىلادىنىڭ 554 - يىلى شەرققە يۈرۈش قىلىپ، مانجۇ ۋە ماڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ئەجداتلىرىنى تولۇق بويسۇندۇرۇپ، كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ شەرقىي چېگرىسىنى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا يەتكۈزۈپ، ساخالىن ئاراللىرى ۋە كورىيە (چاۋشيەن) نىڭ شىمالىي قىسمىنى ئىگەللەپ ئالدى. موقانخان شەرقتىن قايتىپ، شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. شۇ چاغلاردا تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئورخون، تۇغلا، سېلىنگا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا، بايكۆل (بايقال) نىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىدە شەرقىي ئۇيغۇرلار (ئوغۇزلار)، يەنسەي دەرياسىنىڭ (ئاناساي) بويلىرىدا قىرغىزلار ياشايتتى. بۇلار ئېتنىك جەھەتتىن تۈركلەرگە ناھايىتى يېقىن بولۇپ ئۆرپ ئادەتلىرىمۇ تۈركلەر بىلەن ئوخشاش ئىدى. موقانخان شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن قىرغىزلارنى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇ توكۇنگە قايتىپ كەلدى. ئۇ، يېڭىدىن بويسۇندۇرغان خەلقلەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن تۇدۇنلار (نازارەتچى ئەلچىلەر) نى تەيىنلىدى.

موقانخان مىلادىنىڭ 554 - يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 224 - يىلىدىن 651 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ شەھىنشاھى (ئىمپېراتورى) خوسراۋ ئانۇشىرۋان (مىلادىنىڭ 531 - يىلىدىن 579 - يىلىغىچە شەھىنشاھ بولغان) غا ئەلچى ئەۋەتىپ ئىران بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى. بۇ مۇناسىۋەت، تۈركلەر بىلەن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاق ھون ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئىتتىپاقى ئىدى. موقانخان مۇنداق ئىتتىپاقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ئىستەمىنىڭ قىزى ئاسىنا بېكەنى ئىران شەھىنشاھىغا ياتلىق قىلدى. ئاسىنا بېكەدىن تۇغۇلغان ھورمۇز IV تارىختا «تۈركزادە» دەپ ئاتالغان ئىراننىڭ شەھىنشاھى بولۇپ، ئۇ مىلادىنىڭ 579 - يىلىدىن 589 - يىلىغىچە شەھىنشاھ بولغان.

موقانخان ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئىران بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندىن كېيىن، غەربكە يۈرۈش قىلىشنىڭ تەييارلىقىنى جىددىيلەشتۈردى. ئۇ غەربىي ۋېي خانلىقى (مىلادىنىڭ 535 - يىلىدىن 557 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن بىرلىشىپ، كۆكنۇر ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان تۇيغۇنلار خانلىقى (مىلادىنىڭ 317 - يىلىدىن 663 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا

يۈرۈش قىلغان. تۈيغۇنلار ئەسلىدە سىيانپىلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ھازىرقى لىياۋنىڭ ئۆلكىسىدە ياشايتتى. مىلادى 4-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سىيانپىلارنىڭ بۇيۇن قەبىلىسىنىڭ خان زادىلىرى ئارىسىدا جاڭجال چىقىدۇ، بويۇن خانزادىسى تۈيغۇن، بويۇن قەبىلىسىدىكىلەردىن بىر قىسىم ئاھالىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈپ ھازىرقى خېشى ئارىدورى (گەنسۇ) ۋە چىڭخەي ئەتراپىغا كېلىدۇ. ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرەتتى. تۈيغۇن باشچىلىقىدىكى ئەنە شۇ بويۇنلار، كۆكنۇر (چىڭخەي) دىكى چاڭلار (تىبەتلەرنىڭ ئەجدادى) بىلەن ئارىلىشىپ، سانى كۆپەيگەن. ئۇلارنىڭ خانى قويانخان مىلادىنىڭ 317-يىلى تۈيغۇنلار خانلىقى (مىلادىنىڭ 317-يىلىدىن 663-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نى قۇرىدۇ. بۇ خانلىق بويۇنلارنىڭ مەشھۇر خانى تۈيغۇننىڭ نامى بىلەن تۈيغۇنلار خانلىقى دەپ ئاتالغان. بۇ خانلىق، تۈيغۇنلارنىڭ قالوي دېگەن خانى ئۆزىنى خاقان ئاتىغان چاغدا كۈچەيگەن ئىدى. «ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتىن غەربكە ئۈچ مىڭ چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق بولۇپ ئۇلان ۋە چەرچەنگە تۇتاشقان» موقانخاننىڭ تۈيغۇنلارغا يۈرۈش قىلغان ۋاقتى مىلادىنىڭ 556-يىلى ئىدى. موقانخان قوماندانلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى ھازىرقى گەنسۇدىكى ئۇۋۇي ئارقىلىق ئۆتۈپ كۆكنۇرغا بېسىپ كىرگەن. تۈيغۇنلار خانى قالوي خاقان (مىلادىنىڭ 540-يىلىدىن 591-يىلىغىچە خاقان بولغان) ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق قىلغان، ئۇرۇشتا تۈيغۇنلاردىن نەچچە تۈمەن ئادەم ئۆلگەن. موقانخان تۈيغۇنلار خاقانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، ناھايىتى ئۇرغۇن قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى غەنىمەت ئالغان. ئۇ تۈيغۇنلار خانلىقىنى باشقۇرۇش ئىشىنى يەنىلا ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. تۈيغۇنلار كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ قانىتى ئاستىدا ياشايدىغان قارا بىر خانلىققا ئايلانغان. موقانخاننىڭ تۈيغۇنلارنى بويسۇندۇرۇشى، تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىياغا قىلىدىغان يۈرۈشلىرىگە داغدام يول ئېچىپ بەرگەن

موقانخان تۈيغۇنلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ئوتتۇكەنگە قايتىپ كېلىپلا، غەربىي ۋېي خانلىقى (535—557) غا ئەلچى ئەۋەتىپ، چاڭئەنگە (شىئەنگە «قېچىپ بارغان ئاۋارلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزلىرىنى خاتىرجەم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. خان جوۋدىن بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلدى، ۋە ئاۋارلارنىڭ خان دەرىجىلىكىدىن تۆۋەن 30 دىن ئارتۇق ئەمەلدارلىرىنى باغلاپ تۈركلەرگە تاپشۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا دەرھال يارلىق چۈشەردى. تۈركلەر چاڭئەننىڭ چىڭمىن دەرۋازىسىنىڭ تېشىدا ئۇلارنىڭ كاللىسىنى ئالدى. ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەردىن تۆۋەن ياشتىكىلەر ئۆلتۈرۈلمىدى، ئۇلار خان بەگزادىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلدى»[1]

موقانخان، بىر مەزگىل دەۋران سۈرگەن ئاۋارلارنىڭ قوشنا دۆلەتلەرگە قېچىپ

كەتكەنلىرىنىمۇ قويماي يۇقاتقاندىن كېيىن، ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى يوق قىلىش ئۈچۈن ھازىرلاندى. بۇ چوڭ ۋەقە تۈرك خاقانلىقى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

مىلادى 55- ئەسىرنىڭ بېشىدا (420- يىلى) ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن ئاق ھونلار باكتىرىيىسىنى بېسىپ ئېلىپ ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان كۇشانلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتتى.

ئاق ھونلار، ئۇلۇغ ياۋچىلا ۋە غەربىي ھونلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ ئۇلارنىڭ چىرايى ئاق سۈزۈك بولغانلىقى ئۈچۈن روما تارىخچىسى فىروكوپى (مىلادىنىڭ 500— يىلى تۇغۇلۇپ 565- يىلى ۋاپات بولغان)، ئۇلارنى: «ئاق ھونلار» دەپ يازغان. «5- ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىلىرى كۇشانلار بىلەن ئېفتالىتلار (ئاق ھونلار-ئا) نى بىر- بىرىدىن پەرىقلەندۈرمەيدۇ»⑩ بۇنى «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتمۇ ئىسپاتلايدۇ. يىلنامىدا بۇنداق دېيىلگەن: «ئېفتالىتلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن كېلىپ چىققان»⑪

ئاق ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 420- يىلىدىن 565- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئاق سىۋار خان (مىلادىنىڭ 420- يىلىدىن 470- يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) زامانىدىن باشلاپ كۈچىيىشكە باشلىغان بولسا، ئەفتەلانوس (470—499) تۇرامان خان (496—502) لارنىڭ زامانىدا ئاسىيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندى. شۇ چاغلاردا ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ بىر قىسمى كىرگەن ئىدى. ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ماراكەنت (ھازىرقى سەمەرقەنت) بولۇپ، ئۇنىڭ ئاق، توق بۇرجەكلىك بايرىقىنىڭ غەربىي چېتىگە بەش قىرلىقتىن ئۈچ يۇلتۇز چۈشۈرۈلگەن.

ئاق ھون ئىمپېرىيىسى، ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ (224 — 851) ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى. ئاق ھونلارنىڭ تۇنجى ئىمپېراتورى ئاق سىۋارخاننىڭ ۋاقتىدا (420—470) ئىران بىلەن ئاق ھونلار ئارىسىدا ئىككى قېتىم ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشلاردا ئاق ھونلار مەغلۇپ بولغان.

ئاق ھونلار ئۆزىنىڭ ئېفتالانوس (470—496) ۋە تۇرامانخان (496—503) ئاتالمىش ئىمپېراتورلىرىنىڭ زامانىدا (470—502) ئىران بىلەن ئۈچ قېتىم ئۇرۇشتى. بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش مىلادىنىڭ 474- يىلى، ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇش مىلادىنىڭ 477- يىلى، ئۈچۈنچى قېتىملىق ئۇرۇش مىلادىنىڭ 484- يىلى بولدى. مانا شۇ ئۈچ قېتىملىق ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە ئىران مەغلۇپ بولدى.) ئاخىرقى ئۇرۇشتا

ئىراننىڭ شەھەنشاھى فىروز (484—457) ئۆلدى. ئىران، ئاق ھونلارغا قارام بولۇپ قالدى. بۇنداق قاراملىق نەتىجىسىدە ئىران مىلادىنىڭ 477- يىلىدىن تارتىپ 554- يىلىغىچە (بىر ئەسىر) ئاق ھونلارغا ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. 6- ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىسى لازار پاربىسكى «پىروزنىڭ ئىراننى ئاق ھونلارغا ساتقانلىقى ۋە قۇللۇقتىن ئۇنىڭ ھېچقاچان خالاس بولالمايدىغانلىقىنى غەمكىنلىك بىلەن تەكىتلىگەن»⑪ ئىدى.

تۈرك خاقانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، موقانخاننىڭ مىلادى 554- يىلى ئىران ساسانىلار سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشى، ئىراننى ئاق ھونلارغا بولغان قاراملىقتىن قۇتۇلدۇرۇشتا ھەل قىلغۇچى رول ئوينىدى. تۈرك خاقانلىقىدەك كۈچلۈك ئىتتىپاقچىغا ئىگە بولغان ئىران ساسانىلار شەھەنشاھى 554- يىلىدىن باشلاپ، ھەر يىلى ئاق ھونلارغا تۆلەيدىغان مەلۇم مىقداردىكى كۆمۈش پۇلنى تۆلەشتىن باش تارتتى. شۇ يىلى ئىران ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تاخارىستان (ئافغانىستان) نى بېسىپ ئالغان ئىدى. چۈنكى شۇ يىلى ئىستىمى يابغۇ، موقانخاننىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى تارىم ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقارغان ئىدى. ئاق ھونلار مىلادىنىڭ 480- يىللىرى قارا قورۇمدىن ئۆتۈپ، خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، كۇچار قاتارلىق خانلىقلارنى ئاۋارلارنىڭ قولىدىن تارتىپ ئالغان ئىدى⑫ تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان ئاق ھونلار ئېغىر ئەھۋالدا قالدى.

موقانخان مىلادىنىڭ 557- يىلىدىن باشلاپ ئاق ھونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى شىددەت بىلەن باشلىدى. ئۇ بىرنەچچە يۈز مىڭ تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرىنى تىكەس دالىسىغا توپلاپ، ناھايىتى پۇختا تەييارلىق قىلدى. ئۇ، ئەينى ۋاقىتتا مىلادىنىڭ 554- يىلى ئىران شەھەنشاھى خىسراۋ ئانو شىرۋانغا قىزى ئاسىنا بىكەنى ياتلىق قىلىپ ئورناتقان دوستلۇق، ئىتتىپاقچىلىق مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ، ئىراننىڭ قوشۇن چىقىرىپ، ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشىنى قولغا كەلتۈردى. موقانخان قوماندانلىقىدىكى تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرى تىكەس دالىسىدىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ، يەتتەسۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى. تۈركلەر بىلەن ئاق ھونلار ئارىسىدىكى قانلىق ئۇرۇشلار ئاساسەن ئافغانىستان تېررىتورىيىسىدە ئېلىپ بېرىلدى. ئاق ھونلارنىڭ قوشۇنلىرى، ئەمچەكلىك چۈيۈن چوماق بىلەن قوراللانغان ناھايىتى جەڭگىۋار، شەپقەتسىز جەڭچىلەردىن تەركىب تاپقان ئىدى. موقانخان مىلادىنىڭ 557- يىلىدىن 562- يىلىغىچە داۋام قىلغان ئۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئاخىرى ھونلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئاق ھونلارنى تارمار قىلىشتا، موقانخاندىن قالسا، ئىستىمى يابغۇ ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. ئۇ تۈرك خاقانلىرى ئىچىدە ھەر جە-

ھەلتىن قابىلىيەتلىك، دۇنياغا مەشھۇر بولغان قەھرىمان ئىدى. موقانخان مىلادىنىڭ 562-يىلى تارمار قىلىنغان ئاق ھون ئىمپېرىيەسىنىڭ قالدى ئىشلىرىنى ۋە باشقا جىددى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئىستەمى يابغۇغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ئۆتۈكەنگە قايتىپ كەتتى.

ئىستەمى يابغۇ ئاق ھونلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقۇتۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيەسىنى تۈرك خاقانلىقىغا قوشۇپ ئېلىش، ئىران بىلەن بولغان يېڭى، كەسكىن مۇناسىۋەتنى (ئىرانمۇ ئاق ھونلار تېررىتورىيەسىدىن بىر قىسمىنى بېسىپ ئالغان ئىدى) بىر تەرەپ قىلىش، بالقاش ئارال كۆللىرىنىڭ بويلىرىدىن تارتىپ، قارادېڭىزنىڭ بويلىرىغىچە بولغان ناھايىتى كەڭ تېررىتورىيىدە ياشاپ كېلىۋاتقان خەلقلەرنى (ئاساسەن تۈركى خەلقلەرنى) بويسۇندۇرۇش قاتارلىق ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىنى مىلادىنىڭ 565-يىلىغا كەلگەندە تولۇق غەلىبە بىلەن ئورۇنلىدى.

موقانخاننىڭ ۋاقتىدا (554—579) تۈرك خاقانلىقى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلاندى. شۇ چاغدا، كۆك تۈرك خاقانلىقى دۇنيادا كۈچلۈك دۆلەت ھېسابلانغان شەرقىي روما ئىمپېرىيەسى (395—451) ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (224—651) دىنمۇ كۈچلۈك ئىدى. بۇ توغرىدا، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامىلىرىدا ۋە ھازىرقى زاماندىكى مەشھۇر تارىخچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئېنىق، ھەققىي مەلۇماتلار بار. 7-ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى لىڭخۇ، موقانخان ۋاقتىدىكى كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ تېررىتورىيەسىنى مۇنداق كۆرسەتكەن: «شەرقىي چېگرىسى دېڭىز بويلىرىدىن تارتىپ، غەربىي كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە بولغان ئون مىڭ چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغان بولسا، شىمالىي بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىدىن تارتىپ جەنۇبىي، چۆلنىڭ (مونغۇل چۆلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ—ئا) جەنۇبىغىچە بولغان ئالتە مىڭ چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغان. شۇ جايلارنىڭ ھەممىسى تۈركلەرگە قارايدۇ.»⑬ ئاكادېمىك بارتولد مۇنداق دېگەن ئىدى: «تۈرك خاقانلىقى موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ھەممە كۆچمەنچى ئىمپېرىيەلەرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىكى ئىدى.»⑭ شۇ مەزگىلدە، تۈركلەرنىڭ: «تىنچ ئوكيانىدىمۇ، قارادېڭىزدىمۇ ھەربىي كۈچلىرى بار ئىدى»⑮

مانا شۇنداق كۈچلۈك، ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقى موقانخان ۋاقتىدا ۋۇجۇتقا كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن موقانخاننى باشتىلا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «تۈركلەرنىڭ ئاتىدىلاسى» دەپ ئاتىغانلىقىمىز تامامەن ئورۇنلۇق،

Altun

تۈركلەرنىڭ شەرقىي روما ۋە ئىران بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

1. تۈركلەر بىلەن شەرقىي رومانىڭ ئىتتىپاقى

مىلادىنىڭ 565- يىلىدىن باشلاپ 6- ئەسىردە ئۆتكەن روما تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە، تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى موقانخان تىلغا ئېلىنمىماي، ئىستەمىخان گويا تۈركلەرنىڭ چوڭ خانى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. مۇنداق بولۇشى، تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى موقانخان مىلادىنىڭ 562- يىلى ئاق ھونلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن شەرققە (تۈرك خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ئۆتۈكەنگە) قايتىپ كېتىدىغان چاغدا پايغۇ ئۇنۋاندىكى ئىستەمى خاننى غەرب تەرەپنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىپ قويغانلىقىدىن بولغان. شۇندىن باشلاپ ئىستەمى خان تۈرك خاقانلىقىنىڭ غەربىي تېررىتورىيەسىنى باشقۇرۇپ، نام، شۆھرىتى غەربتە تونۇلۇشقا باشلىغان. ياۋروپادىكى دۆلەتلەردىن شەرققە كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئىستەمىخان ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان تېررىتورىيە دائىرىسىدە توختاپ، يىراق ئۆتۈكەندىكى ساراي‌دا تۇرىدىغان ئۇلۇغ خاقان موقانخاننىڭ ھوزۇرىغا بارالمىغان. ئىستەمىخاننىڭ غەرب دۆلەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشتا، ئۇلۇغ خاقان موقانخانغا ۋاكالىتەن مۇستەقىل پائالىيەت ئېلىپ بارغان. غەرب تارىخچىلىرى ئەھۋالنى ئېنىق بىلمىگەنلىكتىن، ئىستەمىخاننى تۈركلەرنىڭ چوڭ خاقانى دەپ تونۇغان. بۇنىڭدىن ئەجەبلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا، تۈرك خاقانى موقانخان نامىدىن مىلادىنىڭ 569- يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى يۇستىنىئان I (565—578) گە يېزىلغان دۆلەت خېتىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى موقانخان ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئاق ھونلارنى تارمار قىلىشتا، تۈرك قوشۇنلىرىغا ئۆزى قوماندانلىق قىلغانلىقى، ئىستەمىخاننىڭ ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ئېنىق مەلۇم بولىدۇ. بۇ تەرەپتىكى ۋەقەلەرنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلاردىن بىر ئىككىنى مىسالغا ئالايلى.

10- ئەسىردە ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىسى لىيۇ شۇ «ئىستەمى، ئەكرىدۇتقا (موقان خاقان كۆزدە تۇتۇلىدۇ-ئا) ۋاكالىتەن ئون چوڭ قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىنى ئىدارە قىلىدۇ. ئۇنىڭ قوشۇنىدا، يۈز مىڭدىن كۆپرەك جەڭچى بار، غەربىي رايوندىكى

خۇلانىڭ ھەرقايسى دۆلەتلىرىنى ئىنجىتىپ تۇردى. ئۆزىنى ئون قەبىلىنىڭ خاقانى دەپ ئاتايدۇ.» ⑯ دەپ يازغان ئىدى. بۇ جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا، ئىستېمى خاننىڭ پائالىيىتى ھەققىدە بېرىلگەن بىر قەدەر ئېنىق مەلۇمات. مىلادىنىڭ 560- يىلى تۈركلەرنىڭ خاقانى موقانخان نامىدىن شەرقىي روما ئىمپېراتورى يوستىنىئان II گە ئەۋەتكەن دۆلەت خېتىدە: «بۇ خەت يەتتە قەبىلىنىڭ ئۇلۇغ رەھبىرى، ھۆنيادىكى يەتتە چوڭ دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن بىرى بولغان خاقان تەرىپىدىن شەرقىي روما ئىمپېراتورىغا ئەۋەتىلدى. بۇ خاقان ئېفتالىتلار بىلەن ئۇرۇشقان ۋە ئىستېمى بىلەن بىرلىكتە ئاۋارلارنى بويسۇندۇرغان.» ⑰ دېيىلگەن.

يۇقىرىدىكى پاكىتلار، شەرقىي روما تارىخچىلىرىنىڭ 6- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىدىن باشلاپ تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى موقانخاننى تىلغا ئالماي، ئىستېمىخاننى تۈركلەرنىڭ چوڭ خاقانى دەپ ئاتىشىنىڭ تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. تۆۋەندە ئاساسىي مەسىلە توغرىسىدا توختالماقچىمىز

تۈرك خاقانلىقىنىڭ تازا كۈچەيگەن ۋاقتىدا (552—576) ئاسىيادا ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەت تۈرك خاقانلىقى بىلەن ئىران ساسانىلار سۇلالىسى بولسا، غەربتە شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 395- يىلىدىن 1453- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەت ئىدى.

مىلادىنىڭ 330- يىلى بىر پۈتۈن روما ئىمپېرىيىسىنىڭ (مىلادىنىڭ 330- يىلى بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 395- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئىمپېراتورى كونستانتىن I (324—337) پايتەختىنى روما شەھىرىدىن (ھازىرقى رىم شەھىرىدىن) كونستانتىنوپول (ھازىرقى ئىستانبۇل) غا كۆچۈرگەن. مىلادىنىڭ 395- يىلى ئىمپېراتور ئېئودوس (392—395) ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن روما ئىمپېرىيىسى ئىككى قىسىمغا — غەربىي ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىلىرىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. مىلادىنىڭ 476- يىلى غەربىي روما ئىمپېرىيىسى (395—476) ھالاك بولغان. شۇ چاغدا شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىۋىگە بالقان يېرىم ئارىلى، كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، پەلەستىن، مىسىر، مېسوپوتامىيە (ھازىرقى ئىراق) ۋە كاۋكازنىڭ بىر قىسمى كىرەتتى. شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپول بولسا، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى ئۇلۇغ يوستىنىئاننىڭ ۋاقتىدا (527—565) ناھايىتى كۈچەيگەن ئىدى. شۇ چاغدا شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى شىمالىي ئافرىقا ۋە ئىتالىيىنىمۇ ئۆز تېررىتورىيىسىگە قوشۇپ ئالغان ئىدى.

تۈركلەر ئۆزىنىڭ جەنۇبىدىكى قوشنىسى ئىران بىلەن ۋە غەربىتىكى قوشنىسى

شەرقىي روما بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدا قەتئىي بىر قارارغا كېلىشى لازىم ئىدى.

مىلادىنىڭ 562- يىلى ئاق هونلار بىلەن بولغان ئۇرۇش ئاساسەن ئاياقلاشقاندىن كېيىن، تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت ئۆزگىرىپ ئىككى قۇدرەتلىك دۆلەت بىر - بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالدى. بۇ ۋەقەنىڭ سەۋەپلىرىنى ئۆز نۆۋىتى كەلگەندە بايان قىلىمىز.

يېقىن دوستى، ئىتتىپاقدىشى ئىران بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالغان تۈركلەر، شەرقىي روما ئىمپېرىيەسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئىرانغا قارشى كۈرەش قىلىش قارارىغا كەلدى، 6- ئەسىردە ئۆتكەن شەرقىي روما تارىخچىسى مىناندىر، تۈرك خاقانلىقى بىلەن شەرقىي روما ۋە ئىران ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلى بايان قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان خاتىرە قالدۇرغان⑱ مىناندىر، شۇ خاتىرىنى تۈرك خاقانلىقىغا بىرنەچچە قېتىم كېلىپ - كەتكەن شەرقىي روما ئەلچىلىرىنىڭ يازما خاتىرىلىرىدىن پايدىلىنىپ يازغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 569- يىلى تۈركلەر شەرقىي روما ئىمپېراتورى يوستىنىئان (565-578) نىڭ كونىستانتىن پول (هازىرقى ئىستانبۇل) دىكى سارىيىغا مانىئاخ باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. مانىئاخ باشچىلىقىدىكى تۈرك ئەلچىلىرى، ئۇلۇغ خاقان موقانخان نامىدىن، يوستىنىئان II گە يەنسەي ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان دۆلەت خېتىنى ۋە قىممىتىمى خاقاننىڭ موقان خاقانغا ۋاكالىتەن يوستىنىئان II گە ئەۋەتكەن قىممەت باھالىق سوغاتلىرىنى ئېلىپ يولغا چىقتى. ئۇلار ئىرانغا يېقىن يولىماستىن، كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرىنى بويلاپ مېڭىپ، كاۋكاز تاغلىرىدىن ئېشىپ، كونىستانتىنپولغا باردى. ئىمپېراتور يوستىنىئان II تۈرك ئەلچىلىرى بىلەن قىلغان سۆھبەتلىرىدە، تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئەھۋالى، ئاق هونلارنىڭ پۈتۈنلەي تۈركلەرگە بويسۇنغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ شەھەرلەردە ياشايدىغانلىقىنى بىر-بىرلەپ، سوراپ ئېنىق بىلىپ ئېلىشقا بەكمۇ قىزىققان. تۈرك ئەلچىلىرى ئۆز ئۈستىگە يۈكلەنگەن ئاساسىي ۋەزىپىنى — ئىراننى چەتتە قالدۇرۇپ، تۈركلەر بىلەن شەرقىي روما ئارىسىدا بىۋاستە سودا مۇناسىۋەتلىرى ئورنىتىش ۋەزىپىسىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇنلاپ شەرقىي رومادىن قايتقان. تۈرك ئەلچىلىرى ئۆز ئېلىگە قايتىدىغان چاغدا، يوستىنىئان II شەرقىي روما ئىمپېرىيەسىنىڭ زىمارخ باشچىلىقىدىكى جاۋاب ئەلچىلىكىنىمۇ بىللە قوشۇپ ئۇزاتقان،

تۈرك ئەلچىلىرى بىلەن بىللە، خاقان ئىستەمىنىڭ تىكەس دەرياسىنىڭ بويىدىكى قارار گاھىغا كەلگەن شەرقىي روما ئەلچىلىرى تۈركلەرنىڭ بەزىبىر ئادەتلىرى ۋە ئىستېمىي خاقاننىڭ قارار گاھىنى كۆرۈپ هەيران قالغان بولسا، خاقاننىڭ ئۇلار-

نى ناھايىتى قىزغىن، سەممىمىي كۈتكەنلىكىدىن تولىمۇ خۇشال بولغان، زىمارخ باشچىلىقىدىكى شەرقىي رىم ئەلچىلىرى ئىستېمى خاقاننىڭ تەتسىللا چېدىر- بارگاھى ئالدىدا شەرقچە قارشىلىق تىكىلگەن، ئوتتۇرىسىغا بۆرى بېشى چۈشۈرۈلگەن (بۆرى بېشىغا زەر يۈگۈرتۈلگەن) تۆت چاسا، كۆك شايى بايراققا چوقۇنغان ۋە لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان ئوت گۈلخانلىرى ئارىسىدىن ئۆتۈپ پاكلانغان. ئاندىن كېيىن ئۇلار ئىستېمى خاقاننىڭ بارگاھىغا كىرىپ خاقان بىلەن كۆرۈشكەندە، تۈركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە سالام بەرگەن، يۇستىنىئان II نىڭ ئىستېمى خاقانغا يوللىغان سالىمىنى يەتكۈزگەن، ئېلىپ كەلگەن سوغىلارنى تەقدىم قىلغان، رىم ئەلچىلىرى ئىچى ئەلا ئىسىل رەڭگارەڭ يىپەك رەختلەر بىلەن زىننەتلەنگەن بىرنەچچە خانىدىن ئىبارەت بارگاھ ئىچىدىكى ئاجايىپ نەرسىلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. ئادەمنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە، ئالتۇن كۈمۈشتىن ياسالغان تاۋاقلار، لېگەنلەر، قەدەھلەر، كوزىلار، تۇۋاقلار سېلىنغان ھارۋىلار، بىر ئات تارتالايدىغان ئىككى چاقلىق ئالتۇن تەخت، ئالتۇن كارىۋات قاتارلىق نەرسىلەردىن باشقا ئادەتتىن تاشقىرى ھەيۋەتلىك بىر ئالتۇن تەختمۇ بولغان. بۇ ئالتۇن تەختنىڭ تۆت پۇتى توز قۇشى شەكلىدە ياسالغان، ئىستېمى شۇ تەختتە ئولتۇرۇپ، رىم ئەلچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەشكەن.

ئىستېمى خاقان شەرقى رىم ئەلچىلىرىنى تەنتەنىلىك ھالدا زىياپەت بېرىپ قىزغىن، سەممىمىي كۈتكەندىن كېيىن، ناھايىتى جىددىي مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇزاكىرىلەر ئېلىپ بارغان. بۇ تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارىسىدىكى يىپەك سودىسى، ئىرانغا بىرلىكتە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىش، ئاۋارلار مەسىلىسىدىن ئىبارەت ئىدى.

مۇزاكىرىلەر نەتىجىسىدە، يۇقىرىدىكى مەسىلىلەر بويىچە بىتىتنامە تۈزۈلدى. بۇنىڭ ئىچىدە تۈرك خاقانلىقى بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن ئىرانغا قارشى ھەربى ئىتتىپاق ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. شۇندىن باشلاپ ئىتتىپاقداشلار بىلەن ئىران ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 552- يىلى كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن ئاسىيادا ئاۋار خاقانلىقى يوقۇتۇلغاندىن كېيىن بىر قىسىم ئاۋارلار شەرقتىن غەربكە قاچقان ئىدى. ئۇلار مىلادىنىڭ 558- يىلى قارا دېڭىزنىڭ بويلىرىدا پەيدا بولدى. بايان خان يېتەكچىلىكىدە مىلادىنىڭ 565- يىلى ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى (835—565) نى قۇردى. ياۋروپا ئاۋارلىرى شەرقىي رىم تىرىتورىيىسىگە پات - پات ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. شەرقىي رىم ئەلچىلىرى ئىستېمى خاقان بىلەن ئېلىپ بارغان مۇزاكىرىلەردە ئاۋارلار مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ئىستېمى خاقان شەرقىي رىم بىلەن بىرلىكتە ئاۋارلارغا قارشى ھەركەت قىلىشنى تەكىتلەپ: «ئەگەر، ئۇلار قۇش

بولۇپ ئاسمانىنىڭ قەرىگە ئۇچۇپ چىقسىمۇ، بېلىق بولۇپ دېڭىزنىڭ چوڭقۇر تېگىگە مۆكۈپ ئالسىمۇ قېلىچىمىدىن قۇتۇلالمايدۇ.» دېگەن.

ئىستەمى خاقان روما ئەلچىلىرىنى تۈركلەر يۇرتىدىن ئۇزۇتىدىغان چاغدا، ئىمپېراتور يۇستىنىئان II گە ۋە زىمارخ باشچىلىقىدىكى يىگىرمە نەپەر ئەلچىنىڭ ھەربىرىگە ئالاھىدە سوۋغىلارنى بەرگەن. ئىستەمى خاقان زىمارخقا بەرگەن سوۋغىلىرىغا قوشۇپ، قىرغىز ئاتلىق گۈزەل بىر قىزنىمۇ ھەدىيە قىلغان. تىكەس يايلىقىدىن غەربكە قاراپ يولغا چىققان روماليقلار، تۇران گۈزىلىنى ئاتقا مىندۈرۈپ يىراقتىكى كونستانتىن يول (ئىستانبول) غا ئېلىپ كەتكەن.

2- تۈركلەر بىلەن شەرقىي رومانىڭ ئىرانغا ھۇجۇم قىلىشى

مىلادىنىڭ 562- يىلى تۈركلەر ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى شىمالىي ھىندىستان، تارىم ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولسا، خۇراسان ئىراننىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. بۇنىڭغا تۈركلەر زادى رازى ئەمەس ئىدى. ئىران ساسانىلار سۇلالىسىمۇ تارمار قىلىنغان ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ھېساۋىدىن يەنە كۆپرەك جايلارنى بېسىپ ئېلىشقا ئىنتىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۈركلەر، ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى دۆلەتلەردىن ئوتتۇرا ئاسىياغا، ھىندىستانغا، جۇڭگوغا بارىدىغان ئىنتايىن مۇھىم خەلقئارا سودا يولىنى (شەرقىي روما بىلەن كېلىشىپ) ئۆز قولىغا ئالغان ئىدى. بۇنىڭغا ئىران زادى چىداپ تۇرالمىدى. چۈنكى بۇ يول ئىران ئارقىلىق ئۆتەتتى. ئىران ساسانىلار سۇلالىسى بۇ يول ئارقىلىق بولىدىغان سودىدىن زور پايدا ئالاتتى. ئىران باشقا دۆلەتلەرنى بۇ كىرىمگە شېرىك قىلماسلىق ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىپ كەلگەن ئىدى. ئىران تۈرك خاقانلىقى تەشكىل بولۇشىدىن بۇرۇن، مانا شۇ مۇھىم خەلقئارا سودا يولىدا بولىدىغان ھۆكۈمرانلىقنى تالىشىپ شەرقىي روما بىلەن دائىم ئۇرۇشۇپ تۇراتتى. ئەمدى بولسا، ئىرانغا بۇ خەلقئارا سودا يولىنى قىزغىنلەپ ئالغان تۈركلەر بىلەن توقۇنۇشقا توغرا كەلدى. بۇندىن تاشقىرى ئىران، سوغدىلار بىلەن شەرقىي روما ئارىسىدىكى سودا ئالاقىلىرىغىمۇ توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇندى. يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، بىر چاغلاردا ئىتتىپاقلىشىپ ئاق ھونلارغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان تۈركلەر بىلەن ئىران ساسانىلار سۇلالىسى بىر - بىرىگە دۈشمەن بولۇپ قالدى.

ئىستەمى خاقان تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسىدا، سوغاقچىلىق يۈز كەرگەندە

AltunOq

ئوتتۇرا ئاسىيا سوغدىلىرىنىڭ شەرقىي روما بىلەن بولىدىغان سودا ئىشلىرىدا ئىراننىڭ توسقۇنلۇق قىلماسلىقىنى ئۈمىد قىلىپ، مانىئاخ باشچىلىقىدا ئىرانغا ئەلچى ئەۋەتتى. لېكىن ئىران شاھىنشاھى خىسراۋ ئانۇ شىرۋان، تۈرك ئەلچىلىرىگە قانداق جاۋاپ بېرىش مەسىلىسىدە بىر نەچچە كۈن ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمىدى. ئاخىرى ۋەزىرلىرىنىڭ مەسلىھەتىنى ئالغاندىن كېيىن ئەلچىلەر ئېلىپ كەلگەن يىپەك ماللارنىڭ نۇسخىلىرىنى ئوردا ئەھلى ئالدىدا ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈردى. تۈرك ئەلچىلىرى ئۈمىتسىزلەنگەن ھالدا ئىراندىن قايتتى. خىسراۋ ئانۇشىرۋان تۈرك ئەلچىلىرىگە ئەشۇنداق يامان مۇئامىلە قىلغان بولسىمۇ، ئىستەمى خاقان ئۆزىنى بېسىۋېلىپ، ئىرانغا ئىككىنچى قېتىم ئەلچىلەر ئەۋەتتى. مىناندىرنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، ئىككىنچى قېتىم ئىرانغا كەلگەن ئەلچىلەر چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىدى. خىسراۋ ئانۇ شىرۋان تۈرك ئەلچىلىرىنى مېھمان قىلىپ بەرگەن زىياپەتتە، ئالدىن ئويۇشتۇرۇلغان سۇيىقەست بويىچە زەھەر سېلىنغان يېمەك - ئىچمەكلىكلەرنى يېگەن ئىچكەن ئەلچىلەر زەھەرلىنىپ ئۆلدى. ئەلچىلەردىن ئۈچ، تۆت كىشىلا ئامان قالدى. خىسراۋ ئانۇ شىرۋان سۇيىقەستىنىڭ ئاشكارا بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ: «تۈرك ئەلچىلىرى مۇز قارلىق يۇرتلاردا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئۇلار، سوغاق يۇرتلىرىدىن ئايرىلسىلا ھايات كۆچۈرەلمەيدىكەن. تۈرك ئەلچىلىرى ئىرانغا كەلگەندىن كېيىن، ئىراننىڭ قۇرغاق ئىسسىق ھاۋاسىغا كۆنەلمەي ئۆلۈپ كەتتى.» دېگەن گەپ سۆزلەرنى تارقاتتى.

ئىككى قېتىم ئىرانغا ئەۋەتىلگەن تۈرك ئەلچىلىرى ئەنە شۇنداق مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن تۈركلەر شەرقىي روما بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ئىرانغا قارشى ئۇرۇش ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا بەل باغلىغان ئىدى. تۈركلەر بىلەن شەرقىي روما ئوتتۇرىسىدا ئىرانغا قارشى تۈزۈلگەن ئىتتىپاق توغرىسىدا يۇقىرىدا توختالغان ئىدۇق. ناھايىتى ھوشيار، ئەقىللىق بولغان ئىستەمى خاقان خىسراۋ ئانۇ شىرۋاننىڭ ھىيلە - مىكىرلىرىنى ئۆز ۋاقتىدىلا بايقاپ ئىران ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ كېرىشكە جىددىي كىرىشتى. ئىستەمى خاقان مىلادىنىڭ 569- يىلى خۇراسانغا بېسىپ كىرىپ، ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. ئىراننىڭ ئاق ھونلار تېررىتورىيىسى ھېسابىدىن بېسىپ ئالغان رايونلارنىڭ ھەممىسىنى ئىراندىن تارتىپ ئالدى ئىران سولھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. سولھى بويىچە تۈركلەر «ھەر يىلى پىرىسىيىدىن 4 تۈمەن رىم تىللاسى باج ئېلىپ تۇرغان.»[19]

ئىستەمى خاقان ئىرانغا ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۇيغۇر تارقان (روما تارىخچىلىرى تاغمارەب ئاتىغان) باشچىلىقىدا شەرقىي روماغا ئەلچىلەر ئەۋەتكەن

ئىدى. تۈرك ئەلچىلىرى شەرقىي رومانى ئىرانغا قارشى ئاتلاندۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. ئۇلار ۋەزىپىنى ئۆز لايىقىدا ئورۇنلىغان بولسا كېرەك. چۈنكى مىلادىنىڭ 571- يىلىدىن باشلاپ شەرقىي روما بىلەن ئىران ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قاتتىق ئۇرۇشلار باشلاندى. بۇنداق ئۇرۇشلار ئىراننىمۇ، شەرقىي رومانىمۇ ھالسىزلاندۇردى. غەربتە بۇنداق ئەھۋالنىڭ توغۇلۇشى تۈرك خاقانلىقىنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىشىگە مەلۇم دەرىجىدە ياردەم بەردى.

مىلادىنىڭ 576- يىلى تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى بىلەن ئىستەمى خاقان ئالەمدىن ئۆتتى. دەل شۇ يىلى ۋالىنتىن باشچىلىقىدىكى شەرقىي روما ئەلچىلىرى تىككەسكە كېلىپ ئىستەمى خاقاننىڭ ئوغلى تاردۇ خاقان بىلەن كۆرۈشتى. شەرقىي روما ئەلچىلىرىگە، تىبېرىئوسنىڭ ئىمپېراتور بولغانلىقىنى تۈركلەرگە مەلۇم قىلىش، ئىستەمى خاقان ۋاقتىدا، تۈركلەر بىلەن شەرقىي روما ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئىتتىپاقنامىنى قايتىدىن بېكىتىش، تۈركلەرنى ئىرانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئۈندەش قاتارلىق ۋەزىپىلەر يۈكلەنگەن ئىدى. روما ئەلچىلىرى تىككەستە خېلى تۇرۇپ قالدى. ئۇلار كەلگەندە، تاردۇ خاقان، ئاتىسى ئىستەمى خاقاننىڭ دەپنە مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان ۋاقىت ئىدى. روما ئەلچىلىرىمۇ تۈركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە دەپنە مۇراسىمىغا قاتناشقان ئىدى.

تۈركلەرنىڭ چوڭ خاقانلىرى تاۋار خاقان (576—581)، ساۋارلو - باغا ئىشبارا خاقان (581—587) لەرنىڭ ۋاقتىدا، ئىران بىلەن ئۇرۇش بولغان ياكى بولمىغانلىقى مەلۇم ئەمەس. چورباغا خاقان (قاراچۇر) نىڭ ۋاقتىدا (587—588) تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى.

چورباغا خاقان (587—588) مىلادىنىڭ 587-يىلى ئۈچيۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئىران ئۈستىگە ئاتلاندى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا تۈركلەرنىڭ ئىتتىپاقدىشى شەرقىي روما ۋە تۈرك خاقانلىقى تەركىبىدىكى ھازارلارمۇ قاتناشتى. تۈركلەر ھىرات بىلەن بەلخ ئەتراپلىرىغا بېسىپ كەلگەندە ئىمپېراتور ماۋرىكىئوس قوماندانلىقىدىكى شەرقىي روما قوشۇنلىرى غەربتىن— سۈرىيە چۆللىرى ئارقىلىق ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. ھازارلار بولسا، كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىكى دەربەنتتىن يولغا چىقىپ، ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. ئىران شەھەنشاھى ھورمۇزد-تۈرك زادە (579—589) تۈركلەرگە قارشى قوشۇن ماڭدۇردى، ئىران سەركەردىسى بەھرام چوبىن چور باغا خاقان قوماندانلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرىنى ھىرات بىلەن بەلخ ئارىسىدا تارمار قىلدى. ئۇرۇشتا چورباغا خاقانغا ئوق تېگىپ ئۆلدى. بەھرام چوبىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ چېكىنگەن تۈرك قوشۇنلىرىنى قوغلاپ بۇخارا يېنىدىكى بايكەنت شەھىرىگە بېسىپ كەلدى. چورباغا خاقاننىڭ ئوغلى باموداتـ

كىمىنى ئەسىر ئالدى. بايكەنت شەھىرىنىڭ غەزىنىسىدىكى ناھايىتى ئىسىل، نۇرغۇن بايلىقلارنى بىرنەچچە مىڭ تۆگىگە يۈكلىتىپ، ئىران شەھىنشاھى ھورمۇز — تۈركزا- دىغا ئەۋەتىپ بەردى. بەھرام چوبىن تۈركلەر ئۈستىدىن غەلبە قىلغاندىن كېيىن كاۋ- كازنىڭ شەرقىدە روما قوشۇنلىرىنىمۇ تارمار قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، ئىران تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ، خەلقئارا سودا يولىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆز قولىغا ئالالمىدى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولغان ئۇرۇشلاردا تۈركلەر ئىراننى تېخىمۇ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، خۇراساننى بېسىپ ئالغان ئىدى. بۇ ھەقتە ئۆز نۆۋىتى كەلگەندە توختىلىمىز.

تۈرك خاقانلىقى ۋە جۇڭگو

1- تۈرك خاقانلىقىنىڭ شىمالىي چى ۋە شىمالىي جۇ خانلىقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

جۇڭگو تارىخىدىن خەۋىرى بار كىشىلەرگە ئۇچۇق ئايان بولغانىدەك، جۇڭگودا خەن سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 206- يىلى بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 220- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن سۈي سۇلالىسىغىچە بولغان (مىلادىنىڭ 580- يىلىغىچە) 800 يىل ئىچىدە قۇدرەتلىك بىر سۇلالە ۋۇجۇتقا كەلمىدى. ئەنە شۇنداق ئۇزاق بىر تارىخىي مەزگىلدە، ئۈچ دۆلەت (ۋېي، شۇخەن، ۋۇ) دەۋرى (مىلادىنىڭ 220- يىلىدىن 280- يىلىغىچە)، غەربىي ۋە شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرى (265—420) ئون ئالتە بەگلىك دەۋرى (304—339)، جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرى (420—589)، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (مىلادىنىڭ 386- يىلىدىن 581- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن-ئا) دەپ ئاتىلىدىغان بىر قانچە دەۋرلەر ئۆتتى، مانا شۇ دەۋرلەردە جۇڭگونىڭ ئاساسىي تېررىتورىيىسىدە (سېرىق دەريا ۋادىسى بىلەن چاڭجاڭ ۋادىسىدا) گاھىدا ئۈچ، گاھىدا ئون نەچچە دۆلەت بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار تولا چاغلاردا بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇراتتى. بۇنداق ئەھۋال، جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى (سەددىچىن سېپى- لىنىڭ تېشىدىكى) قوشنىلىرى بولغان خەلقلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ بەزىدە جۇڭگوغا ئېغىر تەھدىت سېلىپ، ئۇنى بوزەك قىلىشقا پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن ئىدى. تۈرك

خاقانلىقى تەشكىل بولغان چاغدىمۇ، جۇڭگودا غەربىي ۋېي خانلىقى (مىلادىنىڭ 535- يىلىدىن 557- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) شىمالىي چى خانلىقى (مىلادىنىڭ 550- يىلىدىن 577- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، شىمالىي جۇ خانلىقى (557—581) چېن خانلىقى (557—589) قاتارلىق دۆلەتلەر بار ئىدى. بۇ دۆلەتلەر (بولۇپمۇ شىمالىي چى بىلەن شىمالىي جۇ) بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇراتتى. تۈرك خاقانلىقى ئۆز تېرىتورىيىسىنى كېڭەيتىپ، قۇدرەتلىك ھالغا كېلىشىدە، شەرقتىكى ئۆزىگە پايدىلىق بولغان ئەنە شۇنداق شارائىتتىن پايدىلاندى.

بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك تۈركلەرنىڭ تۇنجى خاقانى (مىلادىنىڭ 552- يىلىدىن 554- يىلىغىچە خاقان بولغان) ئاۋارلارنى تارمار قىلىشىدا، غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئانچە - مۇنچە ياردىمىگە ئىگە بولغان بولسا، تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى موقانخان غەربىي ۋېي خانلىقى بىلەن بىرلەشتى. مىلادىنىڭ 556- يىلى كۆكنۇر (ھازىرقى چىڭخەي) دىكى تۇيغۇنلار خاقانلىقىنى بويسۇندۇرغان ئىدى. تۈركلەر ئۆزىگە دۈشمەن بولغان ھەر بىر دۆلەتنى يوقۇتۇش ئۈچۈن باشقا دۆلەتلەرنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشتە، جىددىي، ئۈنۈملۈك دىپلوماتىيە ھەركەتلىرىنى يۈرگۈزگەن ئىدى. تۈركلەرمۇ قەدىمكى چاغ دىپلوماتىيىسىدىكى ئۇسۇللارنىڭ بىرى قۇدىلىشىش تەدبىرىنى قوللانغان، تۇمەنخاننىڭ مىلادىنىڭ 551- يىلى غەربىي ۋېي مەلىكىسى چاڭلوغا ئۆيلىنىشى، مىلادىنىڭ 554- يىلى ئىستەمى خاقاننىڭ قىزى ئاسىنابىكەنىڭ ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شەھەنشاھى خىسراۋ ئانۇشىرۋانغا ياتلىق قىلىنىشى، مىلادىنىڭ 551- يىلى موقانخاننىڭ قىزى ئاسىنا بىكەنىڭ شىمالىي جۇ خانلىقى (557—581) نىڭ خانى جۇمىڭدىغا ياتلىق قىلىنىشى-تاڭ سۇلالىسى مەلىكىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا ياتلىق قىلىنىشىنى ئەسكە ئېلىش يېتەرلىك. قۇدىلىشىش، دۆلەتلەر بىلەن دۆلەتلەر ئارىسىدىكى دوستلۇقنى ساقلاشتىلا ئەمەس، بەلكى دوستلاشقان دۆلەتلەرنىڭ زۆرۈر تېپىلغاندا، بىر - بىرىگە نىسبەتەن ئۆتەشكە تېگىشلىك ناھايىتى جىددىي. ئېغىر مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتەشكە قىستاش (ئۇرۇش ھەركەتلىرىگە قاتناشتۇرۇش) جەھەتتە خېلى مۇھىم رول ئوينىغان. لېكىن ئىككى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى قۇدىلىشىش سىياسىي مەخسەتلەرنى كۆزدە تۇتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنداق قۇدىلىشىشنى خەلقلەر بىلەن خەلقلەر ئارىسىدىكى تارىخىي دوستلۇق دېيىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. تارىخىي پاكىتلار بىزنىڭ ھۆكۈمىمىزنى ئىسپاتلىغان.

موقانخان خۇاڭخې ۋادىسىدىكى شىمالىي چى خانلىقى (550—577) بىلەن غەربىي ۋېي خانلىقى (535—557) غا نىسبەتەن ئوخشىمىغان سىياسەت قوللاندى. دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا خېلى ئۇستا بولغان موقانخان غەربىي ۋېي خانلىقى بىلەن يېقىن-

لىشىپ، شىمالىي چى خانلىقىنى تەھدىتكە سېلىپ قويىدى. تۈركلەردىن قورققان شىمالىي چى خانى گاۋياڭ (مىلادىنىڭ 550- يىلىدىن 559- يىلىغىچە خان بولغان) ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سەددىچىن سېپىلىنى تۈزەشتۈرۈپ، ياساپ مۇستەھكەملەشكە كىرىشكەن. ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مىلادىنىڭ 555- يىلى بىر مىليون سەككىز يۈز مىڭ كىشى سەپەرۋەر قىلىنىپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ توققۇز يۈز چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى بىر بۆلىكى ياسىلىپ مۇستەھكەملەنگەن⑳ موقانخان، مىلادىنىڭ 556- يىلى تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلغاندا، گاۋياڭ تېخىمۇ قورقۇپ كەتكەن. نەتىجىدە ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن شۇ يىلى «شىخې (جاي ئىسمى)» دىن شەرقىتىكى دېڭىزغىچە بولغان ئۈچ مىڭ چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ بىر بۆلىكى ياسالغان، ھەر ئون چاقىرىم جايدا ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان، مۇھىم ئوبلاست ۋە ھەربىي بىكەتلەردە، يىگىرمە بەشتىن قاراۋۇلخانا ياسالغان.»㉑ ئۇنىڭدىن باشقا، موقانخان قىزى ئاسىنا بىكەنى مىلادىنىڭ 558- يىلى شىمالىي جۇ خانلىقى (557—581) نىڭ خانىغا ياتلىق قىلغاندا، «شىمالىي چى خانلىقىنىڭ خانى شىمالدا سەددىچىن سېپىلىنى ياساتقاندا ... يۈز مىڭ جەڭ ئېتى ئۇلاپ كەتكەن.»㉒ شىمالىي چى خانلىقىنىڭ تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان ھەددى ھېساپسىز ئېغىر چىقىملارغا قارىماي سەددىچىن سېپىلىنى ياساپ مۇستەھكەملىشى تۈركلەردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ئىدى. موقانخان مىلادىنىڭ 557- يىلى غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئالغان شىمالىي جۇ خانلىقىنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ، شىمالىي چى خانلىقىغا بۇرۇنقىدەكلا ھۆمۈيۈپ قاردىغان پېتى تۇرۇۋەرگەن. شىمالىي چى سۇلالىسى، تۈركلەرنىڭ ئاۋارلارنى تارمار قىلىشىغا قىلچە ياردەم بېرىش بۇياقتا تۇرسۇن، ئاۋارلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى قوللاپ تۈركلەرگە قارشى چىققان ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقى خۇاڭخې ۋادىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بىرى يەنە بىرىنى يوق قىلىشقا ئىنتىلەتتى، بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى تۈرك خاقانلىقىنىڭ ياردىمىگە ئېگە بولماقچى بولۇشاتتى. موقانخان بۇنداق ياخشى شارائىتتىن پايدىلىنىپ، ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ (چى بىلەن جۇنىڭ) دۈشمەنلىشىپ، بىر - بىرى بىلەن بوغۇشۇپ تۇرۇشىنى نەزەردە تۇتۇپ شىمالىي جۇ خانلىقىغا يېقىنلىشىپ، شىمالىي چى سۇلالىسىغا سوغاق مۇئامىلە قىلدى.

موقانخان مىلادىنىڭ 562- يىلى ئاق ھون ئىمپېرىيەسىنى تارمار قىلىپ غەربتىن شەرققە — پايتەخت ئۆتۈكەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن بىرلىكتە، شىمالىي چى خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇنداق

AltunOq

ئۇرۇش ئىككى قېتىم بولدى. بىر قېتىملىقى مىلادىنىڭ 563- يىلى بولـغان بولسا، يەنە بىر قېتىملىقى مىلادىنىڭ 564- يىلى بولدى. ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا تۈرك- لەر ئانچىۋالا دېگۈدەك ئۇتۇققا ئىگە بولالمىدى. چۈنكى موقانخان، شىمالىي جۇ خانلىقـ- نىڭ شىمالىي چى خانلىقىنى يوقىتىشىغا قوشۇلمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركلەر ئۇرۇشتا ئاكتىپلىق كۆرسەتمىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇرۇش شىمالىي چى خانلىقىنىڭ ئاجىز- لاپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى. ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى شىمالىي چى خانلىقىنىڭ تېرىتو- رىيىسىدە بولغان ئىدى. چى بىلەن جۇ بىر - بىرى بىلەن تىركىشىپ تۇرغان چاغدا، جۇڭگونىڭ جەنۇبىدا چېن خانلىقى (مىلادىنىڭ 557- يىلىدىن 589- ھۆكۈم سۈرگەن سۈرگەن) بار ئىدى. ئۇنىڭ شىمالىدىكى شىمالىي چى خانلىقى بىلەن شىمالىي جۇ خانلىقى بىر - بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگودا تۈركلەرگە قارشى چىققىدەك كۈچ يوق ئىدى.

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، موقانخاننىڭ ۋاقتىدا (554—576) ئاسىيادا ئەڭ قۇدرەتلىك ئىككى دۆلەت (تۈرك خاقانلىقى بىلەن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى) قەد كۆتىرىپ تۇراتتى. ئۇ چاغدا، جۇڭگودا، شىمالىي چى (مىلادىنىڭ 550- يىلىدىن 577- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) شىمالىي جۇ خانلىقى (مىلادىنىڭ 557- يىلىـــدىن 581- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) چېن خانلىقى (557- يىلىدىن 589- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق ئۈچ دۆلەت بار ئىدى. بۇ دۆلەتلەردىن چى بىلەن جۇ ھەر دائىم بىر - بىرىگە قارشى ھالەتتە تۇراتتى. دېمەك شۇ چاغدا، جۇڭگو، ئاسىيادىكى قۇدرەت- لىك دۆلەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، بۆلۈنمە ھا- لەتتە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىلادىنىڭ 558- يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ خانى موقانخاننىڭ قىزى ئاسىنا بېكەگە ئۆيلەنگەندىن تارتىپ، شىمالىي جۇ خانلىقى تۈ- ركلەرگە ھەر يىلى يۈز مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن، كىمخاپ، شايى بېرىپ تۇرغان. شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختىدە (شىئەندە) تۇرىدىغان تۈركلەر ناھايىتى ھۆر- مەتلىنەتتى. ئۇلاردىن كىمخاپ تون كىيىپ، گۆش يەپ يۈرىدىغانلىرى ھەر دائىم نەچچە مىڭغا يېتەتتى. شىمالىي چى خانلىقى تۈركلەرنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ ئۇلارغا خەزىنىسىدىكى بايلىقلارنى قويماي دېگۈدەك بېرەتتى.» (خەنزۇچە نۇسخىسى تىرناق ئىچىدە بېرىلدى)[23]

（原文：《岁给曾絮绵采十万段，突厥在京师者，又待以仇礼，衔绵食肉者，常以千数，齐人惧其寇掠亦倾府藏以给之》）

مىلادىنىڭ 576- يىلى تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى موقانخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇمەنخاننىڭ كەنجى ئوغلى تاۋارخان خاقان بولدى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا

(مىلادىنىڭ 576- يىلىدىن 581- يىلىغىچە خاقان بولغان) تۈرك خاقانلىقى تېخىمۇ
قۇدرەتلىك بىر ھالغا كەلدى، بۇنداق ئەھۋال، جۇڭگونى دەككە - دۈككىگە سېلىپ
قويدى. شىمالىي چى خانلىقى بىلەن شىمالىي جۇ خانلىقى، تۈركلەرگە خوشامەت
قىلىپ، گويا قارام بىر ھالغا چۈشۈپ قالدى. ناھايىتى مەغرۇرلىنىپ كەتكەن
تاۋارخاقان ئۆز ئوردىسىدىكى بەگلەرگە: «مەن جەنۇپتا ماڭا بويسۇنغان سادىق ئىككى
ئوغلۇم بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەر قانداق ئاپەت يۈز بەرسىمۇ، دۇنيادە پىنەمنىڭ ئۆك-
سۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرىمەيمەن»㉔ دەپ ماختانغان. (ئەسلى خەنزۇچە نۇسخىسى تىرناق
ئىچىگە بېرىلدى)

(原文:《 我在南雨儿常孝顺, 何患贫也 》)

تاۋارخاننىڭ يۇقىرىدىكى سۆزىدىن، شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي
چى خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەت خانلىرىنىڭ تۈركلەر نەزىرىدە بالاخانىلار
دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. راستىنى ئېيتقاندا، جو بىلەن
چى تۈركلەرگە بېقىندى بولۇپ قالغان ئىدى. جو بىلەن چى دىن ھەر يىلى تۈرك-
لەرگە ئەۋەتىلىدىغان يۈز مىڭ تۈپ تاۋار - دۇردۇن يىپەك ماللار، ئەمەلىيەتتە تۈرك
خاقانلىقىغا تۆلەيدىغان ياساق - سېلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

تاۋار خاقان باشتا، شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقىغا
ئوخشاش مۇئامىلە قىلغان بولسىمۇ، شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ كۈچىيىشى، شىمالىي
چى خانلىقىنىڭ تۈركلەرنى ئۆزىگە تارتىشى (بەزى بىر مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شىما-
لىي چى خانلىقىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تاۋارخان بۇددا دىنىغا كىرگەن ئىكەن)
نەتىجىدە، ئۇنىڭ پوزىتسىيىسىدە ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. مىلادىنىڭ 577- يىلىغا
كەلگەندە، تۈركلەر ئۇچۇقتىن- ئۇچۇق، شىمالىي جۇ خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەر-
كەتلىرىنى باشلىدى. چۈنكى شىمالىي جۇ خانلىقى تاۋارخاننىڭ مەغرۇرلىنىپ، بې-
خەستەلىك قىلىشىدىن پايدىلىنىپ، شىمالىي چى خانلىقىغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم باش-
لىدى، دەل مانا شۇ چاغدا، شىمالىي چى خانلىقى تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ،
ئەھۋالنى تاۋارخانغا مەلۇم قىلغان بولسىمۇ، ئۇلار كېچىككەن ئىدى. تۈرك قوشۇنلى-
رى ياردەم ئۈچۈن يولغا چىقىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، شىمالىي چى خانلىقى شىما-
لىي جۇ خانلىقى تەرىپىدىن يوق قىلىندى. شىمالىي چى خانزادىسى گاۋشاۋيي تاۋارخا-
نىنىڭ قېشىغا قېچىپ باردى. شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ شىمالىي چى خانلىقىنى
يوتۇپ كەتكەنلىكىگە چىدىمىغان تاۋارخان، گاۋشايىنى چى خانى قىلىپ كۆتەردى
ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىپ، شىمالىي جۇغا ھۇجۇم قىلغۇزدى. ئۆزىمۇ بىرنەچچە قېتىم
قوشۇن تارتىپ كېلىپ شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ تەرىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى.

تاۋارخان جۇڭگودا بىرلەشكەن كۈچلۈك دۆلەتنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىگە يول قويماسلىق ئۈچۈن، گاۋشاۋيىنى يۆلەپ شىمالىي چى خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. جۇڭگودا بىر قانچە دۆلەتنىڭ بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تۈركلەر ئۈچۈن ناھايىتى پايدىلىق ئىدى. شىمالىي جۇ خانلىقى مىلادىنىڭ 579- يىلى مەلىكە چيەنجىنى تاۋار خاقانغا ياتلىق قىلىش ئارقىلىق ۋەزىيەتنى يۇمشىتىۋالدى. شۇ يىلى تاۋارخان گاۋشاۋيىنى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى شىئەنگە ئەۋەتىپ بەردى.

3. تۈرك خاقانلىقىنىڭ سۈي سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

مىلادىنىڭ 580- يىللىرىدىن باشلاپ شەرقىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. مىلادىنىڭ 581- يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ ئورنىنى سۈي سۇلالىسى (581—618) ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭگودا بۆلۈنۈش ھالىتى ئاياقلىشىپ، بىرلەشكەن، كۈچلۈك دۆلەت — سۈي سۇلالىسى ۋۇجۇتقا كەلدى. تۈرك خاقانلىقى تۇمەنخاندىن تارتىپ تاۋارخاننىڭ ۋاپاتىغىچە بولغان 30 يىل (مىلادىنىڭ 552- يىلىدىن 481- يىلىغىچە) ئىچىدە بارغانسېرى كۈچىيىپ ئاجايىپ گۈللەش دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچقا كىرگەن ئىدى. جۇڭگودا قۇدرەتلىك سۈي سۇلالىسى ۋۇجۇتقا كەلگەندە، تۈرك خاقانلىقىدا بولسا، بۆلۈنۈش، ئاجىزلىنىش ھادىسىلىرىنىڭ ئاپەتلىك ئالامەتلىرى بىخ ئۇرۇپ، بەختسىزلىكنىڭ سىگنالى چېلىنىشقا باشلىدى.

مىلادىنىڭ 581- يىلى تۈركلەرنىڭ چوڭ خاقانى تاۋارخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا كىمنى چوڭ خاقان قىلىش ئۈستىدە كەسكىن تالاش - تارتىشلار كېلىپ چىقتى. تۈرك بەگلىرى، موقانخاننىڭ ئوغلى ئاپاخاننى چوڭ خاقان قىلماقچى بولغاندا، باشقىلار ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى باھانە قىلىپ قارشى چىقتى. دەل شۇ چاغدا قاراخاننىڭ ئوغلى ساۋانخان: «ئەگەر، يانلىغ (تاۋارخاننىڭ ئوغلى) خاقان بولىدىغان بولسا مەن ئاكا-ئۇكىلىرىمنى باشچىلىق قىلىپ، ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولىمەن. ئەگەر داروبىن (ئاپاخان كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئا) خاقان بولىدىغان بولسا، مەن چېگرىدا ئۆتكۈر قىلىچ، ئۇزۇن نەيزەم بىلەن پايلاپ تۇرىمەن.»㉕ دەپ تەھدىت سالدى. (ئەسلى خەنزۇچە نۇسخىسى تىرناق ئىچىگە بېرىلدى)

（原文：《“若立奄维者，我当率兄弟事之；果立大逻便也，我必守境，利刃长矛以相待矣。”）

نەتىجىدە ئاخىرى بېرىپ تاۋارخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن ساۋارلوچۇك خاقان بولغان. ئۇ، ئىل قۇلۇق شاد باغا ئىشپارا خاقان دەپ ئاتالغان. موقانخاننىڭ ئوغلى ئاپاخان ساۋارلونىڭ كۈچلىنىشىدىن قورقۇپ ۋاقىتىنچە تىنچ بولسىمۇ، يەنە ئىچىدە خەنجەر ساقلاپ پەيت كۈتۈپ تۇرۇش يولىغا كىرگەن.

تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە كەسكىن زىددىيەتنىڭ پەيدا بولغانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولغان سۇي ۋېندى (ياڭجىيەن) پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ: «شىمالىي جۇ خانلىقىدىن بويان چاڭئەندە تۇرۇپ، كىمخاپ تون كىيىپ، گۆش يەپ يۈرۈۋاتقان بىر نەچچە مىڭ تۈركنى بىر يوللا قايتۇرۇۋەتتى.» ㉖ ياڭجىيەننىڭ تۈركلەرنى چاڭئەندىن قايتۇرۇپ ئېتىشى، تاۋار خاقان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ساۋارلوغا ياتلىق بولغان مەلىكە چەنچىڭنىڭ كۈشكۈرتىشى نەتىجىسىدە تۈرك خاقانلىقى بىلەن سۇي سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يامانلاشتى. ياڭجىيەن سەددىچىن سېپىلىنى ئىگىزلىتىشكە ۋە قوشۇن توپلاشقا باشلىدى.

سۇي سۇلالىسى ئۆزى ئۈچۈن ناھايىتى خەتەرلىك بولغان تۈرك خاقانلىقىنى پەقەت ھەربىي كۈچقا تايىنىپ يوقاتقىلى بولمايدىغانلىقىنى باشتىلا سەزگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سۇي ۋېندى: تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ئاداۋەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، بىر-بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ ئاخىرىدا ئۇلارنى يوقىتىش تەدبىرىنى يۈرگۈزۈش قارارىغا كەلگەن ئىدى. مۇنداق تەدبىرنى، سۇي ۋېندىغا، جاڭسۇنشېڭ كۆرسىتىپ مۇنداق دېگەن ئىدى. «ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، تۈركلەرنىڭ يىراقتىكىسى بىلەن دوستلىشىپ، يېقىندىكىلىرىگە ھۇجۇم قىلساق، كۈچلۈكلىرىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇپ، ئۇلارنى بۆلۈپ، ئاجىزلىرى بىلەن بىرلەشسەك،......ئون نەچچە يىلدىن كېيىن پۇرسەت تېپىپ، تۈركلەرگە يۈرۈش قىلساق، بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى يوق قىلىۋېتىمىز.» (ئەسلى خەنزۇچە نۇسخىسى تىرناق ئىچىگە بېرىلدى

(原文：《 "……今宜远交而近攻
强而合弱，……十数年后，承寡讨之，必可一举而空其国矣。" 》

سۇي ۋېندى، جاڭسۇنشېڭنىڭ كۆرسەتكەن تەدبىر بويىچە تۈرك خاقانلىرىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇپ، ئۇلارنى بىر بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ قويۇشتا

ئۆز يېنىغا تارتىپ ئالغانلىرىغا مەلىكە قىزلارنى ياتلىق قىلىش، ئىسىل سوۋغا سالاملارنى بېرىش، نۇرغۇن پۇل سەرپ قىلىپ سېتىپ ئېلىش، ئەمەل تارقىتىش، زورلۇق تېپىلغاندا ھەربىي كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندى.

مەسىلەن: سۇي سۇلالىسى، ساۋارلو خاقاننىڭ ئوغلى كىمىن تۇرى خاقاننى يېنىغا تارتىپ ئۇنى چولق خاقان تۈگىدا تۇران خاقانغا قارشى ئاتلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا، ئەنيى (مىلادىنىڭ 597-يىلى)، يېپىلىك ئاتلىق ئىككى مەلىكەنى ياتـ

لىق قىلغان. جاڭسۇڭشىنىڭ مىلادىنىڭ 584- يىلى تۈرك خاقانلىقىنىڭ شەرقىي ئىس-تۈرىيىسىدە ياشايدىغان توڭگۇسلارنىڭ (مانجۇ، مونغۇللارنىڭ ئەجداتلىرى) ئارىسىغا ئوغۇرلۇقچە بېرىپ، ئۇلارنى تۈركلەرگە قارشى قوزغىتىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر، تاتابىي، شىرۋى، قىتانلارغا نۇرغۇن پۇللارنى سوغا قىلىپ ئۇلارنى يول باشلىغۇچى قىلدى. ㉘

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ 582- يىلىدىن باشلاپ تۈركلەر بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلاندى.

مىلادىنىڭ 582- يىلى ساۋارلو خاقان 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن، غەربتە گەنسۇدىن تارتىپ شەرقتە خېبېيگىچە بولغان جايلارغا بېسىپ كىرىپ يېڭى قۇرۇلغان سۈي سۇلالىسىغا بىر نەچچە يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم قىلدى. تۈرك قوشۇنلىرى شىمەنگە ئانچە يىراق بولمىغان جايغا بېسىپ كەلدى. سۈي سۇلالىسى ئېغىر خەۋپ ئاستىدا قالدى. ھەل شۇ چاغدا، تۈركلەرنىڭ بۇ قېتىمقى يۈرۈشىگە قاتناشقان بىلگە تاردۇ خاقان (تۈرك خاقانلىقىنىڭ غەرب تەرىپىنى باشقۇرىدىغان خاقان) چوڭ خاقان ساۋارلونىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنماي قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىدۇ. قوشۇنىدا ئاداۋەت ساقلاپ يۈرگەن ئاپا خاقانمۇ (بۇمۇ يۈرۈشكە قاتناشقان) سۈي سۇلالىسى دىپلوماتلىرىنىڭ ئالدىمىغا چۈشۈپ، ئۆز ئالدىغا سۈي سۇلالىسى ئوردىسىغا بېرىپ پاڭجەننى زىيارەت قىلىدۇ. بۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە، پاڭجېيەنىنىڭ ۋەزىرى جاڭسۇڭشىنىڭ، ساۋارلو خاقاننىڭ ئىنىسى ئىستەمىدىكى زامانغا ئەلچى ئەۋەتىپ: «ساۋارلو خاقانغا قارشى تورا (شەرقىي ئۇيغۇرلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) قاتارلىقلا ئىسيان كۆتەرەي. ئۇلار خاقاننىڭ ئوردىسىنى بېسىپ ئالماقچى» ㉙ دەپ يالغاندىن ئەخۋال تارقىتىدۇ. زامان ئارقىلىق ئەخۋالغا ئىشەنگەن ساۋارلو خاقان تۈرك قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىدۇ. ساۋارلو خاقان شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىگە ۋاپاسىزلىق قىلغان ئاپا خاقانغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. ئاپا خاقان غەربكە - بىلگە تاردۇ خاقاننىڭ قېشىغا قېچىپ كېتىدۇ. بىلگە تاردۇ خاقان، ئاپا خاقانغا يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇن بېرىپ، ئۇنى چوڭ خاقان ساۋارلوغا قارشى ماڭغۇزىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ساۋارلو خاقان بىلەن ئاپا خاقان ئارىسىدا بىر نەچچە يىللىق ئۇرۇش بولىدۇ.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا: تۈرك خاقانلىقى ساۋارلو خاقان (587—581) دىن تارتىپ، چۆر باغا خاقان (588—587)، توڭگا تۇران خاقان (600—588) غىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە، ئۆزلۈكسىز داۋام قىلغان ئۇرۇشلار، سۈي سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك سىياسىتى قاتارلىق سەۋەبلەرگە كۆرە، ئاخىرى بېرىپ شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك خاقانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

AltunOq

ئىزاھات:

①② مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى.

③④ يىلماز ئۆز تونا: «تۈركىيە ئومۇمىي تارىخى» تۈركچە نەشرى، 1-توم 19-20-بەتلەر

⑤⑥ «شىمالىي جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى» 50-جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑦ «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى» 84-جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑧ «شىمالىي سۇلالىلەر يىلنامىسى» 98-جىلد، «ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە».

⑨⑩⑪ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى»، 1-توم ئۆزبېكچە 118، 119، 120-بەتلەر

⑫ «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى»، «ئەفتالىتلار ھەققىدە قىسسە».

⑬ «شىمالىي جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى»، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑭⑮ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى»، ئۆزبېكچە، 1-توم، 135، 136-بەتلەر

⑯ «كونا تاڭ يىلنامىسى» 194-جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑰ چاۋاننېس (فىرانسۇز تارىخچىسى): «غەربىي تۈركلەر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە، 220-بەت

⑱ جوجىرو: «جۇڭگو بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناش تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە، 103-110-بەتلەر

⑲ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ئۇيغۇرچە 1937-يىل 3-سان 33-بەت

⑳㉑㉒ «قامۇسنامە»، 165-جىلد 166-جىلد 167-جىلد

㉓ «شىمالىي جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى» 50-جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉔㉕ «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى»، 84-جىلد

㉖ «قامۇسنامە» 197-جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉗㉘ «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى» 15-جىلد، «جاڭشوگشىلار ھەققىدە قىسسە».

㉙ سىماگۇاڭ «قامۇسنامە» 175-جىلد

ياڭزىجۇ: «سۈي، تاڭ بەش سۇلالە تارىخىنىڭ تىزىسلىرى»، خەنزۇچە، 16-بەت

(بېشى 123-بەتتە)

قولىيازما ئەسەرلىرىنىڭ كۆپلىكىنى كۆردى. ھاجى نۇرھاجىنىڭ دوكلاتىغا ئاساسلانغاندا بۇ كاتالوگدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەخمۇت قەشقەرى، ئەخمەت يۈكنەكى، لۇتفى سەككاكى، ئاتايى، ناۋايى، خۇزۇلى قاتارلىقلارنىڭ قولىيازمىلىرىمۇ بار ئىكەن. پەقەت ئەلشىر ناۋايىنىڭ 25 پارچىدەك يىرىك قول يازما ئەسىرى لۇتفىينىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» قاتارلىق بىر قانچە قولىيازما ئەسىرى. فۇزۇلىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» قاتارلىق ئون نەچچە ئەسىرى ئاتاغلىق تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەرنىڭ «تاۋارىخ رەشىدى» دېگەن ئەسىرىنىڭ فارسچە ئىككى تولۇق نۇسخىسى بار ئىكەن.

(ھاجى نۇرھاجىنىڭ ئەنگلىيەنىڭ شەرقىي ئافرىقا تەتقىقات داشۆسىدە ئۆتكۈزۈلگەن «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»غا قاتنىشىش ئەھۋالى توغرىسىدا دوكلاتىغا ئاساسەن تەييارلاندى).

«يېڭىسار» نىڭ تارىخى ھەققىدە ئىزدىنىش

ئىبراھىم نىياز، يونۇس سەمەت

يېڭىسار ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي-جەنۇبىي تەرىپىگە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ (تارىم ئويمانلىقىنىڭ) غەربىي گىرۋىكىگە، كۇئىنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى بۈيۈك كارۋان يولى (يىپەك يولى) نىڭ تۈگۈنىدىكى بىر شەھەر. ئۇ ھازىر قەشقەر-خوتەن، قەشقەر-ئالىي تاشيولىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

يېڭىسارنىڭ غەربىي-جەنۇب ۋە غەربىي-شىمال تەرىپى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقتۇ ناھىيىسى بىلەن، شەرقىي ۋە شەرقىي-جەنۇبىي قىسمى يەكەن، يوپۇرغا ناھىيىلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 3 مىڭ 900 كۋادرات كىلومېتر، شەرقىي بىلەن غەربىنىڭ ئەڭ ئۇزۇن ئارىلىقى 125 كىلومېتر، جەنۇبىي بىلەن شىمالىنىڭ ئۇزۇن ئارىلىقى 70 كىلومېتر كېلىدۇ.

بۇ ناھىيىدە ئەمگەكچان، باتۇر، ئېقىل-پاراسەتلىك 157 مىڭ ھەر مىللەت خەلقى ياشايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە 86.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان ئۇيغۇر خەلقى مۇشۇ زېمىندا ئۇزۇن تارىختىن بۇيان ياشاپ، بوز يەر ئېچىپ، ئۆستەڭ قېزىپ، ئىگىلىك تىكلەپ، پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان.

يېڭىسار مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىردىن تارتىپ XX ئەسىرگىچە شەھەر نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتە شەھەرنىڭ بىرى، بۇ شەھەر خەلقى ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ دېھقانچىلىق، مېتالچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، باغۋەنچىلىك، كۇلالچىلىق بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ كەلگەن. دېھقانچىلىقتا بۇغداي، كۆممە قوناق، پۇرچاق، ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن

كېۋەز، زىغىر، ئاپتاپپەرەسلەرنى ئۆستۈرىدۇ.

ئەڭ قەدىمكى بۈيۈك كارۋان يولى (يىپەك يولى) نىڭ شىمالىي يولىدىكى ئىنگىز يار قاراۋۇلىدىكى ھېتال تاۋلاش ئوچاقلىرى خېلى ئۇزۇن تارىخنى ئەسلىتىدۇ. يېڭىسار خەلقى خېلى ئۇزۇن دەۋرەدىن بۇيان مۇشۇ جايدىن تۆمۈر رودىسى ئېلىپ، شۇ جايدا يەرلىك ئوچاق ياساپ تۆمۈر تاۋلىغان. مۇشۇ ئاساستا يېڭىسار پىچىقى ۋە شانىياز كەتمىنى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا داڭ چىقارغان. 1958—1959-يىللاردىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرلەش» تە قەشقەر كونا شەھەر، يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يوپۇرغا خەلقى ئەنە شۇ ئىنگىز يار قاراۋۇلدىكى قەدىمكى پولات تاۋلاش مەيدانىدا تاغدىن رودا، كۆمۈر ئېلىپ كېلىپ كۆمۈر— پولات تاۋلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يېڭىسار خەلقى پارقىراق، رەڭدار، كەسكۈر، كۆركەم يېڭىسار پىچىقىنى ياساپ ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، شىنجاڭغا، قىسمەن ئىچكى ئۆلكىلەر، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئەرەبىستانغا تارقالدى. بۇ ئاساسەن يىپەك يولىدىكى كارۋانلار بىلەن مەككىگە ھەجگە بارغانلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن بارغان. ئازاتلىقتىن كېيىن يېڭىسار پىچىقى دۆلىتىمىز دائىرىسىدىن ھالقىپ، ئاسىيا، ياۋروپا، ئامېرىكا، ئوكيانىيە، ياپونىيە قاتارلىق رايونلار ۋە ئەللەرگە تارقىلىشقا، خەلقئارا بازارغا قاتنىشىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ سىرتقا قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش، ئىچكى جەھەتتە ئىگىلىكنى جانلاندۇرۇش، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش سىياسىتى يۈرگۈزۈلگەندىن كېيىن يېڭىسار پىچىقىنىڭ خەلقئارالىق بازىرى يەنىمۇ كېڭەيدى.

يېڭىسارنىڭ تۇپرىقى قاتتىق ۋە تاشلىق بولغاچقا يېڭىسار خەلقى مۇشۇ تۇپراققا ماس بولغان ئالاھىدە يېزا ئىگىلىك قورالى بولغان كەتمەننى ئىجات قىلىپ ئىشلىتىپ كەلدى. بۇ كەتمەننىڭ كۆركەم، پۇختا، كەسكۈر (چېپىشلىق) لىكىگە ئاساسەن بۇنى كىشىلەر «شانىياز كەتمىنى» دەپ ئاتاشتى ھەم ئۇنى قىزغىن سېتىۋېلىپ ئىشلىتىپ كەلدى. شانىياز كەتمىنى دېگەن نام ئەنە شۇنداق ھۈنەر مۇجەسسەملەنگەن ئۆتكۈر كەتمەنگە ئېيتىلغان.

باغۋەنچىلىكتە دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان مۆتىدىل بەلۋاغ مېۋىلىرىدىن بولغان ئۆرۈقلۇق، شىپالىق رولى چوڭ بولغان «بادام» ئۆستۈرۈشتە ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. يەكەندىن قالسا يېڭىسار— جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدە بادام ماكانى ھېسابلىنىدۇ.

يېڭىسار بادىمى قەغەز بادام، قاپاق بادام، تاش بادام، قاتارلىق بىر قانچە خىلغا بۆلىنىدۇ. يېڭىسار بادىمى مەملىكەت ئىچكى ۋە خەلقئارادىكى بازارغا ئىگە مەھسۇلات. يەنە باغۋەنچىلىكتە ئۈزۈم، شاپتۇل، ئانار، ئامۇت، ئالما، كەلاس قاتارلىقلاردىن باشقا، رەڭگىسىنىڭ چىرايلىق، ئەتلىك، تەملىكلىكى بىلەن پۈتۈن شىن-

جاڭغا مەشھۇر بولغان «سەممەت ئۆرۈكى»، تويۇن قاتارلىق ئۆرۈكلەر بىلەنمۇ داڭلىقتۇر.

يېڭىسار، يۇقىرى تېخنىكىلىق كۈلالچى ئۇستىلارنى يېتىشتۈرگەن، مەشھۇر كۈلالچى ھاشىم ئىبراھىم ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھازىرقى زامان كۈلالچىلىقىدا نەپىس ھۈنەر-سەنئىتى بىلەن ئالاھىدە تونۇلۇپ كەلگەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇنىڭ كۈلالچىلىق مەھسۇلاتى مەملىكەت ۋە دۇنيا خەلقىنىڭ سېتىۋېلىشىغا ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. ئۇ ياساپ چىققان مەھسۇلاتلار 27 خىلدىن ئاشقان. ئۇ ياسىغان ئاپتۇۋا، چىلاپچا، قەدان، چوگۇن قاتارلىقلار مەملىكەت ۋە خەلقئارادىكى دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى. ئۇ ئىشلەپچىقارغان بىر قىسىم مەھسۇلاتلار ئاپتونوم رايونلۇق قول سانائەت بۇيۇملىرى كۆرگەزمىسىدە بىرىنچى دەرىجىدە باھالىنىپ، مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

دېمەك، يېڭىسار خەلقى ئەزەلدىن قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى ئالاھىدە راۋاجلاندۇرۇپ، ئېلىمىز ۋە دۇنيا خەلقىنى ئۆزىگە خېرىدار قىلىپ كەلدى.

1. «يېڭىسار» دېگەن نام ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى

يېڭىسار ناھىيىسى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمى شەھەر. ئۇ، غەربىي خەن دەۋرىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 206-يىلدىن 24-يىلغىچە) جۇڭگونىڭ تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنگەن غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى بولغان يىنەي دۆلىتى ئىدى. مۇشۇ مەلۇماتتىن قارىغاندا، يېڭىسار 2 مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. ھازىر بىز ئاتاپ كېلىۋاتقان يېڭىسارمۇ مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە مەشھۇر شەھەر.

يېڭىسار ھەققىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇرغۇچى بىلگە كۆل قادىرخاننىڭ نەۋرىسى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان (ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى ئىسمى ئابدۇكېرىم) مىلادى 955-يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغۇللىرى — ھەسەن بۇغراخان، ھۈسەيىن بۇغراخان، قىلىچ بۇغراخان ۋە نەۋرىسى يۈسۈپ قادىرخانلار ئاتىسىنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ. بۇ ئۇرۇشلارنىڭ كۆپىنچىسى يەكەن، يېڭىسار ۋە يېڭىشەھەر دائىرىسىدە بولىدۇ.

ھەسەن بۇغراخان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا (قەشقەر ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئودۇن بۇددىس ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرىسىدا) ئۇزۇن يىل قانلىق توقۇنۇش بولۇپ، دەھشەتلىك ئۇرۇشلار ئېلىپ بېرىلىدۇ.

مىلادى 999-يىلى ئىككى قوشۇن ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا، بۇددىست قوشۇنلىرىنىڭ پادىشاھسى ياغلا قالقالىق (بەزى ماتېرىياللاردا خىلخال ماچىدە ۋە چىكالىق دەپ ئاتالغان) ئەسكەرلىرى قەدىمكى سۇلىگە قاراشلىق «ئەسكى ھىسار» قەلئەسىنى قورشىۋېلىپ، قەشقەر ئىسلام قوشۇنلىرى بىلەن بۇ جايدا ھايات-ماماتلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، شەھەرنى ۋەيران قىلغان.

مىلادى 1009-يىلى شۇ دەۋردىكى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھسى يۈسۈپ قادىرخان غازىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، يۈسۈپ قادىرخان غازىنىڭ ئىنىسى سەيد ئەلى ئارسلانخان بۈيۈك كارۋان يولىنىڭ جەنۇبىي يولى بىلەن ئوتتۇرا يولى تۇتىشىدىغان جايى ھېسابلانغان يەكەن بىلەن قەشقەر، ئۇدۇن بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى ستراتېگىيىلىك مۇھىم بىر جايغا قەلئە ياكى قورغان بىنا قىلىشقا كىرىشىدۇ.

ھازىرقى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ توپلۇق يېزىسىغا قاراشلىق «مۇزلۇق» كەنتىدە يېڭىدىن بىر قورغان سالدۇرغان، كېيىن كېڭەيتىلىپ شەھەرگە ئايلانغان. بۇ شەھەرنى بىنا قىلىش ئۈچۈن قەشقەر، كوسەن (كۇچار) شەھەرلىرىدىن داڭلىق بىناكارلىق ئۇستىلىرى، نەققاش، مويىچىلار ۋە ئەمگەك كۈچى ئېلىپ كېلىنىپ، ساغداقلار (ئوقچىلار قىسمى) نىڭ ماسلىشىشى بىلەن بۇ شەھەر تۇنجى قېتىم بىنا قىلىنغان ۋە ئەتراپىغا ئېگىز تام قوپۇرۇلغان ھەمدە بۇ شەھەرنىڭ نامىنى «يېڭىھىسار» دەپ ئاتىغان.

يېڭىدىن بىنا قىلىنغان بۇ شەھەرنىڭ دەرۋازىسى ئۈستىگە قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ دۆلەت بايرىقى ئېسىلغان. (قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ دۆلەت بايرىقى قىزىل ھەرەمچىشلىق بايراق ئىدى.) شەھەر دەرۋازىسىغا ئېسىلغان بۇ بايراق 3 چاقىرىم يەردىن كۆرۈنەتتى. بايراقنى ئەرەب تىلىدا «ئەلىمولا ئاھىلھەم» (لەۋھە) دەپ ئاتىغاچقا، بۇ، سۆز ئۆزگىرىپ، كېيىن، «لاۋا» دەپ قىسقارتىپ ئېيتىلغان ۋە «لاۋا» سۆزى يېڭىسار شەھىرىنىڭ بازىرىنىڭ نامى بولۇپ قالغان. يىراق يېزا-قىشلاقلاردىن شەھەرگە كىرىپ چىقىدىغان كىشىلەر «لاۋا»غا كىرىمىز، «لاۋا»دىن كەلدۇق دېيىشكەن. بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىدىكى شېۋىلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغىچە مىڭ يىللار مابەينىدە، بازارنى «لاۋا» دەپ ئاتاش ئۆزگەرمەي ساقلىنىپ كەلدى. بۇ سۆز ئەنە شۇ مىڭ يىللىق يېڭىسار دەپ ئاتالغان نامىنىڭ ھەقىقىي شاھىدىدۇر.

سەيد ئەلى ئارسلانخان بۇ شەھەرنى بىنا قىلدۇرغاندىن كېيىن، ئۇ، بۇ شەھەرنىڭ باشلىقى، قەشقەر ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى بولۇپ، ئاكىسى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن بىرلىكتە خوتەن قوشۇنلىرى بىلەن نۇرغۇن قېتىم مۇشۇ جايدا ئۇ—

Altunoq

رۇش قىلغان.

يېڭىسار قەلئەسى شۇ چاغلاردا قاراخانىلار قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىي ۋە قاتناش بازىسلىق رول ئوينىغان.

بۇ شەھەرنىڭ «يېڭىھىسار» دەپ ئاتىلىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس. ئەينى يىللاردا قەشقەر شەھرىنىڭ جەنۇبىدا — پاياپ يېزىسىدا «ئەسكى ھىسار» ياكى توختىرشىد، نوقتىرشىد شەھرى دەپ ئاتالغان بىر جاي بولغان، ھازىر بۇ شەھەر خارابىسى توقۇمچىلىق فابرىكىسى يولىدا، قەشقەر شەھەرلىك ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئارقىسىدا بار.

مىلادىيە 996—998-يىللىرى قەشقەر شەھرىدە ئۇزۇن مۇددەت يوشۇرۇنۇپ، يېنىدا قىمع ساقلاپكەلگەن ئاكا—ئۇكا توختىرشىد، نوقتىرشىد ئاقساقاللار باشچىلىقىدىكى بۇددىستلار (ئېھتىمال بۇلار پۇرسەت كۈتۈپ يوشۇرۇنۇپ كۈچ توپلىغان بولىشى مۇمكىن. —ئا) قەشقەر مۇسۇلمان ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا قارشى قوراللىق توپىلاڭ كۆتىرىپ بۇ قەلئەنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ. نەتىجىدە قەشقەر شەھرىدە توختىرشىد، نوقتىرشىد توپىلاڭچىلىرى بىلەن قەشقەر ئۇيغۇر ئىسلام قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر مەيدان ئۇرۇش يۈز بېرىدۇ. توقتىرشىد، نوقتىرشىدلار مەغلۇپ بولىدۇ. توختىرشىد ئاقساقال مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي ئۆزىگە ئوت قويۇپ ئۆلۈۋالىدۇ. نوقتىرشىد قالدۇق قوشۇنلىرى بىلەن قېچىپ خوتەن بۇددىس قوشۇنلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتىدۇ.

نوختىرشىد خوتەن بۇددىس قوشۇنلىرى تەرەپكە ئۆتكەندىن كېيىن، بۇددىس قوشۇنلىرى قايتا كۈچىيىپ، يېڭىسارغا بېسىپ كىرىدۇ. ئىككى قوشۇن يېڭىسارنىڭ ئالتۇنلۇق (ئوردا پادىشاھىم) دېگەن جايدا ئۇرۇش قىلىدۇ، بۇددىستلار قاراخانىلار ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانى سېيىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ ياش، باتۇر، شىجائەتلىك، تەدبىرلىك، قەيسەر قوماندان ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭغا ئاشكارە ھۇجۇم بىلەن تاقابىل تۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىنى، ئەڭ مۇھىمى سۇيىقەست، ھىلە—مىكىر بىلەن بىر تەرەپ قىلىش لازىملىقىنى ئويلاپ، جاسۇس—ئىشپىيون كىرگۈزۈش ئارقىلىق، ئارسلانخان ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن بىللە نامازغا تۇرغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەر قوشۇنلىرىنى تامامەن قەتلى قىلىدۇ. سېيىد ئەلى ئارسلانخانمۇ شېھىد بولىدۇ. نوختىرشىد سېيىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ، نەيزىگە سانجىپ، قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، قەشقەرنى بېسىۋالىدۇ ۋە ئارسلانخاننىڭ كاللىسىنى ئەسكى ھىسار شەھەر سېپىلىگە ئىلاپ مۇسۇلمانلارغا ئىبرەت قىلماقچى بولىدۇ. بۇنى كۆرۈپ غەزەپلەنگەن خەلق، ئىسلام قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ بۇددىست قوشۇنلىرىغا قايتا زەربە بېرىشكە

ئاتىلىدۇ. بۇ خەۋەردىن كېيىن، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ قامىرىنىڭ غەربىدە تۇ-ۋۇشلۇق ئاساسىي قوشۇنىمۇ قوزغۇلۇپ، قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەر خەلقىنىڭ ياردى-مى بىلەن خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى بىلەن ئوختىرىشىپ قوشۇنلىرىنى قاتتىق مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. ھۇشىمەنلەر ئەسكى ھىسارغا بېكىنىۋېلىپ، شەھەر ئىچىگە ئۆزۈك— تولۇك، قاش— توقماق دۆۋىلىۋېلىپ، ئۈچ جايدىن قۇدۇق كولاپ قاتتىق مۇداپىئە قىلىدۇ.

قاراخانىلار قوشۇنلىرى ئەسكى ھىسار قەلئەسىنى بەش ئاي مۇھاسىرىگە ئالى-دۇ؛ ئاخىرى بۇددىستلارنىڭ ئۆزۈك — تولۇكى تۈگەپ، ھەممىنى تاشلاپ خوتەن تە-رەپكە قاچىدۇ. ئۇلار قاچقاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار ئارسلانخاننىڭ بېشىنى ئېلىپ كېلىپ، تۈمەن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا دەپنە قىلىدۇ. ئارسلانخان مازىرى دەپ ئاتالغان مازار ئەنە شۇنداق بارلىققا كەلگەن.

ئارسلانخان مازىرىنى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىلا ئەمەس، پۈتكۈل شىنجاڭ خەلقى ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەردىمۇ ئالاھىدە ئۇلۇغلايدۇ. شىنجاڭ خەلقى بۇ جاينى مىڭ يىل-دىن بۇيان تەرك ئەتمەي ئۇلۇغلاپ، تاۋاپ قىلىپ كەلمەكتە. ھەمدە مەردۇ—مەردانىلار-نىڭ قەبرىگاھى دەپ ئاتىماقتا. ئارسلانخان مازىرى دەپ ئاتالغان بۇ جايدا ھە-شەمەتلىك گۈمبەز ئىچىگە ئېلىنغان قەۋرە، چوڭ جامە، كەڭ زاراتكارلىق، شەرق تەرىپىدە نۇر ئەلا خېنىم گۈمبىزى قاتارلىقلار بار. بۇ مازار ھازىر قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئۆزلۈكسىز كېڭىيىپ، پەيدىن—پەي شەھەر ئىچىگە يېقىنلاشماقتا. مازار-نىڭ جەنۇبىدا قەشقەر توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، گېئولوگىيە ئەترىتى، شىمالىدا يۇ-قۇملۇق ئۆپكە كېسەللىرى دوختۇرخانىسى، پارتىيە مەكتىپى ۋە قەشقەر مېھمانخا-نىسى، شەرقىدە قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى بار.

دېمەك، قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەسكى ھىسار دەپ ئاتالغان بۇ قەلئە، شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا تامامەن ۋەيران قىلىپ تاشلاندى. شۇنىڭغا ئاساسەن، 1009—يىلى قۇرۇلغان كېيىنكى قەلئەنى «يېڭىھىسار» دەپ ئاتالغان. ئۇنى ئەسكى ھىسارغا نىس-بەتلەشتۈرۈپ قويۇلغان نام بولۇشى مۇمكىن.

ئارسلانخان مازىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قەۋرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا «پەيغەمبەر ئۈچۈن» جەڭ قىلىپ ئۆلگەن ئارسلانخان دەپ يېزىلغان ئىدى، دېيىلىدۇ.

سەيد ئەلى ئارسلانخان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى يەنى ئۇبۇلھە-سەن بۇغراخاننىڭ ئاچىسى ئاينۇر مەلىكەنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، قاراخانىلار دەۋ-رىدىكى تالانتلىق قوماندان، مەشھۇر شەخس، مىڭ يىلدىن بۇيان خەلق ئۇلۇغلاپ كېلىۋاتقان كىشىلەردىن بىرى.

يېڭىھىسار شەھەر قەلئەسىنىڭ تەرەققىياتى

يېڭىھىسار قەلئەسى مىلادى 1009—يىلى بىنا قى-

لىندى. 1179 ـ يىلى (ھىجرىيە 430 ـ يىلىدىن 600 يىللىرى) غىچە بولغان مەزگىللەردە داۋاملىق مۇستەھكەملىنىپ گۈللەندى.

يېڭىسار شەھىرىدىكى مېمار ـ بىناكارلىق، ئىشلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي بىناكارلىق سەنئىتى ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ، شەھەر رەستىلىرى كۆركەم، ئاھالىلار ئولتۇراق جايلىرى قويۇق ۋە رەتلىك، ھېيتگاھ، جامە، مەدرىس، كارۋان سارايلىرى، دۇكانلاردىن تەركىب تاپقان مۇكەممەل شەھەر بولغان.

مېمارچىلىق ـ بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ[1] ئېسىل بىناكارلىق سەنئىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا، پېرسىيە ۋە ئەرەب بىناكارلىق ھۈنەرسەنئىتى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھايىتى ھەشەمەتلىك بىنالار، پەشتاق، مۇنارلار، خىزدى ئاسمان گۈمبىزى بىلەن بەسلىشىۋاتقاندەك قەد كۆتىرىپ تۇرغان ئىگىز، سىرلىق گۈمبەزلەر سېلىنغان.

مىلادى 1218 ـ يىلى چىڭگىزخان جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، يېڭىسار شەھىرىنىڭ ئورنى ھازىرقى توپلۇق يېزىسىنىڭ مۇزلۇق كەنتىدىن، ئەگۈس دېگەن يېزىغا يۆتكەلدى. ھازىر شۇ چاغلاردىكى يېڭىسار شەھىرىنىڭ كونا ئورنى مۇزلۇقتا، خان سېپىسىنىڭ ئورنى ئەگۈستە، قەدىمكى سېپىلىنىڭ خارابىسى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ئويۇلغان خاتىرە تاش ساقلىنىپ كەلمەكتە. مىلادى 1279 ـ يىلىدىن 1479 ـ يىلىغىچە بولغان 200 يىل ئىچىدە يېڭىسار شەھىرىنىڭ (بىزيېڭىھىسار دەپ ئاتىلغان، 2 ـ قېتىم بىنا قىلىنغان شەھەرنىڭ) ئورنى ئەگۈستە داۋاملىق ساقلاندى.

مىلادى 1479 ـ يىلى قەشقەر، يەكەنلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مىرزا ئابابەكرى (مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 1514 ـ يىلى سەئىدخان تەرىپىدىن يوقۇتۇلغان) دەۋرىدە، يېڭىسار شەھىرىنىڭ ئورنى ئەگۈس دېگەن جايدىن ھازىرقى يېڭىسار بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى داشقاللىق دېگەن جايغا يۆتكەلدى. مىرزا ئابابەكرى بۇ جايدا كىچىكرەك سېپىل سوقتۇرۇپ، ئەمەلدار، ئەسكەر تۇرىدىغان ئورۇن قىلدى. شۇندىن تارتىپ ھازىرغىچە يېڭىسار شەھىرى ئۆز ئورنىدا تۇرۇپ كەلدى، كېڭەيدى ۋە يېڭىلاندى.

1839 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان زوھۇردىن ھاكىمبەگ مەنچىڭ پادىشاھىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە شەھەر ئەتراپىنى تام سېپىل بىلەن ئىھاتە قىلدى. ھازىر شۇ چاغدا سوقۇلغان تام ـ سېپىل بار جايلارنى كىشىلەر «سېپىل ئارقىسى» دەپ ئاتىشىدۇ.

مۇشۇ ۋاقىتلار، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئېغىر كىرزىسقا دۇچ كەلگەن، مەملىكەت خەلقى قوزغىلىپ زۇلۇمغا قارشى تۇرۇۋاتقان مەزگىل ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خەلقنىڭ مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن باشقا جايلاردىكىگە ئوخشاش قەشقەر

ئەتراپىدىكى شەھەر، بازار ۋە چېكرا جايلاردا قورغان ۋە چاردىۋارلارنى كۆپلەپ بارلىققا كەلتۈردى. بۇ دەۋردە يېڭىسار بازىرىنىڭ ئەتراپىغا كىچىك سېپىل سوقۇلدى. شەھەر بازىرىنى ئاۋام خەلق يەنىلا «لاۋا» دەپ ئاتىدى.

بۇ مەزگىلدىكى يېڭىسار شەھىرىنىڭ ئورنى كەڭ، كوچىلىرى ئاۋات، سودا—سېتىق ئىشلىرى راۋاجلانغان بولۇپ، شەھەر مەركىزى «يېڭىشەھەر ئىچى» دەپ ئاتالدى. زوھۇرىدىن ھاكىم بەگ شۇ يەرنىڭ باي مۆتىۋەرلىرىدىن ئىبراھىم بەگ ھاجىنى شەھەر ئىچى بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن. (بۇ ئەمەل ھازىرقى جىڭلىق ھۆكۈمەتكە باراۋەر كېلىدۇ.) ئىبراھىم بەگ ھاجى بۇ مەزگىلدە يېڭىسار خەلقىگە نۇرغۇن ئالۋان—ياساق، ھاشا—مەدىكار، سېلىق سېلىپ، شەھەر سىرتىغا ئېگىز ئۆيلەرنى ۋە ئاددى سېپىل سوقتۇرغان. بۇ سېپىل 1835—يىلى پۈتتۈرۈلگەن (ھازىر بۇ سېپىلنىڭ ئورنى قاش بازىرىنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئىزى ساقلانغان).

1859—يىلى (ھىجرىيە 1280—يىلى) قەشقەرگە قىرغىز سىدىقبەگ ھاكىم بولدى. (ھازىرقى ۋالىيغا تەڭ). ئۇنىڭ بۇيرىقى بىلەن يېڭىسارغا ئەنساربەگ دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ كەلدى.

1869—يىلى بەدۆلەت —مۇھەممەت ياقۇپخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، يېڭىسار شەھىرى قەشقەر شەھىرىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولۇپ، بۇشەھەرگە ئەنجانلىق ئابدۇراخمان دادىخان دېگەن كىشى ئامبال قىلىپ تەيىنلىنىپ ئەۋەتىلگەن. بۇچاغدا يېڭىسار شەھىرىدىكى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ئارىسىدا ھوقۇق مەنپەئەت تالىشىش كۈرەشلىرى ئۈزلۈكسىز بولۇپ تۇرغان، بۇ قالايمىقانچىلىقلار تۈپەيلىدىن پۈتكۈل شەھەر، يېزا قىشلاقلارنىڭ يېزا ئىگىلىك، قول—سانائەت ۋە سودا —سېتىق ئىشلىرى ھېسابسىز زىيانغا ئۇچراپ، خەلق نامراتلىق ئىچىدە قالغان ئىدى.

بەدۆلەت ھۆكۈمرانلىقى 1876—يىلىدىن 1878—يىلىغىچە بولغان ئىككى يىل ئىچىدە پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەرگە ئەۋەتكەن دوتەيى يېڭىسارغا سوپۇرگە بەگ، دېگەن كىشىنى ئامبال قىلىپ تەيىنلەيدۇ. سوپۇرگە بەگ دەۋرىدە، شەھەر ئىچى بېگى ئىبراھىم بەگ ھاجى بولۇپ، بۇ كىشىمۇ قەشقەر دوتەيىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن ناھىيە بازىرىنىڭ ئورنىنى كېڭەيتىدۇ. شۇ چاغدىكى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا يېڭىشەھەر ئىچى دەپ بىر بازار قۇرۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا سېپىل سوقتۇرىدۇ. شەھەردە ئامبال، دايى تۇڭچى، چېرىكلەر تۇرىدىغان ئايرىم ئورۇن تەيىنلەپ، بۇ جاينى يامۇل دەپ ئاتايدۇ. شەھەرنىڭ چوڭ سېپىلىنىڭ ئىچىنى ئايلاندۇرۇپ، ئەتراپىغا يەنە سېپىل سوقتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى قات سېپىل ھاسىل بولىدۇ. بۇ سېپىل 3 يىلدا پۈتكە—

دۇ. ئىچكەركى سېپىل ھازىرقى يەمەك-ئىچمەك شىركىتى، تاشقىرقى سېپىل ھازىرقى ئاشلىق ئىدارىسى، ئالاقىلىشىش پونكىتى، مال بازىرى تۇرۇشلۇق ئورۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىچكەركى سېپىل ئىچىدە مەخسۇس ئامبال، چېرىكلەر تۇرغان بولۇپ، ئوردا دەپمۇ ئاتىلاتتى. مۇشۇ مەزگىلدە يېڭىسار شەھىرىگە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن سودا-تىجارەتچى، كۆرۈككەشلەرمۇ كېلىشكە باشلىدى. بۇ جاغدىكى ناھىيە بازىرىمۇ يەنىلا خەلق تەرىپىدىن «لاۋا» دەپ ئاتىلىۋەردى. بۇ ئاتاش ھازىرمۇ ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

يېڭىسارنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى

ئەينى ۋاقىتتا يېڭىسارغا ھازىرقى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق ئاقتۇ ناھىيىسى تەۋەسىدىكى پاراش، جامالتىرەك يېزىلىرى قارايتتى. بۇرۇن يېڭىسار شەھىرىگە تەۋە بولۇپ كەلگەن ياپچان، ھاراپ، بەشكەن يېزىلىرى يېڭىسار شەھىرىدىن ئايرىۋېلىنىپ، يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1911-يىلى شىنخەي ئىنقىلابىي ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلدى. 1913-يىلى، يېڭىسار شەھىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ شەھەر يېڭىسار ناھىيىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. شۇندىن تارتىپ، 2مىڭ يىلدىن بۇيان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتە شەھەرنىڭ بىرسى ھېسابلىنىپ كەلگەن يېڭىسار شەھىرىنىڭ نامى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

شىنجاڭدا ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى 1884-يىلدىن كېيىن يولغا قويۇلۇپ، ئەمەلدارلار تەيىنلەنگەن ۋە ئۇلارنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش دائىرىلىرى ئايرىلغان. 1913-يىلى يېڭىسار ناھىيىسى مەمۇرىي جەھەتتىن 9 يۇرۇشكە (بەگلىككە) ئايرىپ باشقۇرۇلدى. (1913-يىلدىن 1936-يىلغىچە).

1- يۇرۇش: ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق (ئەسلىدە يېڭىسارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلگەن) بارىن، پىلال يېزىلىرى ۋە ئۇلارغا قاراشلىق كەنتلەر.

2- يۇرۇش: ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسىگە قاراشلىق ئوۋمە ۋە بۇ يېزىغا قاراشلىق كەنتلەر.

3- يۇرۇش: ھازىرقى چولپان، لومپا يېزىلىرى.

4- يۇرۇش: ھازىرقى ئۇچا، ئەگىز يېزىلىرى ۋە ئۇلارغا تەۋە كەنتلەر، سوگەت يېزىسىنىڭ توغچى، تىگەن كەنتلىرى.

5- يۇرۇش: ھازىرقى ماگشىن (يىلانلىق) ۋە بازارلىق ھۆكۈمەتكە قاراشلىق كەنتلەر.

6- يۇرۇش: ھازىرقى ساغان، يېڭىيەر يېزىلىرى ۋە بۇ يېزىلارغا قاراشلىق

AltunOq

كەنتلەر.

7- يۇرۇش: قىزىل، تۇپلۇق يېزىلىرى ۋە ئۇلارغا تەۋە كەنتلەر ھەم سوگەت يېزىسىنىڭ بىر قانچە كەنتلىرى.

8- يۇرۇش: سېتىلە، يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق سوغۇلۇق يېزىلىرى ۋە ئۇلارغا تەۋە كەنتلەر.

9- يۇرۇش: ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسىگە تەۋە قىزىلتاغ يېزىسى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە كەنتلەر.

بۇ توققۇز يۇرۇش توققۇز بەگلىك ئاتىلىپ، ئۇلارغا ناھىيە ئامبىلى دوتەيگە ئەستىقلىتىپ بەگلەرنى قوياتتى. بەگلەر يەرلىك خەلقتىن بولاتتى. بەگلەرنىڭ قول ئاستىدا يۈز بېشى، توپ بېشى، ئون بېشى، قاتارلىق مەمۇرىي ئەمەلدارلار بولاتتى. بۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئوتۇن-سامان، بىدە يىغىش، ئالۋان-ياساق ئېلىش، مەدىكار ئېلىش ۋە خەللە-پاراق ئېلىش ئىدى.

1900-يىلىدىن 1921-يىللىرى ئىچىدە يېڭىسار ناھىيىسىدە نىسبىي تىنچلىق داۋام قىلغان بولسىمۇ، زۇلۇم، ئېكسپىلاتاتسىيە، خورلۇق بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. گەرچە شىنخەي ئىنقىلاۋى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي مىلىتارىست يۈەنشىكەي ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى چۆرۈپ تاشلاپ، «خانلىق» تۈزۈمىنى قايتا تىرىلدۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندى. ئەينى يىللاردا شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېنلار ئۇچىغا چىققان بىيوكرات مىلىتارىستلار ئىدى. ھۆكۈملاشقا بۇ نىسبىي تىنچلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىنقىلاب قوزغىلىشى باشلانماقتا ئىدى. 1921-يىلى شەھەر ئىچىدىكى بىر تۆمۈرچىنىڭ ئۈچەكتىكى ئوت ئۆچۈرۈلمىگەنلىكتىن، شامالنىڭ يەلپۈنۈشى بىلەن يالقۇن كۆتۈرۈلۈپ شەھەرگە ئوت كېتىدۇ. بۇ ئىش كىشىلەر شىرىن ئۇيقۇدىكى ۋاقىتتا يۈز بېرىدۇ. بۇنى كۆزەتتە تۇرغان چېرىكلەر كۆرۈپ قېلىپ، خەلقنى ئويغىتىپ، ئوتنى ئاران تەسلىكتە ئۆچۈرۈۋالىدۇ. مۇشۇ ئاپەتتە دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ھېساپسىز بايلىقى زىيانغا ئۇچرايدۇ. بۇ سەۋەپ بىلەن ھۆكۈمەت باج، خىراج، ئالۋان — ياساقنى ئېغىرلىتىدۇ. خەلقنىڭ ئېلىكى قۇرۇپ كېتىشكە باشلايدۇ. يېڭىساردا يات كۆچۈرۈش ئىنتايىن قىيىن بولىدۇ. نەتىجىدە ئاپەت، ئالۋان-ياساق دەستىدىن ھەممە نەرسىسىدىن ئايرىلىپ تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشكە ئامالسىز قالغان خەلق، ئۆز ماكانى، ئەزىز يۇرتىنى تاشلاپ شىمالىي شىنجاڭغا، ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپلەرگە چىقىپ كېتىدۇ. ئۆز يۇرتىدا قالغان خەلقلەرنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن يامان ئىدى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت خەلق ئۈستىدىكى باج سېلىق، ئالۋان

ياساقلارنى زادىلا يىدىنىكلەتمەيدۇ. ئۆزىنىڭ ئۈستىگە خەلققە سىياسىي ھوقۇق، ئەركىنلىك بەرمەيلا قالماستىن، ئىنسانىي ھوقۇقىنىمۇ دەخلى-تەرۇزگە ئۇچراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەسلەپكى تېچلىق ۋەزىيىتى ئانچە ئۇزۇنغا بارماي، 1930-يىللاردا كۆتۈرۈلگەن قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىگە ئەگىشىپ، يېڭىسارىدا ئىنقىلاب دولقۇنى ئاشكارىلىنىشقا باشلايدۇ. يېڭىسار خەلقى مۇنەۋۋەر، باتۇر ئوغۇل — قىزلىرىدىن پارتىزان ئەترەتلىرىنى تەشكىللەپ خەلق ئىنقىلابىغا قاتناشتۇردى. قىزىل يېزىدىكى بەختىيارخان باشچىلىقىدا 20دىن ئارتۇق ياش قوزغىلىپ، ئات، قورال تەييارلاپ ئىنقىلاپنى باشلايدۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ مۇشۇ مەزگىلدە شىنجاڭغا چىقىپ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىدىكى (قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدىكى) ئىناقسىزلىق ۋە زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى ھەتتا پۈتۈن شىنجاڭنى تەنھا ئىگىلەپ، ئۆزى خاقان بولۇش ئۈچۈن قوزغىلاڭچىلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەردە تۆمۈر ئېلى سىلىڭنىڭ بېشىنى كېسىپ، 6مىڭدىن ئارتۇق بىگۇناھ شەھەر خەلقىنى ئوقتا تۇتۇپ قىرغىن قىلىدۇ. خوجانىياز ھاجى، مەھمۇد مۇھىتىلار شەھەر يېزا خەلقىنىڭ بىگۇناھ قىرىلىپ كېتىشىگە تاقابىل تۇرالمىغانلىقىدىن قاتتىق ئەنسىرەپ، قەشقەر شەھىرىنى تاشلاپ، يەكەنگە قاراپ ماڭدى. ماجۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرى يېڭىسارغا كەلگەندە ئىمىر سابىت باشچىلىقىدىكى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ داۋاملىق ئالغا باسالماي، يېڭىسار سېپىلىنى 18كۈن مۇھاسىرە قىلىپ، بۇلاڭچىلىق، ئوت قويۇش، ئۆلتۈرۈش قاتارلىق ئىشلارنى قىلدى. ئۇلار ئۆزى ئىگىلىۋالغان جايلاردا ئۆيمۇئۆي ئىچىدىن ھوقۇقپەرەست، مەنپەئەتپەرەس بايلارنى تېپىپ، ئۇلارغا تۇەنجاڭ، يىڭجاڭ، لەنجاڭ دېگەن ئەمەللەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ قولى بىلەن ئەسكەر ئالدۇرىدۇ. ۋە ئۇلارغا كىيىم، قورال تارقىتىمىز. دەپ بىر كېچىدە ئالدىنقى سەپكە ئېلىپ كېتىدۇ. ھېلىقى ھوقۇق، مەنپەئەتپەرەسلەر قۇرۇق نام بىلەن قېلىپ، شېڭشىسەي دەۋرىدە ئەنە شۇ ئادەمدىكى تۇەنجاڭ، يىڭجاڭ، لەنجاڭ دېگەن ئەمەللەر بىلەن ئەيىبلىنىپ قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلىنىپ، پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ماجۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا تەڭ كېلەلمەيدۇ. ئاخىرى ئەڭ رەزىل، ئەڭ ۋەھشىي ۋاستىلاردىن پايدىلىنىپ، ئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش يولىنى تۇتىدۇ. يەنى سېپىلگە ھۇجۇم قىلىشتا، دېھقان، شەھەر ئاھالىلىرىدىن قېرىلار، ئاياللار، بالىلارنى ئالدىغا سېلىپ، بۇلارنىڭ دالدىسىدا ئۆزلىرى مېڭىپ سېپىل تۈۋىگە يېقىنلىشىدۇ. خوتەن ئىنقىلابچىلىرى ئۆز خەلقىنىڭ بىگۇناھ قىرىلىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئەزىز جانلىرى بەدىلىگە ئۇلارنىڭ ھاياتىنى قوغداپ، ئۆزلىرى تۈگەشتى. دۈشمەن خەلقنىڭ دالدىسىدا سېپىلگە يېقىنلاپ كېلىپ، سېپىلنى، دارا

بىلەن پارتىلىتىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى.

ھۆشەنلەر يېڭىسار قەلئەسىنى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىدىن تارتىپ ئالغاندىن كېيىن شەھەرگە ۋە شەھەرگە تەۋە يېزىلاردا ئاقتۇرۇش ئېلىپ بېرىش بىلەن بىللە قىرغىنچىلىق، بۇلاڭچىلىق قىلدى. مۇشۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقتا يېڭىسار خەلقىدىن 2 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلدى. ماجۇڭيىڭ باندىتلىرى يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، يىراق يېزا، تاغلارغا چىقىپ كەتكەن خەلقلەر ھاياتىدىن ئەنسىرەپ قايتىپ كەلگەن ئىدى. بۇ جايدا ئۆيلىرى پۈتۈنلەي قۇرۇقدۇلۇپ قالغاندىن باشقا، تام-تورۇسلارمۇ ئالتۇن بار دەپ كولاپ ئۆتمۈ-تۆشۈك قىلىۋېتىلگەن ئىدى. شۇڭلاشقا يېڭىسار خەلقى بۇ پاجىئەنى «تۇڭگان① يېغىلىقىدىكى چاپ-چاپ» دەپ ئاتاپ، نەپرەت بىلدۈرىدۇ.

ماجۇڭيىڭ باندىتلىرى كېيىن قەشقەرنى تاشلاپ خوتەنگە كەتكەندىن كېيىن مەھمۇت مۇھىتى يېڭىسارغا سەمەت ئاخۇن تىۋەنجاڭ، ھاپىز لۆيجاڭلارنى شەنجاڭ ۋە تىۋەنجاڭ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. 1935-يىلى بۇ ئىككى كىشىنى پەيزىۋاتقا يۆتكەپ، يېڭىسارغا باقىرجان دېگەن ئۆزبەكنى شەنجاڭ قىلىپ ئەۋەتىدۇ. باقىرجان يېڭىساردا شەنجاڭلىق قىلغان يىللاردا، ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىدە ئىككى قەۋەتلىك دەرۋازا مەسچىتىنى سالدۇرۇپ، دەرۋازا ئالدىدىكى قايناق سودا-سېتىق بازىرىغا «ھۆرمەت مەيدانى» (ئەركىنلىك مەيدانى) دەپ نام بېرىدۇ. بەزىلەر بۇ نامنى ئەيسا بەگ بەرگەن دېيىدۇ. كىتابخانىلار پىكىر بېرىپ تولۇقلىساق)

1936-يىلى يېڭىسارغا ئاخۇن لۆيجاڭ دېگەن كىشى شەنجاڭ بولىدۇ. شۇ يىللىرى ئاخىرىدا شىڭ شىسەي قەشقەرنى رەسمىي كونترول قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ، جاسۇس ئىشپىيونلارنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن، يېڭىساردا تۇتقۇن قىلىشنى باشلايدۇ. ئۇ، «تازىلاش» نامى بىلەن، مەھمۇد مۇھىتى تەرىپىدىن قويۇلغان بىر قىسىم ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، زىيالىلار، تەرەققىي پەرۋەر سودا-سانائەتچىلەر، دىنى زاتلاردىن 300 دىن ئارتۇق ئادەمنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. يېڭىسار خەلقى ئۆز ئارىسىدا، بولۇپمۇ يېقىنقى 100 يىللىق تارىختا مەملىكەت خەلقىمىزگە ئوخشاشلا ئېزىلمىش، خورلانمىش قىرىلمىش، بۇلاپ-تالىنىشتەك ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن دۈشمەنلەرگە ھېچقاچان باش ئەگمىدى. قارشىلىقنى توختاتمىدى، ھەر ۋاقىت، ۋەتەن، مىللەت، خەلقنى كۆڭلى-كۆكسىدىن چىقارمىدى. 1937-يىلى ياپون جاھانگىرلىكى ۋەتىنىمىزگە ئومۇميۈزلۈك تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، جۇڭخوا مىللەتلىرى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا دۇچ كەلگەندە، جۇڭگو كومپارتىيىسى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە مۇراجىئەت چىقىرىپ، ھەممە بىرلىكتە ئورتاق دۈشمەنگە قارشى تۇرۇشنى تەلەپ

قىلدى. يېڭىسار خەلقى پارتىيەمىزنىڭ بۇ چاقىرىقىغا قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ، ياپونغا قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان جۇڭگو خەلق قوشۇنلىرىغا بىر ئايروپىلان ئىئانە قىلغان ئىدى.

1945-يىلى 9-ئايدا يېڭىسار ناھىيە قىزىل يېزىسىدىن ھەسەن ھاجى قاتارلىق 20 نەچچە ياش پارتىزان بولۇپ ھۇزرالىنىپ، تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ، ئاجايىپ تۆھپە قوشقان ئىدى. 1962-يىلى جۇڭگو ھىندىستان ئۇرۇشىدا يېڭىسار خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى، ئۇيچار يېزا يارۋاغ ئۆستەڭ بويى كەنتىدىن دېھقان بالىسى ئىسمايىل مەھەممەت ئۆزىمىزنى قوغداپ تاجاۋۇزچىلارغا قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشىدا ئاجايىپ قەھرىمانلىق ۋە پىداكارلىق كۆرسىتىپ، زور جەڭ نەتىجىسى تىكلەپ «1-دەرىجىلىك كۈرەش قەھرىمانى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشتى.

يېڭىسارغا، ۋەتەن، خەلق يولىدا قۇربان بولغان، خىزمەت كۆرسەتكەن يۇقىرىقىدەك قەھرىمانلار ئوتتۇرىغا چىققاندىن باشقا، ئاتاقلىق سازەندىلەر، داۋاز، سېرىكچىلار، ئالىم، شائىرلار، قوشاقچىلار، پىچاق ئۇستىلىرى، داڭلىق كولالچىلارمۇ چىققان ئىدى. 12مۇقامنى ساقلاپ، زامانىمىزغا ئېلىپ كېلىپ، ئۆز خەلقىگە تەقدىم قىلغان ئاتاقلىق مۇقام ئۇستازى تۇردى ئاخۇن ئاكا، ئاتاغلىق ئالىم ۋە شائىر ساۋۇر ئاخۇن خەلپىتىم (ناقىس)، ئاتاغلىق ئەمگەك قەھرىمانى سەرەمىن، داڭدار پىچاقچى، ماھىر ئۇستا ۋاھاپ تۇردى. كولالچى، نەفىس سەنئەت ماھىرى ھاشىم ئىبراھىم قاتارلىق شەخسلەر يېڭىساردىن يېتىشىپ چىقىپ، رايونىمىز، مەملىكىتىمىزگە شۆھرىتىنى نامايەن قىلدى.

بىز يېڭىسار تارىخىنى تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىشتا ماتېرىياللىنىڭ كەملىكى، سەۋىيىمىزنىڭ چەكلىك بولۇشى سەۋەپلىك نۇقسانلاردىن خالى بولالمايمىز. ئەلۋەتتە كىتابخانلارنىڭ بولۇپمۇ يېڭىسارىدىكى يولداشلارنىڭ كۆپرەك تەنقىدى پىكىر بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز. بىزنىڭ ئىشىمىزغا يېقىندىن كۆڭۈل بۆلگەن ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىگە چىن كۆڭلىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز. بىزگە ماتېرىيال بەرگەن، ئەھۋال تونۇشتۇرغان، ياردەملەشكەن يولداشلارغا مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز.

(داۋامى 115- بەتتە)

قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ داۋامى-

جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەقەلىرىدىن بايان

خېۋىر تۆمۈر

1 - قەشقەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

1932 - يىلى، گەرچە قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىي پارتلاپ چىققىنىغا بىر يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ، جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپ، بولۇپمۇ قەشقەر رايونى تىنچ ھالەتتە تۇراتتى. جىن شۇجېڭ (جىن شۇرېننىڭ 4 - ئىنىسى) جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانى قوشۇمچە قەشقەردە تۇرۇشلۇق 2 - دىۋىزىيىنىڭ سىجاڭى ئىدى. ماشياۋۇ — ماداۋتەي قەشقەر ۋالىسى ئىدى.

قەشقەر بىلەن ئۈرۈمچى ئارىلىقى يىراق، قاتناش قولايسىز (ئۇ چاغلاردا ئاساسىي قاتناش ھارۋا - تۆگە كارۋانلىرى بولۇپ، ئۈرۈمچىگە بېرىش ئۈچۈن 40 - 50 كۈن ۋاقىت كېتەتتى.) بولغانلىقى ئۈچۈن قەشقەردە ئۆز ئالدىغا غەزنە بولۇپ قەغەز پۇل، تەڭگە (كۈمۈش پۇل)، مىس پۇل (تىيىن - داچەن) تارقىتاتتى. قەشقەردە چىقىرىلغان قەغەز پۇلنى خاپىياۋ (قەشقەر پۇلى) دەپ ئاتايتتى. ئۇنىڭ بىر سېرى، ئۆلكە پۇلىنىڭ بەش سېرىگە تەڭ تۇراتتى.

قەشقەر — سىياسىي مەركەز ئىدى. شەھەردە رۇسىيە كونسۇلخانىسى، ئېنگلىز كونسۇلخانىسى، شۋېت دوختۇرخانىسى، قىزىل كرېست جەمئىيىتى ۋە دىن تارقاتقۇچىلار (مىسسىيونېرلار) بار ئىدى. بۇ ئورۇنلار قەشقەردە ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ، ئۆز پۇقرالىرىنىڭ ئۆز تىجارەتچىلىرىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتلىرىنى قوغدايتتى. 1920 - يىللاردىن ئىلگىرى ئېنگلىز كونسۇلخانىسى ئۆز گرازدانلىرىنى قوغداش باھانىسى بىلەن بىر لىيەن ئاتلىق ئەسكەر تۇرغۇزغان ئىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىمۇ بىر لىيەن ئاتلىق ئەسكەر تۇرغۇزۇپ شەھەردە چارلاش پائالىيەتلىرى يۈرگۈزەتتى. 30 - يىللارغا كەلگەندە گەرچە چەت ئەل كونسۇلخانىلىرى تۇرغۇزغان ژاندارمىلار زاھىرەن يوق بولسىمۇ (ئاتلىق قوشۇنلار قايتىپ كەتكەن بولسىمۇ) ئەمەلىيەتتە سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئەنگلىيە جاھانگىر-

Altunoq

لىكى ئوتتۇرىسىدىكى ئىستىراتېگىيىلىك ئورۇن ۋە مەنپەئەت توقۇنۇشى ئىنتايىن كەسكىنلەشكەن ئىدى. گايىدا بۇ زىددىيەت سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت (جۇڭگو) ئوتتۇرىسىدا ئۈچ بۇرجەك داۋام قىلاتتى. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا قەشقەر رايونى شاۋقۇنلۇق سىياسى قايىنام ئىچىدە ھايات كۆچۈرەتتى. قەشقەر خەلقىمۇ ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز يوسۇندا بولسۇن يۇقىرىقى ئۈچ بۇرجەك سىياسى قايىنامنى چۆكۈلەپ ھايات كۆچۈرەتتى.

قەشقەر ئىقتىسادىي مەركەز ئىدى. قەشقەردە سىردا - سانائەت تەرەققى قىلغانىدىن تاشقىرى جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ ئەپچىللىكى بىلەن تىجارەت ئىشلىرى راۋاجلانغان ئىدى. ئەركەشتام، تاشقورغان، لاداق يوللىرى ئارقىلىق رۇسىيە، ھىندىستان، ئافغانىستان بىلەن سىردا ئالاقە ئىشلىرى قويۇق بولاتتى. قەشقەر بىلەن ئۈرۈمچى، قەشقەر بىلەن خوتەن ئارىلىقىدىكى چوڭ يوللىرىمۇ ئىچكى سودا - تىجارەت كارۋانلىرى ئۆكسۈمەيتتى. قەشقەردە ئىنگلىز، ھىندى، ئافغان سودىگەرلىرى، رۇسىيە سودىگەرلىرى (ئۇلارغا باغلانغان يەرلىك سودىگەرلەرمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئالاھىدە ئىمتىياز بىلەن كەڭ كۆلەمدە سودا تىجارەت قىلاتتى. ئۇلار ھىندىستان ۋە رۇسىيىدىن سانائەت ماللىرى كەلتۈرۈپ قەشقەردە خام مال ۋە ئالتۇن كۈمۈشكە ئالماشتۇراتتى. چەت ئەل تىجارەتچىلىرى يەنە بىر تەرەپتىن جازانىغا پۇل تارقىتاتتى. ئۆسۈم پۇللىرىنى تۆلەپ بېرەلمىگەن يەرلىك پۇقرالاردىن يەر - سۇ مۈلۈكلىرىنى پۇلغا ھېسابلاپ تارتىۋالاتتى. يەرلىك باي تىجارەتچىلەرنىڭ سودا - دىگۋار ئىشلىرىنىمۇ چەت ئەللىكلەر كونترول قىلاتتى. بايلارنىڭ ئېكسپورت قىلماقچى بولغان ماللىرىغا كونسۇلخانىلار ماقۇل كېلىشىپ تامغا باسمىسا چەتكە چىقالمايتتى.

قەشقەر دىنىي ۋە ئىدېئولوگىيە جەھەتتىمۇ بىر مەركەز ئىدى. قەشقەر ئىسلام دىنى جەھەتتە سانى بۇخارا (2 - بۇخارا) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ شەھەرگە قۇمۇل، تۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار، خوتەن - يەكەنلەردىن ئونلىغان - يۈزلىگەن تالىپلار كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلاتتى. قەشقەردە بىر قانچە يىللىق دىنىي ئوقۇشنى تامام قىلغانلارغا «داموللا» ئۇنۋانى بېرىلىپ شاھادەتنامە تارقىتىلاتتى. شۇ سەۋەپتىن قەشقەردە جامە، مەدرىسلەر كۆپ ھەم تەرەققى تاپقان ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن مىسسىيونېرلارنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىمۇ خېلى كۈچلۈك ئىدى. ئۇلار شىۋىت دوختۇرخانىسىنى ۋاستە قىلىپ كېسەللەرنى ھەقسىز ۋە ئوبدان داۋالاش ئارقىلىق كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. «سۈيىش مىشونتالىڭ» دائىملىق مەتبۇئات قۇرۇپ «ئىنجىل» كىتابلىرىنى بېسىپ خەلق ئىچىگە تارقىتاتتى. ھەر بىر كېسەل كۆرسەتكۈچىگە بىر نۇسخىدىن «ئىنجىل» بېرەتتى.

ئىدېئولوگىيە جەھەتتە قەشقەر تېخىمۇ مۇرەككەپ بولۇپ ھەر.كىم ھەر تەبىقە ئۆز مەنپەئەتىنى چۆرىدىگەن ھالدا رەڭگى تۈرلۈك ئىدىيە كۆز قاراشلاردا بولاتتى. قەشقەردە ئېنگلىز — شۋېت پەرەستلەر، ئوسمانلى تۈرك پەرەستلەر، سوۋېت سوتسىيا-لىستىك ئىنقىلابىنى قوللىغۇچىلار، نىكولاي ئاق پاشا پەرەستلەر (نىكولاي تىرىلىدۇ دەپ تاغار - تاغارلاپ نىكولاي سوممىسىنى ساقلاپ ياتقان سودىگەرلەرمۇ بار ئىدى) ئانتى سوۋېتلەر (ئوتتۇرا ئاسىيادا سوۋېت سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىغا قارشى ھەركەت قىلىپ كېيىنكى يىللاردا جۇڭگو تېررىتورىيىسىگە باش پانالىق ئىزدەپ كېلىۋالغان يۇسۇپجان — سېيىتۋالدىجانلار ۋەكىللىكىدىكى ئۆز بەكلەر، جانىبەك قازى ۋەكىللى-كىدىكى قىرغىزلار ۋە ئۇلارنىڭ تەشۋىقاتلىرىغا قايمۇققان كونسىرۋاتىپ كىشىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، خان پەرەستلەر (شىنخەي ئىنقىلابىدا ئاغدۇرۇپ تاشلانغان خان-لىق تۈزۈمىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنى سېغىنغۇچى خان غوجىلار، لاۋيىلەر)، نوقۇل ئىسلام دىنىي پەرەستلەر شۇنىڭدەك قۇتاۋۇق شەۋقى ۋەكىللىكىدىكى تەرەققى پەرۋەر جىدىتلار. ۋە باشقىلار...

يىغىپ ئېيتقاندا قەشقەر، يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان خۇسۇسىيەتلەر بويىچە تەبىئىي مەركەزلىك سالاھىيىتىگە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1933 - يىلىدىكى جەنۇ-بىي شىنجاڭ ۋەقەلىرىمۇ قەشقەرگە مەركەزلەشكەن ئىدى.

2. قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا يامرىشى

1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى تۇرپان ئاستانىدا قوزغىلاڭ كۆتىرىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا توخسۇندا قوزغىلاڭ بولدى. قوزغىلاڭچىلار توخسۇندا تۇرۇشلۇق بىر لىيەن ھۆكۈمەت ئەسكىرىنىڭ قوراللىنى سۆھبەتلىشىش يولى بىلەن تاپشۇرۇپ ئېلىپ ئۆزلىرىنى قوراللاندۇرغاندىن كېيىن تۇرپاندا قۇرۇلغان مەخسۇت مۇھىتى رەھبەرلىكى-دىكى قوماندانلىق شىتاۋى توخسۇن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى توختى ئېلىنى تۇەن-جاڭلىققا تەيىنلەپ قارا شەھەر - كورلىنى ئېلىشقا بۇيرۇق بەردى. توختى تۇەن-جاڭ 200 ئاتلىق ئۇيغۇر - خۇيزۇ پىدائىلارنى باشلاپ قارا شەھەرگە قاراپ يولغا چىقىپ ئۇشاقتالدا تۇرۇشلۇق ئىككى لىيەن ھۆكۈمەت ئەسكىرىنى قوراللىسىزلاندۇرغاندىن كېيىن قارا شەھەرگە يۈرۈش قىلىدۇ. قارا شەھەرلىك ھاپىز زۇڭجاڭ ① ئىچكى جەھەتتىن قوزغىلاڭچىلارغا ماسلاشقانلىقى ئۈچۈن قارا شەھەرنى ئاسانلا ئىشغال قىلىپ كۆپلى-گەن قورال - ياراققا ئىگە بولغان قوزغىلاڭچىلار كورلىغا يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ چاغدا

---

① ھاپىز زۇڭجاڭ (بازار باشلىقى) قەشقەرگە بارغاندا لۇيجاڭ بولۇپ يەكەندە تۇرغان.

كورلىدا جىن شۈرىنىڭ بىر لۈي (بىرىگادا) ئەسكىرى كۈچى بار ئىدى. قوزغىلاڭچىلار كېچىلەپ يۈرۈپ تاڭ سەھەرلىكتە كورلىغا يېتىپ بېرىپ شىددەتلىك ھوجۇم باشلايدۇ. بىر كۈن قاتتىق جەڭ قىلىش ئارقىلىق جىيەن لۈيجاڭ (جىيەنشىكۈي) نىڭ بىر لۈي ئەسكىرىنى تولۇق يوقىتىپ كورلىنى ئىشغال قىلىدۇ. دەل شۇ كۈنلەردە تۇرپان پىدائىيلىرى پىچان شەھىرىنى قورشاپ ھوجۇم قىلىۋاتاتتى. بۇ ئۇرۇش 12 كۈن داۋام قىلىپ شىددەتلىك كېتىۋاتقاندا قىزىل تەرەپتىن شىڭ شىسەينىڭ قوماندانلىقىدا 4 مىڭ كىشىلىك جاللات قوشۇن پىچانغا يېتىپ كېلىپ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ پىچان ئۇرۇشىنى توختىتىپ ۋاقىتلىق چېكىنىدۇ. شىڭ شىسەينىڭ جاللات قوشۇنى پىچان، تۇرپان، توقسۇن ئۈچ ناھىيىدىكى قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا كىرىشىدۇ. بۇنداق جىددىي پەيتتە توختى تۇەنجاڭ جەنۇب تەرەپنىڭ ئىشىنى ئاكىسى تۆمۈر ئېلىغا تاپشۇرۇپ ئۆزى كورلىدىن توقسۇنغا قايتىدۇ.

شۇ كۈنلەردە كۈچاردىن كورلىغا قاراپ يولغا چىققان تۆمۈر ئېلى چېدىرغا كەلگەندە ئىنىسى توختى تۇەنجاڭنىڭ كورلىدىن - توقسۇنغا قايتىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلايدۇ، ھەمدە ئۆزىنىڭ تۇەنجاڭلىقتا تەيىنلىنىپ قەشقەر تەرەپكە قاراپ مېڭىشقا بۇيرۇق ئالىدۇ. تۆمۈر ئېلى چېدىر، بۈگۈر يېڭىسار قاتارلىق جايلاردىن ئېلى ئاقساقال، نەمەت مىراپ باشلىق 30 دىن ئارتۇق پالۋانلارنى توپلاپ بۈگۈرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. تۆمۈر ئېلى بۈگۈرگە يېتىپ كەلگىچە بۈگۈرلۈك نىياز خەلپە باشچىلىقىدا قوزغالغان بۈگۈر خەلقى بۈگۈر شەھىرىنى ئىشغال قىلىدۇ. بۈگۈردە تۆمۈر ئېلىغا يەنە بىر مۇنچە كۈچ قوشۇلىدۇ. تۆمۈر ئېلى پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي چاقماق تېزلىكىدە كۈچارنى ئېلىش ئۈچۈن يولغا چىقىدۇ.

قارا شەھەر، كورلا قاتارلىق جايلارنىڭ قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتكەنلىكى قەشقەرگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلار ئۆز بېشىغا يامراپ كېلىۋاتقان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئۇچقۇنلىرىنى توساش ئۈچۈن يالڭ تۇەنجاڭ (يالڭ چىڭمىن) قوماندانلىقىدا بىر تۈەن(پولك) ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. بۇ قوشۇن ئاقسۇغا كېلىپ بولغىچە كۈچار قولدىن كېتىدۇ

تۆمۈر تۇەنجاڭ بۈگۈردىن كۈچارغا كېلىپ شامالۋاغ قەلئەسىگە چۈشكۈن قىلغاندا كۈچاردىن ھەمدەم بەگ ھاجى، ئەھمەتخان،ھامىتخان ئابلا غوجا، ئابدۇرۇسۇل ھاجى قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەر پىدائىيلارنى توپلاپ كېلىپ قوشۇلىدۇ. بىر جۈمە كۈنى (1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى) بىر قانچە يۈز قوراللىق پىدائىيلار ۋە بىر قانچە مىڭ ئاممىنىڭ يار - يۆلەكتە بولۇشى ئارقىسىدا شەھەرگە ھوجۇم قىلىپ شامال باغ دەر-

زىنىغا ئوت قويۇپ كوچاردا تۇرۇشلۇق بىر باتالىيون ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى تولۇق تارمار قىلىدۇ. ئەمەلدارلار دارىخانا ئۆگزىسىگە چىقىپ دارىنى پارتلىتىش ئارقىلىق ئۆزىنى - ئۆزى ھالاك قىلىدۇ. توخسۇ، شايار ناھىيىلىرىنى ھادى ئەلەم باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئىشغال قىلىدۇ.

تۆمۈر تۇڭگانجاڭ كوچاردىكى ئىشلارنى كوچار ۋاڭىغا تاپشۇرۇپ ئۆزى پىيادىلەرنى باشلاپ ئاقسۇغا قاراپ ماڭىدۇ. يول ئۈستىدە باي ناھىيىسىنى ئىشغال قىلىپ غەلىبە بىلەن ئىلگىرىلەپ ياقىرىققا كەلگەندە قەشقەردىن ماداۋتەي ئەۋەتكەن ياڭ تۇڭگانجاڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئىككى تەرەپ جوغا تاغلىرىدا قاتتىق بىر كۈن جەڭ قىلىدۇ. نەتىجىدە ياڭ تۇڭگانجاڭ مەغلۇب بولۇپ ئازغىنە ئادىمى بىلەن قاچىدۇ. جام دېگەن مەنزىلگە كەلگەندە 180 دىن ئارتۇق بىگۇناھ پۇقرانى بىر سارايغا سولاپ قىرغىن قىلىۋېتىپ ئاندىن ئاقسۇغا كېتىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ياقىرىق سوقۇشىدا كۆپلىگەن قورال - ياراق، ئوق - دورا ۋە ئىككى دانە زەمبىرەك غەنىيمەت ئېلىپ تېخىمۇ كۈچىيىدۇ. ئادەم سانىمۇ ھەسسىلەپ كۆپىيىدۇ. قارا شەھەردىن ھاپىز زۇڭجاڭ، كورلىدىن ئېلى ھاجى تۇڭگانجاڭلار يېتىپ كېلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ياقىرىقتىن ئىلگىرىلەپ مېڭىپ 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاقسۇنى ئىشغال قىلىدۇ. شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قارىقاش ناھىيىسىدە خەلق قوزغىلىپ قارىقاش ناھىيىسىنى ئىشغال قىلىدۇ. ھەمدە خوتەن شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. شەرقتە ئاقسۇنىڭ قولدىن كېتىشى، خوتەن تەرەپتە قارىقاش قولدىن كېتىپ خوتەن شەھىرىنىڭ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىشى قەشقەر ھۆكۈمىتىنى قاتتىق ئالاقزادە قىلىدۇ. قەشقەر ھۆكۈمىتى يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئۈچ تەدبىرنى قوللىنىدۇ.

1 - ئاقسۇ تەرەپتىن كېلىۋاتقان قوزغىلاڭچىلارنى مارالبېشى - تۇمشۇقتا توسۇپ قېلىش ئۈچۈن 2 مىڭغا يېقىن ئەسكىرى كۈچ توپلاپ مارالبېشىغا ئەۋەتىدۇ. لى دىگرۇڭ تۇڭگانجاڭنى ئالدىنقى سەپ قوماندانلىقىغا، ياڭ چىگمىن تۇڭگانجاڭنى ئارقا سەپ تەمىنات قوماندانلىقىغا تەيىنلەيدۇ.

2. ئوچتۇرپان — قاخشال يولىنى توساش ئۈچۈن چىن توگلىڭنى قوماندان قىلىپ 100 ئەسكەر بىلەن سوغۇن چازىسىغا ئەۋەتىدۇ. ئوسمان ئېلى (قىرغىز) دىن پايدىلىنىپ قىرغىزلاردىن 200 ئەسكەر ئالىدۇ.

3 - خوتەندە مۇھاسىرە ئىچىدە قالغان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ياردەم بېرىپ قۇتقۇزۇش ۋە خوتەن قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن يەكەندە تۇرۇشلۇق جاڭ تۇڭگانجاڭ قىسىملىرىدىن بىر لىيەن خەنسۇ، بىر لىيەن قىرغىز - ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى خوتەنگە ئەۋەتىدۇ.

بۇ تەدبىرلەرنىڭ ئۈنۈمى بىرىشى ناتايىن ئىدى. مارالبېشى تۇمشۇقتىكى ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ جەمئىي 47 كۈن داۋام قىلدى. ھۆكۈمەت تەرەپ كۆپلەپ تالاپەتكە ئۇچرىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە قوزغىلاڭچىلار كۈچىيىپ ئادەم سانى جەمئەتتە كۆپەيدى. ئاقسۇدىن ئىسمائىل شاگىيۇ، ئۈچتۇرپاندىن قۇلبەگ، خوتەن ئىسلام ئابات تەرەپتىن ئوبۇلقاسىم بەگ قاتارلىق كىشىلەر تۈركۈم - تۈركۈم پىدائىلارنى باشلاپ كېلىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلدى. خوتەن تەرەپتىكى ئەھۋالمۇ ھۆكۈمەتكە پايدىسىز ئىدى. خوتەنگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن قەشقەردىن ئەۋەتىلگەن ئەسكەرلەر گۇمىدىن خوتەنگە قاراپ كېتىۋاتقاندا قاغىلىقتا سابىرخان خوجا باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتىرىلدۇ. قەشقەردىن كەلگەن 100 دىن ئارتۇق قىرغىز ئەسكەرلىرى قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا خوتەنگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن بارغان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يولدىن قايتىپ قاغىلىققا كىرمەستىن زوڭلاڭ، چىپان يېزىلىرى ئارقىلىق يەكەنگە ئۆتۈپ كەتتى. ھېمەك ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى تەرەپ - تەرەپتە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. خەلق قوزغىلىڭى بولسا كۈنسايىن ئۇلغىيىپ خۇددى تاشقىن سۇدەك قەشقەرگە بېسىپ كېلىدۇ. بۇ ئەھۋاللارغا قاراپ ئۈمىدسىزلەنگەن جىن سىلىڭ (جىن شۇجىڭ) بىر كېچىسى ئەپيۇن ئىچىپ ئۆلىۋالىدۇ.

قەشقەر ۋالىسى ماشياۋۋۇ بۇ ئەھۋالنى ئۈرۈمچىگە مەلۇم قىلغاندا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى ماشياۋۋۇنى ۋالىيلىق، قوشۇمچە جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانلىقىنى ئۆتەپ جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپتىكى قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇپ يۇرتنى تىنچلاندۇرۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ.

2. قەشقەرنىڭ پەتىھ قىلىنىشى

قەشقەر ۋالىسى ماشياۋۋۇ قوشۇمچە جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانى بولغاندىن كېيىن ئىككى بىسلىق يول تۇتۇپ بىر تەرەپتىن ھەربىي تەدبىر قوللانسا يەنە بىر تەرەپتىن تىنچ يول بىلەن قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. ئاقسۇ تەرەپتىن كېلىۋاتقان قوزغىلاڭچىلارنى ئارقىغا چېكىندۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ 32 كىشىلىك ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. مامۇتاخۇن داموللا، ئەھمەتاخۇن جاگجۇن، ئابدۇغوپۇر داموللا، ياقۇپ لاۋسى باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىكى مارالبېشى - تۇمشۇقتا تۆمۈر سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ماداۋتەي، ئۆمەر باي، ئىبراھىم لاۋزۇڭلارنىڭ سالامىنى يەتكۈزگەندىن كېيىن: قەشقەر چوڭ شەھەر، ئاھالە ئۇرغۇن، چەت ئەل ئەلچىخانىلىرى بار. ئۇرۇش بولسا خەلققە ئېغىرچىلىق، شەھەرگە ۋەيرانچىلىق كەلتۈرىدۇ. شۇڭا تۆمۈر سىجاڭ قەشقەرگە

AltunOq

كەلمەستىن ئاقسۇغا قايتىپ كەتسە دەپ مـاداۋتەيتەيىنىڭ پىكرىنى يەتكۈزىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ ۋەكىللەرنىڭ ئېلىپ كەلگەن گەپ - سۆز، خـەت - ئالاقىلىرىنى كۆرگەندىن كـېيىـن ئـۇلارنـى ئوبـدان ئورۇنلاشتۇرۇپ بىر كـۈن مېھمان قىلىدۇ. ئەتىسى ۋە مىڭدىن ئارتۇق قوراللىق پىدائىيلارنى ئاتلاندۇرۇپ ۋەكىللەر ئـالدىدىن پاراتتىن ئۆتكۈزىدۇ. ئاندىن چوڭ بىر مەيدانغا تۇرغۇزغاندىن كېيىن تۆمۈر سىجاڭ ۋەكىللەرگە سۆزلەپ: «مەن بۇ يەرگە يالغۇز كەلمىدىم. قەشقەرگە بېرىش - بارماسلىقىم مېنىڭ ئىختىيارىم ئەمەس. بىزنى قەشقەرگە بـارمىغىلار دەيدىغان بولساڭلار، يالغۇز مەندىن سورىماي، سەپ تارتىپ تۇرغان ئەشۇ پىدائىيلاردىن سوراڭلار! شۇلار بارمايمىز دېسە، ئەلۋەتتە بارمايمىز! — دەپ مىڭلىغان پىدائىيلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان ۋەكىللەر تەمتىرىنىپ بۇقۇلداپ يىغلىشىدۇ. تـۆۋە قىلدۇق، بىلەي كېلىپ قايتىمىز دەپ ئەپۇ سورىشىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ يەنە سۆزلەپ، «قەشقەردە قان تۆكۈلمىسۇن، ۋەيـ-رانچىلىق بولمىسۇن دەيدىغان بولسا، ماداۋتەي شەھەرنى بىكار قىلىپ بىزگە تاپـ-شۇرسۇن! بىز زۇلۇمنى، ماداۋتەيگە ئوخشاش زالىملارنى يوقاتمىغىچە ھەرگىز توختاپ قالمايمىز! — دەيدۇ. تۆمۈر سىجاڭنىڭ بۇ سۆزى بىلەن ماداۋتەينىڭ ئالدامچىلىق سىياسىتى ئەمەلگە ئاشمايدۇ. شۇ كۈنلەردە سوغۇن چازىسىدا تۇرىۋاتقان ئوسمان ئېلى تۆمۈر سىجاڭ بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ئۈچۈن ئىككى ئادىمى ئارقىلىق خەت ئەۋە-تىدۇ، خەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى «ئاتىمىز تۆمۈر سىجاڭ ئارقىلىق غازى خوجىنىياز ھاجىمغا بەيئەت قىلىمىز» دېيىلگەن. تـۆمۈر سىجاڭ بۇ ئادەملەردىن ئوسمان ئېلىگە بىر پارچە خەت ۋە بىر دانە بـايراق ئەۋەتىدۇ. تۆمۈر سـىجـاڭ بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىۋالغان ئوسمان ئېلى بىر كېچىسى سوغۇندا قوزغىلاڭ كۆتىرىپ چىن تۇڭلىڭنى يوقىتىپ 100 كىشىلىك قورالنى قولغا چـۈشۈرىدۇ. ئوسماننىڭ قـوزغىلاڭ كۆتىرىشى بىلەن ماداۋتەينىڭ قىرغىزلاردىن پايدىلىنىپ قاخشال يولىنى توساش پىلانىمۇ تار-مار بولىدۇ. خوتەن تەرەپكە ئەۋەتكەن ياردەمچى قوشۇن قـاغىلىقتىن ئۆتۈپ كـۆممىغا يەتكەندە قاغىلىق خەلقى قوزغىلاڭ كۆتىرىپ ئۇلارنى خـوتەنگە بېرىش يولىدىن قايـ-تىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. بۇ قوشۇن ئارقىغا قايتىپ قارغىلىققا كىرمەستىن چـەتنەپ ئېقىپ يەكەنگە كىرىۋالىدۇ. ئۇنىڭغىچە خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى خوتەن شەھىرىنى تولۇق ئازات قىلىدۇ. بۇ بىر قـاتار ئىشلار تـۇپەيلـى ماشياۋۇ گاڭگىراپ ئېغىر كۈنگە قالىدۇ.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا تـۆمۈر سىجاڭ قوشۇنلىرى مـارالبېشى - تۇمشۇقتىكى ھۆشمەن ئىستىھكامىنى تارمار قىلىپ پەيزىۋاتقا يېتىپ كېلىدۇ. تۇەنجاڭ لىدىگۇڭ ئۇرۇشتا ئوق يەپ ئۆلىدۇ. تۇەنجاڭ ياڭ چىڭمىن يوتىسىدىن يارىلىنىپ ئەسىر چۈ-

قىلدى. تۆمۈشۇق سوقۇشىدا قاتناشقان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆلگىنى - ئۆلۈپ، قاچقانلىرى قېچىپ بىت - چىت بولدى. ئاز بىر قىسمىلا سېرىق بۇيا ئارقىلىق قېچىپ قەشقەر يېڭى شەھەرگە كىرىپ جايلىشىۋالدى.

تۆمۈر سىجاڭ غەلىبە بىلەن پەيزىۋاتقا يېتىپ كەلگەندە ئاتۇشتىن ئوسمان ئېلى ۋە ئاتۇش پىدائىيلىرى پەيزىۋاتقا كېلىپ تۆمۈر سىجاڭ بىلەن كۆرۈشىدۇ. بۇ يەردە بولغان مەسلىھەتتە تۆمۈر سىجاڭ ئوسمان ئېلىغا: ھازىرچە قەشقەرگە ھوجۇم قىلماي تۇرۇڭلار، مەن ۋەكىل ئەۋەتتىم. ئۇلار قايتىپ كەلسە قەشقەر مەسىلىسىنى سۆھبەت ئارقىلىق ھەل قىلىمىز دەيدۇ. ئوسمان ئېلى بۇ مەسلىھەت بويىچە ئاتۇشقا قايتىپ كېتىدۇ. ئەمما شۇ كېچىسى يەنى 1933 - يىلى 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئوسمان ئېلى باشچىلىقىدىكى قىرغىزلار ۋە ئاتۇشلۇق ئۇيغۇر پىدائىيلار تاڭغا يېقىن قەشقەر كونىشەھەرگە ھوجۇم باشلاپ 2 - 3 سائەت جەڭ قىلىش ئارقىلىق شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ. قەشقەر يۇمۇلاق شەھەرگە قامىلىپ قالغان 200 دىن ئارتۇق ھۆكۈمەت ئەسكىرى بىلەن مەھەممەتخان باشچىلىقىدا شەھەر مۇداپىئەسىگە ياردەملەشتۈرۈش ئۈچۈن شەھەر خەلقىدىن تەشكىل قىلىنغان 200 ئەسكەرنى قورالسىزلاندۇرۇپ ئۇلارنىڭ قورال - ياراقلىرىنى غەنىيمەت ئالىدۇ. لېكىن ئۇلار ماداۋتەي تۇرۇۋاتقان داۋتەي يامۇلغا تەگمەيدۇ. تۆمۈر سىجاڭ ئەتىسى يەنى 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى غەلىبە بىلەن قەشقەر شەھەرىگە كىرىدۇ.

قەشقەر مەسىلىسىدە ئاساسەن چوڭ ئۇرۇش بولمايدۇ. ماشىياۋۇ سۆھبەت ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى تۆمۈر سىجاڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئۆزى ئىبراھىم لوزۇڭنىڭ بېغىدا نەزەربەنت ئاستىدا تۇرىدۇ. كونا ئەمەلدارلارنىڭ بىر قىسمى قەشقەر يېڭىشەھەردە بىر قىسمى كونىشەھەر داۋتەي يامۇلىنىڭ ئارقا ھويلىسىدا تۇرىدۇ. ياڭ چىكىن تۇەنجاڭمۇ يېڭىشەھەردە داۋالىنىپ ياتىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ تەۋەلىكىدە تۆۋەندىكى قىسىملار بار ئىدى.

1. ھامىتخان لۈيجاڭ، قۇمۇللۇق، ئۇنىڭ قىسمى ئاساسەن بوگۇر، يېڭىسار، ئەشمە - چېدىرلىقلار بولۇپ، قەشقەر دۆلەتباغدا تۇردى.

2 - ھەمدەم بەگ ھاجى لۈيجاڭ، كۇچارلىق، بۇ قىسىم ئاساسەن كۇچار، توخسۇ، شايارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ قەشقەر تۈشۈك دەرۋازا سىرتىدىكى كازارمىغا ئورۇنلاشتى.

3 - ئەھمەت لۈيجاڭ- كۇچارلىق، بۇ قىسىم ئاساسەن كۇچا، توقسۇ، باي، ئاقسۇلۇقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ قەشقەر يېڭىساردا تۇردى.

4 - ھاپىز لۈيجاڭ: قارا شەھەرلىك، بۇ قىسىم ئاساسەن قارا شەھەر، تۇرپان،

توقسۇن ئادەملەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ يەكەن - قاغىلىقتا تۇردى.

5 - باي لۈيجاڭ، ئاقسۇلۇق، بۇ قىسىم ئاساسەن ئاقسۇلۇقلاردىن تەركىپ تېپىپ ئاقسۇدا تۇردى.

6 - ئوسمان لۈيجاڭ، بۇ قىسىم ئاساسەن قىرغىزلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ قەشقەر كونىشەھەر يۇمۇلاق شەھەردە تۇردى.

7 - ئېلى ھاجى تۇەنجاڭ، كورلىلىق، بۇ قىسىم ئاساسەن كورلىلىقلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن خوجىنىياز ھاجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قارا شەھەر تەرەپكە ئەۋەتىلىدۇ.

8 - كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭ، ئاتۇشلۇق، بۇ قىسىم ئاساسەن ئاتۇشلۇقلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ كونىشەھەر تۈشۈك دەرۋازا سىرتىدىكى سارايلاردا تۇردى.

9 - سېيتۋالدىجان تۇەنجاڭ. بۇ پولك ئاساسەن سوۋېت يېرىدىن ئۆتۈپ كەلگەن ئۆزبەكلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ يارۋاغ دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى سارايلاردا ۋە تېرەكلىك باغدا تۇردى.

10 - توختى يىڭجاڭ. بۇ قىسىم تۆمۈر سىجاڭنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بولۇپ داۋتەي يامۇلدا تۇراتتى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى تۆمۈر سىجاڭ تەرىپىدىن ئۆمەر باي ۋە ئابدۇرېھىم بايۋەتچىگە ۋەزىپە قىلىنغان ئىككى تۇەن بولۇپ، ئاساسەن قەشقەردىن ئېلىنغان ئادەملەر ئىدى.

يۇقىرىقى لۈي (بىروگادا) لەرنىڭ ھەر بىرسىدە 200 دىن يۇقىرى 500 گىچە ئاتلىق ئەسكەر، تۇەن (پوللىك) لەردە 100 دىن 300 گىچە ئاتلىق ئەسكەر بار بولۇپ، تۆمۈر سىجاڭ تەۋەلىكىدە تەخمىنەن ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر بار ئىدى.

خوتەن قىسىملىرى: ئىمىن ھەزرەتنىڭ ئىنىلىرى شامەنسۇر (ئابلا مەخسۇم) ئىمىر ساھىپ (نۇر مەھەممەت) لەر قوماندانلىقىدا بىر قانچە مىڭ كىشىلىك پىيادە قىسىملاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قىسىمدا قورال ئاز بولۇپ تەگىدىن تولىسى چوماق بىلەن قوراللانغان ئىدى. بۇ قىسىم مۇستەقىل كوچ ھېسابىدا بىۋاستە خوجىنىياز ھاجىغا بەيئەت قىلاتتى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى قەشقەرگە تۆمۈر سىجاڭ بىلەن بىللە كەلگەن ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بار ئىدى. بۇ قىسىمغا ماجەنساڭ (مازىخۇي - چولاق زىخۇي دەپمۇ ئاتىلاتتى) قوماندانلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا كامازا، سەن لۈيجاڭ، لۈيلۈيجاڭ، قاتارلىق قىسىم كوماندىرلىرى بولۇپ تەخمىنەن 2 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئۇلار قەشقەر يېڭىشەھەر ۋە يەكەندە تۇرۇشلۇق ئىلگىرىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى

ئۆزگەرتىپ ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئادەم سانىنى كۆپەيتمەۋالغان بولۇپ، ئاساسەن قەشقەر يېڭىشەھەر ئىچىدە تۇراتتى.

تۆمۈر سىجاڭ قەشقەرگە كېلىپ ئاز كۈن ئۆتمەي كېڭەش قىلىشىپ يونۇس بەگ (يۈۋېنبىنىڭ) نى ۋالىلىققا، ئابىلا داموللا (تــوخسۇنلۇق، تۆمۈر سىجاڭنىڭ باجىسى) سۇجىنشۇلارنى مۇئاۋىن ۋالىلىققا تــەيىن قىلدى. ۋالى مەھكىمىسىنىڭ قارمىقىدىكى پۇلخانىدا (ئورنى داۋتەي يامۇلىنىڭ ئىچكى هويلىسىدا ئىدى) قەغەز پۇل (خاپىياۋ) كۈمۈش پۇل (تەڭگە)، مىس پۇل (تىيىن) بېسىپ تارقاتتى. هاۋاز چوڭ (كېيىنكى كۈنلەردە ئۈرۈمچىدەپۇچتا هارۋىسىنى رېمونت قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان) باشچىلىقىدىكى هونەرۋەنلەر (تېخنىكلار) مىلتىق رېمونت قىلىش، پىستان قويۇپ ئوق ياساش ئىشىنى داۋام قىلدى.

نوۋېشى مەكتەپ شۇ يىلى قۇرۇلدى. نوۋېشى ئەسلىدە قەشقەر كــونىشەھەر ئىچىدە هېيتكاھ ئاقاپ سېلىنغان يىگانە بۇتخانا بولۇپ، خەلق ئاممىسى ئۇزۇندىن بېرى نارازى ئىدى. تۆمۈر سىجاڭ بۇ ئورۇندا مەكتەپ قۇرماقچى بولغاندا خەلق ئاممىسى قىزغىن قوللاپ هەپتە ئون كۈنگە قالمايلا بۇتخانىنى ئــۆزگەرتىپ بىر قانچە سىنىپلىق مەكتەپكە ئايلاندۇردى. (مەرھۇم ئىمىر هەسەن قــازىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا بۇتخانىنى ئۆزگەرتىپ مەكتەپ قۇرغاندا تۆمۈر سىجاڭ ئۆزى قاتنىشىپ ئۈستىدە تۇرغان) بۇ مەكتەپكە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم مۇدىر قىلىپ تەيىنلەندى. قــۇتلۇق شەۋقى (مەمتىلى ئەپەندى)، تۇرسۇن ئەپەندى، مەجىددىن ئەپەندى قاتارلىق مــەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلار ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. مەكتەپكە 200 گە يېقىن چوڭ ياشلىق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ تەمىناتى هۆكۈمەت مالىيەسىدىن بېرىلدى. بىر خىل كىيىم كەيدۈرۈلدى.

3 ـ خوتەن ئىنقىلابى

قومۇل دېهقانلار ئىنقىلابىنىڭ تــەسىرى جــەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭىيىپ چىققىشى بىلەن خوتەن تــەرەپتىمۇ ئىنقىلابى هەركەت باشلانغان ئىدى. قاراقاش ئالىملىرىدىن مۇهەممەت ئىمىن داموللا، مەهەممەت نىياز ئەلەم باشلىق بىر تۈركۈم كىشىلەر جىن شۇرېن هاكىمىيىتىگە قارشى ئىنقىلاب قىلماق ئۈچۈن بىر مەخپى تەشكىلات قۇردى. بۇ تەشكىلات ئۆز ئەتراپىغا ئەزا توپلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا قىلىچ، مىلتىق، سۈنگۈ، نەيزە قاتارلىق سوقۇش قوراللىرىنى تــەييارلاشقا كىرىشتى. ئەمما بــۇ هەركەتنى زېھنى قالغان خوتەن ۋالىسى تەن داۋتەي، ئۇ ۋەقۋچ [illegible] رۇيەدىنغان 50 دىن ئارتۇق پالۋانلار يــەتىپ كېلىپ قــارىقاش يامۇلىغا نەزەر دەۋەت

قىلىندۇ. ئاندىن ئىنقىلابى تەشكىلات قۇرغان ئالىملارنى مەجلىس بار ھەپ چاقىرىق كىلىپ يوقاتماقچى بولىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان تۆردى بەگ ئىسىملىك بىر كىشى بىر كېچىسى مەخپى كېلىپ بۇ خەۋەرنى ئالىملارغا يەتكۈزىدۇ. شۇ سەۋەپتىن قارىقاش قوزغىلىڭى ئەسلىدە بەلگىلەنگەن كۈندىن 5 كۈن بۇرۇن (ئەسلىدە 2 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قوزغالماقچى) قوزغۇلۇپ شەھەرگە ھوجۇم قىلىدۇ. شەھەردە نەزەربەنت قىلىنغان پالۋانلار شەھەر ئىچىدىن ماسلاشقانلىقى ئۈچۈن قارىقاش شەھىرى ئاسانلا پەتھ قىلىنىدۇ.

قوزغىلاڭچىلار قارىقاش داھىيسىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن قادىرخان غوللام باشچىلىقىدا 500 پىدائىينى گۇما يولىنى توساش ئۈچۈن زاۋا تەرەپكە ئەۋەتىدۇ. قالغان پىدائىيلار خوتەن تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ خوتەن ئىلچى ئەتراپىدىكى تار باغ ۋە شور باغ كەنتلىرىدە دۈشمەن بىلەن ئۈچ سائەت قاتتىق جەڭ قىلىدۇ ۋە بۇ جەڭدە غەلىبە قازىنىپ خوتەن كونىشەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ. 2 - قەدەمدە خوتەن يېڭىشەھەرگە ھوجۇم باشلايدۇ. بۇ چاغدا خوتەن يېڭىشەھەردە ۋالى، ئامبال ۋە باشقا مەمۇرىي ئەمەلدارلار ۋە ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرى، ھەمدە 400 كىشىلىكتىن ئارتۇق ھۆكۈمەت ئەسكىرى بار ئىدى. ئۇلار شەھەر دەرۋازىلىرىنى تاقاپ مۇداپىئەلىنىپ قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ئۇنى مىگىلىمىغان پىدائىيلار شەھەر ئەتراپىنى قورشاپ 22 كۈن مۇھاسىرە قىلىدۇ. قەشقەر تەرەپتىن ياردەمگە كەلگەن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى زاۋا ئەتراپىدا توساپ خوتەنگە كەلتۈرمەيدۇ. شەھەر ئىچىدىكىلەر ھەر خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ پىدائىيلارغا قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ ئاخىرى ئامالسىزلىقتىن ئاق بايراق چىقىرىپ تەسلىم بولىدۇ. خوتەن ئۇرۇشىدا ئىسلامىيەتنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكى ئەڭ يۇقىرى پەللىدە جارى قىلىنىپ تەسلىم بولغۇچىلارنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىگە دەخلى - تەرۇز قىلىنمايدۇ. دېمەك بىر تامچە قان تۆكۈلمەستىن خوتەن يېڭى شەھىرى پەتھ قىلىنىدۇ.

خوتەندە ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقان كۈنلەردە گۇمىدا ئاتاۋۇللاخان، ئابدۇجېلىل ھاجىلار باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتىرىلىدۇ. قارغىلىقتا سابىرخان خوجا باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتىرىلىدۇ. بۇ قوزغىلاڭلار، خوتەن ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ئۈچۈن قەشقەردىن ئەۋەتىلگەن قىرغىز ئەسكەرلەر قوشۇلۇپ ياردەم بەرگەنلىكتىن ئىنقىلاب ئوڭۇشلۇق غەلىبە قازىنىدۇ.

دېمەك ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە كىرىيەدىن تارتىپ قاغىلىققىچە بولغان شەھەرلەر قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتىدۇ. بۇ قوزغىلاڭچى كۈچلەرنى مەركەزلەشتۈرۈش ئۈچۈن، خوتەن ئىنقىلابچىلىرى "دارىلشاساكىر" ۋە "مىللىي ھۆكۈمەت" نامىدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەسىس قىلىدۇ. دارىلشاساكىر (قوماندانلىق شتاپ) نىڭ نازىرلىقىغا مۇھەممەت

AltunOq

ئىمىن داموللا تەيىنلىنىپ «ئەمىر ھەزرەت» دەپ ئاتالدى. مىللىي ھۆكۈمەت نازىر-لىقىغا مۇھەممەتنىياز ئەلەم تەيىنلىنىپ «جالالەت» دەپ ئاتالدى. مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن يەكەننى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىندۇ.

1 - يۈرۈشكە، ئوردۇ قوماندانى سوبىتوللا مەۋلەۋى باش بولۇپ ماڭدى.

2 - يۈرۈشكە دارىلئاساكىرنىڭ 3 - مۇئاۋىنى ئەمىر نۇرمۇھەممەت (ئەمىر سا-ھىپ دەيمۇ ئاتىلىدۇ) باش بولۇپ ماڭدى.

بۇ پىدائىلار يەكەن قەلئەسىگە بېرىپ ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغاپ، يەكەن كونا شەھەرنى ئىشغال قىلىپ يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. بۇ سوقۇشتا سوبىتوللا مەۋلەۋى شېھىت بولىدۇ.

بۇ كۈنلەردە تۆمۈر سىجاڭ قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ كېلىپلا خوتەن ئىنقىلابچىلىرىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ھايىز لۈيجاڭنى يەكەنگە ئەۋەتىدۇ. ھايىز لۈيجاڭ دەل شۇ ئۇرۇشنىڭ ئەۋجىگە يېتىپ كېلىپ يەكەننى پەتھ قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشتى. خوتەن تەرەپتىن شا مەنسۇرمۇ مىڭدىن ئارتۇق پىدائىلارنى باشلاپ ياردەمگە كېلىدۇ. ئۇرۇش يېرىم ئايدىن ئارتۇق داۋام قىلىپ ئاخىرى يەكەن شەھىرى پەتھ قىلىنىدۇ.

يەكەن ئۇرۇشى بىر تەرەپ قىلىنغاندىن كېيىن سابىت داموللا ۋە شامەنسۇر (ئەمىر ئابدۇللا بەگ) ۋە جانىبەك قازى قاتارلىق رەھبەرلەر 800 كىشىلىك قوشۇن بىلەن تۆمۈر سىجاڭنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە كېلىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ ئۇ-لارنى قارشى ئېلىش يوزسىدىن يېڭىسارغىچە ئالدىغا كېلىپ سەممىي قارشى ئالىدۇ.

4 - قەشقەردىكى ئىتتىپاقسىزلىقلار ۋە تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلۈمى

تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردە ھاكىمىيەت ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن ئىلگىرىكى ئەكسى-يەتچى ئەمەلدارلاردىن ھېچكىمنى جازالىمىدى. بەلكى ئۇلارغا ھايات يولى بېرىپ ساقلاپ قالدى. ماشياۋۇ، ياڭ چىڭمىن قاتارلىق ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردى. بۇ ئەمەلدارلار كۆرۈنۈشتە يۇۋاش تۇرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قوز-غىلاڭچىلارغا ئىچ - تىرنىقى بىلەن ئۆچمەنلىك قىلاتتى. ئۇلار پۇرسەت كۈتەتتى. شۇنىڭدەك ماجەنساڭ (چولاق زىڭخۇي) نىڭ قانىتى ئاستىغا كىرىپ، ئاپاق - چاپاق بولۇشۇپ ئىچكى جەھەتتە تىل بىرىكتۈرەتتى.

ماجەنساڭ، تۆمۈر سىجاڭ بىلەن بىرگە كەلگەن ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ قو-ماندانى (زىڭخۇي) بولۇپ، قارىماققا تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئىتتىپاقتەك كۆرۈنسىمۇ

ئەمەلىيەتتە قارانىيەتلىك كىشى ئىدى. ئۇ قەشقەرگە كېلىپلا ئۆز قوشۇنىنى كۆپەي-
تىپ، ئىلگىرىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ئۆزگەرتىپ ئۆز قوشۇنىغا قوشۇپ ئادەم
سانىنى 2 مىڭدىن ئاشۇرۇپ قەشقەر يېڭىشەھەردە ئالاھىدە كۈچ بولۇپ تۇردى. تۆمۈر
سىجاڭغا نىسبەتەن ئاساسىي دۈشمەن دەل مۇشۇ قارا كۈچ ئىدى.

شۇ يىلى (1933 - يىلى) 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا خوجىنىياز ھاجى بىلەن
ماجۇڭيىڭنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلغان ئىدى. خوجىنىياز ھاجى جىمسار تاغلىرىدا شىڭ
شىسەي ئەۋەتكەن ۋەكىللەر بىلەن سۆھبەتلىشىپ كېلىشىم ھاسىل قىلغاندىن كېيىن
توخسۇنلۇق شېرىپ ئاخۇن دېگەن كىشى ئارقىلىق تۆمۈر سىجاڭغا خەت ئەۋەتتى.
خەتتە «ماجۇڭيىڭ بىلەن بولغان ئىتتىپاقىمىز بۇزۇلدى. بىز ھازىر شىڭ شىسەي
بىلەن بىرلەشتۇق، سىز تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردىكى ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى قورال-
سىزلاندۇرۇپ بىر تەرەپ قىلىۋېتىڭ» دېيىلگەن ئىدى.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ بۇيرۇقى تۆمۈر سىجاڭنىڭ مەقسىدىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.
خەت ئوقۇلغان سورۇندىلا تۆمۈر سىجاڭ ئاچچىقلىنىپ: «شىڭ شىسەي دېگەن جاللات،
تۇرپان، پىچان، توخسۇندا قانچە مىڭلىغان بىگۇنا پۇقرالارنى قىرغىن قىلدى. شۇ
قاتاردا مېنىڭ ئىككى ئىنىم (توختى لۈيجاڭ، قۇربان يىڭجاڭنى دېمەكچى) نىمۇ ئۆل-
تۈردى. مەن كۈچ توپلاپ ئۇ جاللاتنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلىمەن، قىساس ئالىمەن
دەۋاتسام ھاجىمنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىۋالغىنى نېمىسى!؟» دەپ ۋاقىراپ كېتىدۇ.

بۇ مەسىلىدە ھەربىي باشلىقلار ئوتتۇرىسىدا غۇلغۇلا بولۇشقا باشلايدۇ. بولۇپمۇ
ئوسمان ئېلى ماجەنساڭنى يوقىتىشنى كۆپرەك تەشەببۇس قىلىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بۇ
پىكىرگە قوشۇلماي ئارقىغا تارتىپ ئۆزىگە ئەڭ خەۋپلىك بولغان ماجەنساڭ قوشۇ-
نىنى ئىمكان قەدەر ساقلاپ قالىدۇ. بىر قېتىملىق ھەربىي باشلىقلار يىغىنىدا ئوس-
مان سىجاڭ ئۆز تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ: «تۆمۈر سىجاڭ ئۇخماس بولۇپ بىر
چەتتە تۇرۇپ بەرسۇن. بىز ماجەنساڭنى ئۆزىمىزلا جايلاپ تاشلايمىز!» دېگەنىدە تۆمۈر
سىجاڭ جاۋاب بېرىپ: «ماجەنساڭ قوشۇنىنى يوقىتىش ئۇنداق ئاسان ئىش ئەمەس،
بىرىنچىدىن ئۇ، 2 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق قوراللىق كۈچكە ئىگە. بۇنداق زور
كۈچنى بىر - ئىككى كۈن ئىچىدىلا يوقىتىۋەتكىلى بولمايدۇ. ئىككىنچىدىن بىز بىر
قانچە مىڭ كىشىلىك قوشۇنىمىزنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئۇرۇش باشلىساق، بۇ ئۇرۇش
ئۇزۇنغا سوزۇلىدۇ. بىر قانچە مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا ئوزۇق - تۈلۈك، ئوتۇن - سامان
يەتكۈزۈپ بېرىش ئاسان ئىش ئەمەس. پۇقراغا قىيىن كېلىدۇ. شۇڭا بۇ ئىشنى بىر
ئاز كېچىكتۈرەيلى دەپ تولۇق قوشۇلمايدۇ. بۇ مەسىلىدە ئوسمان ئېلى بىلەن تۆمۈر
ئېلى ئوتتۇرىسىدا كۆڭۈل ئاغرىشلىق پەيدا بولىدۇ. ماجەنساڭنى يوقىتىش مەسىلىسى-

دە قەشقەرگە زىيارەت ئۈچۈن كەلگەن خوتەن رەھبەرلىرىنىڭ پىكرىمۇ ئوسمان ئېلى بىلەن ئوخشاش ئىدى. تۆمۈر سىجاڭ ئۇلارغىمۇ يول قويمايدۇ. بۇ سەۋەبتىن تۆمۈر سىجاڭ بىلەن خوتەن رەھبەرلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ زىددىيەت پەيدا بولىدۇ. دېمەك يۇقىرىقى بىر مەسىلىدە تۆمۈر سىجاڭ، ئوسمان ئېلى ۋە خوتەن رەھبەرلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولۇپ بارغانچە چوڭقۇرلىشىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭدا: «مەن بۇ ئىنقىلابنى تۇخسۇندىن باشلاپ قەشقەرگە يەتكۈزۈپ كەلدىم. خوجىنىياز ھاجىدىن باشقا ھەر قانداق كىشىنىڭ مەندىن ئۈستۈنلۈك تالىشىشىغا ھەققى يوق دەپ ئۆزىنى باشقىلاردىن چوڭ تۇتىدىغان كەيپىيات بار ئىدى. خۇددى شۇنىڭدەك خوتەن ئىنقىلابچىلىرىدىمۇ، بىز كېرىيىدىن - يەكەنگىچە ئىنقىلاب قىلىپ، مىللىي ھۆكۈمەت قۇردۇق. ھۆكۈمەت تەشكىللىي ۋە ھەربىي تۈزۈم جەھەتتە تۇتقان تەدبىرلىرىمىز ئەۋزەللىككە ئىگە دەپ تۆمۈر سىجاڭ تەرەپنىڭ تۇتقان يولىنى كەمسىتىدىغان بىر خىل كەيپىيات مەۋجۇت ئىدى. شۇنىداقلا خوتەندە قۇرۇلغان مىللىي ھۆكۈمەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا قايتىدىن بىر ھۆكۈمەت قۇرۇش توغرىسىدا بېسىم ئارىلاشقان تەكلىۋىمۇ بار ئىدى. تۆمۈر سىجاڭ ئۇلارنىڭ بۇ خىل پىكىرلىرىنى رەت قىلىپ قوبۇل كۆرمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىدۇ. خوتەن رەھبەرلىرى بەزى سورۇنلاردا نارازى بولۇپ: «تۆمۈر سىجاڭ ئوقۇمىغان ئادەم ئىكەن. يۇرت سوراشنى بىلمەيدىكەن، شەھەرنى بىزگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ كۈچارغا كەتسە بولغىدەك!» دېگەندەك ناباپ سۆزلەرنى قىلىدۇ. ئوتتۇردا سۆز توشۇغۇچى ئاغۋاتلار بۇ سۆزلەرنى بىرگە ئوننى قوشۇپ تۆمۈر سىجاڭغا يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن زىددىيەت كەسكىنلىشىپ يۇقىرى پەللىگە يېتىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ ئاخىرى ئۆز قىسىملىرىغا بۇيرۇق بېرىپ خوتەن قىسىملىرىنى قورالسىزلاندۇرىدۇ. سابىت داموللا بىلەن شامەنسۇرنى قولغا ئېلىپ نەزەربەنت قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ بىر مەخسەتتىكى دوست كۈچلەر پارچىلىنىپ ئۆز ئارا دۈشمەن كۈچلەرگە ئايلىنىدۇ. يەكەندە تۇرۇۋاتقان تۆمۈر سىجاڭ تەۋەلىكىدىكى ھاپىز لۇيجاڭ بىلەن ئىمىر ساھىپ قوماندانلىقىدىكى خوتەن قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدا رەسمىي ئۇرۇش باشلىنىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردىن سېتىۋالدى جان پولكى (ئۆز بەك) بىلەن كىچىك ئاخۇن پولكى (ئاتۇش پولكى) نى يەكەنگە ئەۋەتىپ ھاپىز لۇيجاڭغا ياردەملەشتۈرىدۇ. ئۇرۇش خېلى ئۇزۇن داۋاملىشىدۇ. خوتەن قىسىملىرىنى چېكىندۈرۈپ زاۋۇغىچە قوغلاپ بارىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردە تۇرغان كۈنلەردە بىر ھۆكۈمەت قۇرۇش توغرىسىدا پىكىرلەر بولىدۇ. بەزىلەر ھۆكۈمەت قۇرۇپ ئەنگلىيە بىلەن رابىتە قىلايلى دېسە،

بەزىلەر تۈركىيە بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتايلى دەيدۇ. ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم باشچىلىقىدىكى كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. قەشقەر ۋالىيسى يونۇس بەگ، مەرىپەتپەرۋەر قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق بىر گۇرۇھ كىشىلەر: «بىز زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا، زالىملارغا قارشى تۇردۇق. مەركەزگە قارشى چىقمىدۇق، شۇنىڭ ئۈچۈن مەركەزگە تايىنىپ ئىش كۆرەيلى» دەپ پىكىر قىلىدۇ. بۇ پىكىر تۆمۈر سىجاڭغا ماقۇل كېلىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن تۆمۈر سىجاڭ نامىدا نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە بىر ئىتائەت تېلېگراممىسى يوللىنىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي مەركەزدىن تۆمۈر سىجاڭ نامىغا جاۋاپ كېلىدۇ. ئوسمان ئېلى نەنجىڭدىن كەلگەن تېلېگراممىنى ئاڭلاپ: «بۇ ئىشتا مېنى قاتناشتۇرماپسىلەر، تېلېگراممىدا مېنىڭ ئىسمىم يوق تۇرىدۇ، قەشقەرنى مەن پەتھ قىلغان تۇرسام، نېمىشقا مېنىڭ ئىسمىم يوق بولىدىكەن!» دەپ نارازى بولىدۇ.

شۇنىڭدەك شۇ كۈنلەردە ماشياۋۇ يەنە بىر ئويۇن ئويناپ ئەسلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانىجەن شۇ جىڭدىن قالغان سىلىڭلىق تامغىسىنى تۆمۈر سىجاڭغا تاپشۇرۇپ، يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭ قىسىملىرىنىڭ تۆمۈر سىجاڭغا ئىتائەت قىلماقچى بولىدۇ. تۆمۈر سىلىڭ تامغىنى تاپشۇرۇۋېلىپ شەھەرنى بىر كۈن ئايلاندۇرۇپ تەنتەنە قىلىدۇ. بۇ ئىش بىر مۇنچە كىشىلەرنىڭ بولۇپمۇ ئوسمان سىجاڭنىڭ ھەسەتىنى قوزغايدۇ.

يەنە شۇ كۈنلەردە تۆمۈر سىجاڭنىڭ دادىسى ئەھمەت ھاجى ھەرەمدىن كېلىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قەشقەردە مېھماندارچىلىق ئەۋج ئالىدۇ. شۇ زاماننىڭ بايلىرى دۆۋلەت بىلەن زىياپەت بېرىپ تۆمۈر سىلىڭ ۋە ئۇنىڭ دادىسىغا تون ياپىدۇ. ۋە سوغاتلار تەقدىم قىلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىمۇ بىر قېتىم چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزۈپ تۆمۈر سىلىڭ ۋە ئۇنىڭ دادىسىغا تون ياپقاندىن تاشقىرى تۆت دانە ئارغىماق سوغا قىلىدۇ. بۇ بىر قاتار ئىززەت - ئىكراملار بىر نەچچە كىشىلەرنىڭ ھەسەت ۋە نارازىلىقىنى قوزغىسا، تۆمۈر سىلىڭنىڭ ئۆزىنى خېلى دەرىجىدە بىخۇتلاشتۇرىدۇ. بىخۇتلۇق شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، كۆپ تەرەپلىمىلىك زىددىيەتلەر ئىچىدە قالغانلىقىنى سەزمەيلا قالماستىن بەلكى چىلاننىڭ دانىسىدەك قوغۇشۇن ئوقلارنىڭ ئۆز بەدىنىنى تېشىپ ئۆتىدىغانلىقىغا ئىشەنمەي قالىدۇ.

تۆمۈر سىلىڭغا سۇيىقەست بولىدىغان كۈننىڭ ئارىپىسىدا قەشقەر كونىشەھەردە ھاممىتخان لۈيجاڭنىڭ ئەسكەرلىرىدىن باشقا ئەسكەر يوق ئىدى. ھەمدەم بەگ ھاجى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تۆمۈر سىلىڭنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن،

پەيزىۋاتقا كەتكەن ئىدى. سېتىۋالدىجان- كىچىك ئاخۇنلارنىڭ پولكى خوتەن تەرەپكە كەتكەن بولغانلىقتىن شەھەردە ھېچقانچە قوۋۋەت قالمىغان ئىدى. شۇنداق شارائىتتا ئوسمان لۈيجاڭ ئەرزىمەس بىر ئىشنى باھـــانە قىلىپ كېچىسى يـــوموللاق شەھەرنى تاشلاپ تاققا قاراپ قاچىدۇ. يول ئۈستىدە لەڭگەردىكى 10 ئـــادەمنى باغلاپ تاشلاپ قورال - ياراقلىرى بىلەن ئاتلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. تۆمۈر سىلىڭ ئەھۋالنى بىلگەنـ كېيىن ھامىتخان لۈيجاڭنى قوغلاشقا ئـــەۋەتىدۇ. يېڭىشەھەردىكى مـــاجەنساڭغىمۇ بىر تۈەن ئەسكەر ئاجرىتىپ ئوسماننى قوغلاشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە تۆـ مۈر سىلىڭ جەمئىي 6 ئادەم بىلەن جىپ ماشىنىغا ئولتۇرۇپ لەڭگەرگە بارىدۇ. بۇ چاغدا ئوسماننىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيدۇ. تۆمۈر سىلىڭ لـــەڭگەردە بىرەر سائەت تۇـ رۇپ ھامىتخان لۈيجاڭغا خىزمەت تاپشۇرغاندىن كېيىن شەھەرگە قـــايتىدۇ. ماشىنا توغراقلىق مازار دېگەن يەرگە كەلگەندە كـــامازا باشچىلىقىدىكى بىر تۈەن ئەسكەر يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا بۆكۈنۈپ تۆمۈر سىلىڭنى قارشى ئالىدۇ. تۆمۈر سىلىڭ دەل شۇ ئەسكەرلەرنىڭ نەق ئوتتۇرىسىدا توختاپ ماشىنىدىن چۈشۈپ كـــامازا تۈەنجاڭنى ئەيىبلەپ، بۇيرۇقنى ئاخشام بەرسەم ئەمدى كەلدىڭمۇ؟ دەپ قـــاتتىق سۆكىدۇ. دەل شۇ ۋاقىتتا كامازىنىڭ ئەسكەرلىرى ئوق چىقىرىپ تۆمۈر سىلىڭنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. نەق مەيداندا ئۆلگۈچىلەر: تۆمۈر سىلىڭ، زاكىر (قـازاق)، ئىمىن پالۋان، ئىبراھىم قارى (مەرھۇم) سابىت ئاخۇن (شوفېر) جەمئىي 5 كىشى. سۇيىقەست بارلىقىنى ئالدىن سېزىپ قېلىپ قېچىپ قۇتۇلغانلار ئابلا دامـــوللا (شۇ چاغدىكى قەشقەرنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى)، شاكىر (قازاق) ئىككى كىشى. دەل شۇ پاجىئەنىڭ ئۈستىگە شەھەردىن ئات چاپتۇرۇپ چىققان ئابدۇرېھىم ئاقساقال ئىسىملىك 60 ياشلار چامىسىدىكى ئۆز بەگ پىدائىي، بىر تۈەن ئەسكەرگە يالغۇز ئوت ئېچىپ 7 دۈشمەننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ئاـ خىرى ئۆزى شېھىت بولىدۇ.

كامازا ئەسكەرلىرى تۆمۈر سىلىڭنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن بېشىنى كېسىۋېلىپ، شەھەرگە ئات سېلىپ كىرىپ، ئـــەسكەرسىز قـــۇرۇق قالغان شەھەرنى ئوڭايلا ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

5.ماجەنساڭغا قارشى ئۇرۇش ۋە سابىت داموللا ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

1935 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تـــۆمۈر سىلىڭ سۇيىقەستكـــە ئۇچراپ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئوسمان سىجاڭ تاغدىن دەرھال قايتىپ كېلىپ قەشقەر كوـ نىشەرگە شىددەتلىك ھوجۇم قىلىدۇ. پەيزىۋات تەرەپكە كەتكەن ھەمدەم بەگ ھاجى ۋە ھامىتخان لۈيجاڭلارمۇ قايتىپ كېلىپ ماجەنساڭغا قارشى ئـــۇرۇش ئاچىدۇ. يېڭىـ

AltunOq

ساردىكى ئەھمەتخان لۆيجاڭ، خوتەن زاۋۇدا ئۇرۇش قىلىۋاتقان ھاپىز لۆيجاڭ،
سىيىتۋالدىجان، كىچىك ئاخۇن تۇڭگانچىلارنىڭ تېز سۈرئەتتە قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ
ماجۇڭيىڭغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئۇرۇش ئىككى ئايدىن ئارتۇق داۋام قىلدى. قەشقەر
كونىشەھەر بىر دەم ماجۇڭيىڭنىڭ قولىغا ئۆتسە بىر دەم ئوسمان سىجاڭنىڭ قولىغا، بىر دەم سىيىتۋالدى-
جاننىڭ قولىغا ئۆتەتتى. بىر قانچە قېتىملىق قانلىق جەڭلەردىن كېيىن ماجۇڭيىڭ قەشقەر كونا
شەھەرنى تاشلاپ يېڭىشەھەرگە قامال قىلىندى. ئۇرۇش ئايلاپ داۋام قىلدى. شۇنچە ئۇزۇن
ئادەم بىر قانچە ئايلار سوقۇش قىلىپ قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئالالمىدى. بۇنىڭ بىر-
دىن - سەۋەبى، ھەر قايسى قىسىملار بىر ياقىدىن باش چىقارمىدى. ھەر كىم ئۆز
ئالدىغا ئىش كۆرەتتى. بىر قىسىم ئۇرۇش قىلسا، يەنە بىر قىسىم قول قوشتۇرۇپ
تاماشا كۆرەتتى. ئوسمان سىجاڭ قەشقەرنى 2 - قېتىم يەنە مەن پەيتىدە قىلدىم دەپ
ئۆزىنى تۆمۈر سىلىڭنىڭ ئورنىغا قويغان بولسىمۇ تۆمۈر سىجاڭ تەۋەلىكىدىكى قىسىم-
لار ئۇنىڭغا بويسۇنمىدى. ئۇلار بىر - بىرلەپ خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئالدىغا سالامغا
بارىمىز دېيىشىپ ئاقسۇ تەرەپكە كېتىشتى. قەشقەردە قالغان ئوسمان سىجاڭ بىلەن
سىيىتۋالدىجان، كىچىك ئاخۇن تۇڭگانچىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىمۇ بىر - بىرىنىڭ سۆزىگە
كىرمەسلىكتەك ئەھۋاللار كۆرۈلدى. شۇڭا بۇ كۈچلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ يېڭىشەھەرگە
بولغان ئۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ھەممە ئېتىراپ قىلغان بىرەر ھۆكۈمەت قۇرۇش
زۆرۈر بولۇپ قالغانلىقتىن سابىت داموللا ئوتتۇرىغا چىقىپ بىر تۈركۈم زىيالىلارنى
ئۇيۇشتۇرۇپ «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نامىدا بىر ھۆكۈمەت قۇرماق-
چى بولدى. بۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدا ئىدى. ئۇ كىشىدىن مەسلىھەت سو-
راپ ئاقسۇغا ۋەكىل ماڭدۇرغاندىن كېيىن 33 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «شەر-
قىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنى رەسمىي قۇرۇپ چىقتى. داغدۇغىلىق
خەلق يىغىنى چاقىرىپ ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ شەرىپىگە 41 پاي زەمبىرەك ئېتىل-
دى. يىغىندا يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسىي قانۇنى ئېلان قىلىندى.

رەئىس جۇمھۇرلۇققا خوجىنىياز ھاجى، باش ۋەكىللىككە سابىت داموللا،
ئەركانى ھەربىيە رەئىسلىكىگە مەھمۇت مۇھىتى، ئىچكى ئىشلار نازىرلىقىغا يونۇس
بەگ، خارىجى نازىرلىقىغا قاسىمجان ھاجى، مائارىپ نازىرلىقىغا ئابدۇكېرىمخان مەخ-
سۇم، ھەربى نازىرلىقىغا ئوراز، ئەۋقاپ نازىرلىقىغا شەمسىدىن داموللا، ئەدلىيە نا-
زىرلىقىغا زىرىپ قارى ھاجى، زىرائەت نازىرلىقىغا ئوبۇلھەسەن ھاجى، نازىرلىقىغا
مالىيە ئىبلاخۇن بايلار سايلاندى.

بۇ ھۆكۈمەت ئاساسەن ئوسمان سىجاڭ ۋە سىيىتۋالدىجان قوربېشىنىڭ قوراللىق
كۈچلىرىگە تايىنىپ قۇرۇلغان ئىدى. يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىپ سوقۇش قىلىنى-

ۋالىقان تۆمۈر سىجاڭ تەۋەلىكىدىكى قوشۇنلار خوجىنىياز ھاجىنى زىيارەت قىلىمىز دېيىشىپ ئەمەلىيەتتە سابىت داموللا ھۆكۈمىتىگە ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ بىر - بىرلەپ ئاقسۇغا قاراپ كېتىشتى.

قەشقەرنىڭ شۇ شارائىتىدا قۇرۇلغان بۇ ھۆكۈمەت خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولالمايلا قالماستىن خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭمۇ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرەلمىدى. بەلكى بۇ ھۆكۈمەت ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە كۆپلىگەن قارشىلىققا ئۇچرىدى. ئىچكى جەھەتتە ئۈرۈمچىدىكى شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى تۇردى. تاشقى جەھەتتە شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن دوستلۇق ئورناتقان سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ ئىزچىل قارشى تۇردى ۋە بۇ ھۆكۈمەتنى «قورچاق»، «ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ پىلانلىشى ئاستىدا قۇرۇلغان ھۆكۈمەت»، «پانتۈركىست، پان ئىسلامىست ھۆكۈمەت»، «ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى بۇزىدىغان ھۆكۈمەت» دەپ تەرەپ - تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى ۋە قارشى چىقتى.

بۇ ھۆكۈمەت ئىچكى جەھەتتىمۇ قوراللىق كۈچلەرنى دېگەندەك ئىتتىپاقلاشتۇرالمىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئوسمان سىجاڭ بىلەن سېيىتۋالدىجان قۇربېشى ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولۇپ ئىككىسى باش بولۇپ قالدى. شۇ سەۋەبتىن ماجۇڭيىڭغا قارشى يۈرگۈزگەن مۇھاسىرە ئۇرۇشى ئۈنۈملۈك نەتىجە بەرمىدى.

بۇ ئەسنادا قىرغىز قوشۇنلىرى ئىچىدىمۇ ئىتتىپاقسىزلىق كېلىپ چىقتى. ئوسمان ئېلى گەرچە ياش ھەم جىگەرلىك بىر ئادەم بولسىمۇ لېكىن ئەفيۇنگە ئادەتلەنگەن ۋە ئەيشى - ئىشرەتكە بېرىلگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىدىن ئوراز بەگ، چىپاق قازى، ھادى دېگەنلەر ئۇنىڭغا قارشى چىقتى. ئوسمان ئېلى ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ تاققا چىقىپ كەتتى. يۈسۈپجان، سېيىتۋالدىجانلار ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ تاغ ئىچىدىن ئوسماننى تۇتۇپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن قىرغىز ئەسكەرلەرگە ئوراز بەگ قوماندانلىق قىلدى.

6 - خوجىنىياز ھاجىنىڭ قەشقەرگە كېلىشى ۋە سابىت داموللا ھۆكۈمىتىنىڭ بەربات بولۇشى

خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدا بىر مەزگىل تۇردى. بۇ جەرياندا ئۇچتۇرپان - قارا قول ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر تۈركۈم قورال - ياراق سېتىۋېلىپ (بەش ئاتار مىلتىق ۋە چاقلىق پىلىموت) قىسىملارنى يېڭى قوراللار بىلەن قوراللاندۇردى. دەل بۇ كۈنلەردە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى ماھوشەن ئىسىملىك لۈيجاڭ 800 دەك

مۇنتىزىم قىسىم بىلەن ئاقسۇغا يېقىنلاپ كېلىۋاتاتتى. خوجىنىياز ھاجى ئۇلارنى قارا يۇلغۇندا ئوسماقچى بولدى. 2 - 3 مىڭ ئاتلىقتەك زور قوشۇن سەپەرۋەر قىلىنىپ قارا يۇلغۇنغا جەم بولدى. خوجىنىياز ھاجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن خوتەن قىسىملىرى يول ياقىسىدىكى يۇلغۇنلۇقلار ئىچىگە بۆكتۈرمە بولدى. خوجىنىياز ھاجى، مەھمۇت سىجاڭ باي سىجاڭ ۋە باشقا لۈيجاڭ - تۈەنجاڭلار مۇۋاپىق ئەپچىل جايلارغا ئورۇنلاشتى.

مافۇيۈەننىڭ ئالدىن يۈرگۈچى قىسمى ئونغا يېقىن ئاپتوموبىل بىلەن ئاستا مېڭىپ يۇلغۇنلۇققا كەلگەندە بۆكتۈرمىدە ياتقان خوتەن قىسىملىرى بىر چوقان بىلەن ھوجۇم باشلاپ دۈشمەننى چوماقلاپ يورۇپ جىق چىقىمغا ئۇچراتتى. مافۇيۈەن قىسىملىرى ئاپتوموبىللاردىن سەكرەپ چۈشۈپ ئۆزىنى قوغدىغاچ مىلتىق ئېتىپ خوتەن قىسىملىرىنى تەلاپەتكە ئۇچراتتى. ئاخىرچە مافۇيۈەننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى يېتىپ كېلىپ جەڭگە قاتناشتى. بىر مەزگىل ئارىلاشما ئۇرۇش بولدى. ئەتراپتا ئورۇنلاشقان خوجىنىياز ھاجى قىسىملىرى ئوق ئېتىپ خوتەن قىسىملىرىغا ياردەم بېرىشكە ئامالسىز قالدى. مەلۇم ئېگىزلىكتە تۇرۇپ دۇربۇن تارتىپ ئۇرۇش مەيدانىنى كۆزىتىپ تۇرغان باي سىجاڭغا قانداقتۇر بىر ياۋا ئوق ① كېلىپ تەگدى. «باي سىجاڭ ئۆلدى» دېگەن خەۋەر پۈتۈن سەپكە تارقىلىش بىلەن پۈتۈن سەپ بويىچە قاچ - قاچ بولۇپ كەتتى.

خوجىنىياز ھاجى شۇ نۆۋەتتە ئاقسۇنى تاشلاپ ئۈچتۇرپان قاغشال يولى ئارقىلىق قەشقەرگە كەتتى. 1934-يىلى 1-ئاينىڭ 12 - كۈنى خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە داڭقى پۇر كەتكەن ھاجىمنى قەشقەر خەلقى تەنتەنە قىلىپ قىزغىن قارشى ئالدى. خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە كېلىپلا ھەربىي مەسلىھەت يىغىنى چاقىرىپ يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭ قىسىملىرىنى ئوزۇل - كېسىل يوقىتىشقا سەپەرۋەر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن قىسىملار ھەرىكەتكە كېلىپ ماجەنساڭ قىسىملىرىغا شىددەتلىك ھوجۇم باشلىدى. بۇ ئۇرۇشقا مەھمۇت سىجاڭ قوماندانلىق قىلدى. ماجەنساڭ قىسىملىرى دەسلەپتە سېپىلدىن سىرتقا چىقىپ ئۇرۇش قىلىپ نەتىجىدە كۆپلەپ چىقىم تارتقانلىقتىن، كېيىنچە شەھەردىن چىقماي مۇداپىئە كۆرۈپ قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇ ئۇرۇش 17 كۈنلۈك پارىس سوققۇشى دەپمۇ ئاتالدى. ماجەنساڭ قىسىملىرى كېيىنچە بەرداشلىق بېرەلمەي شەھەرنى تاشلاپ قېچىشقا ياكى تەسلىم بولۇشقا تەييارلىنىپ تۇرغاندا روزى ھېيت كېلىپ قالدى. خوجىنىياز ھاجى پۈتۈن ئەسكەر قايتىپ ھېيت نامىزى ئوقۇسۇن دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇيرۇققا بىنائەن پىدائىيلار ئىستىھكاملىرىنى تاشلاپ ھېيت ناماز ئوقۇشقا كەتتى. بۇ پۇرسەتتە ماجەنساڭ قىسىملىرى قولدىن

كەتكۈزۈپ قويغان جايلارنى قايتا قولغا كىرگۈزۈپ ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى.

بۇ چاغدا مافۇيۈەن قىسىملىرى ئاقسۇدىن - قەشقەرگە قاراپ كېلىۋاتاتتى. خوجىنىياز ھاجى ئۇلارنىڭ ئالدىنى توساش ئۈچۈن ئىمىر ساھىپ باشچىلىقىدىكى خوتەن قىسىملىرىنى پەيزىۋات تەرەپكە ماڭدۇردى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئۆزى 300 چە ئەسكەرنى باشلاپ ماڭدى. يول ئۈستىدە 200 ئەسكەرنى ئاجرىتىپ چوكان يار تەرەپكە يولغا سېلىپ قويۇپ ئۆزى 100 ئادەمى بىلەن قايتىپ كەتتى. بۇ سەپەردە ھاجىمنىڭ مافۇيۈەن بىلەن ئۇرۇش قىلىمەن دەپ قەشقەر شەھەر ئىچىدىن ئاجرىلىپ چىققانلىقى، يول ئۈستىدە ئۆزى ئۇرۇش قىلماي قايتىپ كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبى ھېچكىمگە ئايان ئەمەس. بۇ توغرىدا ھەركىم ھەر خىل پەرەز قىلىمۇ ھازىرغىچە توغرا جاۋاپ تېپىلمىدى.

ئىمىر ساھىپ قوماندانلىقىدىكى خوتەن پىدائىلىرى يول توساپ مافۇيۈەن قىسىملىرى بىلەن بىر قانچە قېتىم ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ ئارقا تەرەپتىن ھېچكىم ياردەمگە كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئەھۋالغا قاراپ چېكىنىپ قىزىلبۇيى، خانئېرىق ئار- قىلىق يېڭىسارغا ئۆتۈپ كەتتى. سابىت داموللا ھۆكۈمىتى ۋە مەھمۇت سىجاڭلارمۇ شەھەرنى تاشلاپ يېڭىسار يەكەن تەرەپكە كەتتى. مافۇيۈەن قىسىملىرى قەشقەرگە ئۇرۇش قىلمايلا بېسىپ كىرىپ، يېڭىشەھەردە يېرىم يىلدىن ئارتۇق مۇھاسىرە ئىچىدە جان تالىشىپ كەلگەن ماجەنساڭ بىلەن قوشۇلدى.

بۇ ئىككى كۈچ بىرلىشىپ ماجەنساڭ يېڭىشەھەردە، مافۇيۈەن كونا شەھەردە تۇردى. بىر كۈنى يۈسۈپجان قۇر بېشىنىڭ ئادەملىرىدىن قوچقار باي دېگەنى يۈز ئادەمى بىلەن كونىشەھەرگە ئۈشتۈمتۇت ھۇجۇم قىلىپ شەھەرنى ئوڭايلا ئىشغال قىلدى. چۈنكى شۇ كۈنى مافۇيۈەن ئاساسىي كۈچلىرىنى باشلاپ شەھەر سىرتىغا چىقىپ كەتكەن ئىدى. شەھەر قولدىن كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان مافۇيۈەن شۇ زامانلا ئەسكەر- لىرىنى قايتۇرۇپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. ھۇجۇمچىلار شەھەر دەرۋازىسىنى ئوچۇق قويغان بولغاچقا مافۇيۈەن قىسىملىرى تۇيۇقسىزلا باستۇرۇپ كىرىپ قوچقار باي باش- چىلىقىدىكى ھۇجۇمچىلارنى تامامەن مەغلۇپ قىلدى. ئۇلارنى ئالداپ قورالسىزلاندۇ- غاندىن كېيىن ۋەدىسىدە تۇرمىغان مافۇيۈەن بىرمۇ ئادەمگە كېچىرىم قىلماستىن قىرىپ تاشلىدى.

قوچقار باي شەھەرگە كىرگەندە شەھەر خەلقى ئامىن دەپ ئۇلارغا نۇسرەت تىلەشكەن ئىدى. مافۇيۈەن مۇشۇ بىر مەسىلىنى باھانە قىلىپ قەشقەر كونىشەھەردە ئۈچكۈن چاپ - چاپ قىلدى. بۇ قەشقەر تارىخىدا يۈز بەرگەن «17 - فېۋرال قانلىق پاجىئەسى» بولۇپ، ئۈچ كۈن ئىچىدە بىر ھېساپتا 4 مىڭ، بىر ھېساپتا 6 مىڭدىن

ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلگەن. شەھەر كوچىلىرى جەسەت بىلەن تولغان، قانلار دەريا بولۇپ ئاققان.

ماجەنسالىڭ بىلەن مافۇيۈەن قەشقەر ئىككى شەھەرنى ئىگەللىگەندىن كېيىن كۈچ ئاجرىتىپ يەكەن تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىساغا يەتكەندە مەھمۇت سىجاڭ، سابىت داموللا، ئىمىر ساھىپ قىسىملىرى ئۇلارنى توساپ زەربە بەردى. ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق سوقۇشلار بولغاندىن كېيىن مەھمۇت سىجاڭ ۋە سابىت داموللا قىسىملىرى يەكەنگە كېتىپ ئىمىر ساھىپ باشچىلىقىدىكى 600 دىن ئارتۇق خوتەن قىسىملىرى يېڭىسار شەھەر ئىچىدە قېپقالدى. بۇ ئۇرۇش جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە بولغان ئۇرۇشلار ئىچىدە ئەڭ قاتتىق ۋە قانلىق ئۇرۇش بولۇپ خوتەن قىسىملىرى شەھەرنى 17 كۈن ساقلىدى. ماجەنسالىڭ ۋە مافۇيۈن قىسىملىرى بىرلىكتە يېڭىسار شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ شىددەتلىك ھوجۇم قىلغاندا ئىمىر ساھىپ باشچىلىقىدىكى پىدائىيلار - پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىپ دۈشمەنگە ئەجەللىك زەربە بەردى. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بۇ ئۇرۇشتا ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىدى. خوتەن قىسىملىرى ئوق - دورا ئاز قالغان شارائىتتا سېپىل ئۈستىدىن دۈشمەنگە چالما - كېسەك ئېتىپ، تاش دومىلىتىپ زەربە بەردى. دۈشمەننىڭ قويغان شوتىلىرىغا (لىم) ياغاچلىرىنى ۋە ئوت يېقىلغان بورا يۆرگەملىرىنى دومىلىتىش ئارقىلىق ئەجەللىك زەربە بەردى. لېكىن شەھەر ئىچىدە قالغانلارنىڭ ئوزۇقى تۈگەپ قېلىپ ئاچارچىلىق ئازاۋىدا كۆپ جاپا چەكتى. ئامالسىزلىقتا جەڭ ئاتلىرىنى سويۇپ يېيىشكە مەجبۇر بولدى. 3 - ئاي، ئەتىياز مەزگىللىرى، ئات گۆشى پىدائىيلارنىڭ قورسىقىنى ئاغرىتىپ تېخىمۇ ئازاپ سالدى.

بۇ ئەسنادا ئىمىر ساھىپقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن يەكەندىن مەھمۇت سىجاڭ ۋە شامەنسۇرلار كېلىپ پىداكارلىق بىلەن ئۇرۇش قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا شامەنسۇرغا ئوق تېگىپ شېھىت بولدى. خوتەن قىسىملىرى شامەنسۇرنىڭ جەسىدىنى تالىۋېلىپ ئارقىغا ياندى. بۇنىڭغا قاراپ مەھمۇت سىجاڭنىڭ قوشۇنلىرىمۇ چېكىنىپ كەتتى. مافۇيۈەن قىسىملىرى تېخىمۇ ئەشەددىيلىشىپ پۈتۈن كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ شەھەرگە بولغان ھۇجۇمىنى كۈچەيتتى. ئۇلار قانچە ئورۇندىن لەخمە كولاپ شەھەر سېپىلىنى پارتلاتتى. ئىمىر ساھىپ ئەسكەرلىرى توپا قاچىلانغان تاغارلار بىلەن سېپىلنىڭ پارتلىغان جايلىرىنى تولدۇرۇپ داۋاملىق قارشى تۇردى. بۇ ئارىلىقتا قانچە قېتىملاپ گىرەلەشمە - قوچاقلاشما جەڭلەر بولدى. بۇ ئۇرۇشتا يۈزلىگەن پىدائىيلار قۇربان بولدى. باتۇر ئىمىر ساھىپمۇ شۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. خوتەن قىسىملىرىدىن قېچىپ قۇتۇلغان ئازغىنە كىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا 600 گە يېقىن

ئادەم قۇربان بولدى.

بۇ ئارىلىقتا خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتام ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال - ياراق ئالىمەن دەپ بىر قىسىم ئادەمنى باشلاپ ئاتۇش تەرەپكە ئۆتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مافۇيۈەن ئۆزىنىڭ ئاق ئاتلىق، قارا ئاتلىق دەپ ئاتالغان كىچىك باتالىيونلىرىنى ئەۋەتىپ خوجىنىياز ھاجىنى تۇتماقچى بولدى. ئۇلار قوغلۇشۇپ تەڭگە تار، ئارا تاغ دېگەن جايلارغا يەتكەندە خوجىنىياز ھاجى بىر مەيدان قاتتىق جەڭ قىلىپ مافۇيۈەن قىسىملىرىنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن ئۆزى ئەركەشتامغا كەتتى. ۋە ئۇ يەردە بىر ئايدەك تۇرۇپ سوۋېت ئىتتىپاقى ئاچالىنكىلىرى بىلەن سۆزلەشتى ۋە ئۇلار ئارقىلىق شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەنمۇ ئالاقىلاشتى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا سوۋېت ئىتتىپاقى خوجىنىياز ھاجىغا قورال بېرىشنى رەت قىلىپ، بىز قورالنى شېڭ شىسەيگە بېرىمىز. سىز لازىملىق قورالنى شېڭ شىسەيدىن ئېلىڭ دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. ئەركەشتامدىكى بولۇنغان سۆز - سۆھبەتلەردە شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى نامىدىن بولدىمۇ، ئىش قىلىپ خوجىنىياز ھاجىنى ئەيىپلەپ: سىز جىمسارىمۇ ئاھىدىسىگە خىلاپ ھالدا سابىت داموللا قۇرغان «شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال ھۆكۈمىتىگە» ئارىلاشتىڭىز، ئەگەر بۇ خاتالىقىڭىزنى تۈزەتمەكچى بولسىڭىز سابىت داموللىنى قولغا ئېلىپ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇڭ» دېگەنمىش.

شۇنىڭدىن كېيىن خوجىنىياز ھاجى يەكەنگە قايتىپ سابىت داموللىنى قولغا ئېلىش توغرىسىدا مەھمۇت سىجاڭغا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. مەھمۇت سىجاڭ بۇيرۇققا بىنائەن ئادەم ئەۋەتىپ سابىت داموللا ۋە زىرىپ قارى ھاجىلارنى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى يەكەندە قولغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن سابىت داموللا ھۆكۈمىتىگە خاتىمە بېرىلدى. خوجىنىياز ھاجى سابىت داموللىنى ئاقسۇغا بىللە ئېلىپ كېلىپ ئۈرۈمچىگە يوللاپ بەرگەن.

7. ماجۇڭيىڭنىڭ ئۈرۈمچى ئەتراپىدىن چېكىنىپ قەشقەرگە كېلىشى ۋە خوجىنىياز ھاجىنىڭ مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئۈرۈمچىگە بېرىشى

1933 يىلى 5 - ئايدا 2 - قېتىم شىنجاڭغا باستۇرۇپ چىققان ماجۇڭيىڭ① (ئۇ بۇ قېتىم رەسمىي 36 - دىۋىزىيە بولۇپ 4 مىڭدەك ئەسكەر بىلەن چىققان) مۇرى ۋە گۇچۇڭ ئۇرۇشىدا غەلىبە قازىنىپ نۇرغۇن قورال - ياراققا ئىگە بولغاندىن

① بىز بۇ ماقالىمىزدا ماجۇڭيىڭنىڭ ئۈرۈمچى ئەتراپىدىن چېكىنىپ قەشقەرگە كەلگەن قىسمىنىلا قىسقىچە يازىمىز. ئۇنىڭ تولۇق ماتېرىيالىنى كېيىنكى قىسىمدا يازماقچىمىز.

كېيىن كۆرەلەپ، ھېچكىمنى كۆزىگە ئىلماستىن ئۆز ئالدىغا ئىش كۆردى. گوچۇڭدىكى قوراللارنى ئالغانغا قانائەت قىلماي جىممساردىن خوجىنىياز ھاجى تاپشۇرۇپ ئالماقچى بولغان قوراللارغىمۇ چاڭ سېلىپ كېچىسى ئادەم ئەۋەتىپ ئىنساپسىزلىق بىلەن ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ئەلپازىدىن رەنجىگەن خوجىنىياز ھاجى شىڭ شىسەي بىلەن بىرلەشتى. شۇنىڭ بىلەن ماجۇڭيىڭ شىنجاڭدىكى ھەممە مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق دۈشمىنىگە ئايلاندى. ئۇ شىنجاڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىش مەخسىدىگە يېتىش ئۈچۈن 6 مىڭ كىشىلىك قوشۇن جەملەپ ئۇرۇمچىگە قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلۇپ شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان ئىدى. يېڭىدىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان شىڭ شىسەيمۇ 6 مىڭ كىشىلىك قوشۇن جەملەپ ماجۇڭيىڭنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇردى. بۇ ئىككى كۈچ 33 - يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى زىمچۇەنزىدە ئۇچرىشىپ بىر مەيدان قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. نەتىجىدە ماجۇڭيىڭ مەغلۇپ بولۇپ تۇرپانغا چېكىندى. تۇرپان، پىچان، توقسۇن ناھىيىلىرىدىن يېڭى ئەسكەر ئېلىپ ئادەم كۈچىنى تولۇقلىغاندىن كېيىن ھاۋانچىلىق يولى ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ مەزگىلدە ئىلىدىكى جاڭ پېيۇەن (جاڭ زىخىڭ دەپمۇ ئاتىلاتتى) بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى بولۇپ ئىككى كۈچ ئىككى تەرەپتىن خىرىس قىلدى. 34 - يىلىنىڭ 2 - 3 - ئايلىرىدا ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ھاۋانچىڭ، ساي ئوپىلەردىن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ئۇرۇمچى شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. سەندۇڭجىي، خەجاسەن، كونا ئايرودۇرۇم قاتارلىق ئۇرۇمچىنىڭ بېقىنىدىكى جايلارغىچە كېلىپ شەھەرگە ئېغىر تەھدىت سالدى. شىمال تەرەپتە ياڭ جىڭجۇڭ قوماندانلىقىدىكى جاڭ زىخىڭنىڭ قوشۇنلىرى تەھدىت سېلىپ كېلەتتى. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا شىڭ شىسەي ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىشقا كۆزى يەتمەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم سورىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى شىڭ شىسەي بىلەن تۈزگەن دوستلۇق ئەھدىنامىسىغا ئاساسەن «ئالتاي ئىسكى»، «تارباغاتاي ئىسكى» دېگەن نام ئاستىدا ئەسكەر كىرگۈزۈپ شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە ياردەم بەردى. سوۋېت ئارمىيىسى يەردىن، ھاۋادىن كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغاپ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى ئۇرۇمچى ئەتراپىدا تارمار قىلدى. ماجۇڭيىڭ بۇ ئەھۋالغا قاراپ جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ئاتلىق - پىيادە بولۇپ كېچە - كۈندۈز قاچتى. ئۇنىڭ مەنقۇلاتلىرىنى توشىغان ئات - تۆگە، ھارۋا كارۋانلىرى قۇيرۇقى ئۈزۈلمەي ماڭدى. ھاۋادىن ھۇجۇم قىلغۇچى ئايروپىلانلار يولبويى ئۇلارنى بومباردىمان قىلدى. ۋە ئۇدۇققا تۇتۇپ زەربە بەردى. شۇ تەقلىتتە ئۇلار 34 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرى

4 - ئايىنىڭ باشلىرىدا قەشقەرگە يېتىپ بارەي. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بارغۇچى «ئالتايسكى» قوشۇن مارالبېشىغىچە بېرىپ توختىدى.

ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى قەشقەرگە تۇپلانغان ۋاقىتتا، ئارقا تەرەپتە «ئالتايسكى» ئارمىيە، ئالدى تەرەپتە (يەكەن، خوتەن تەرەپتە) خوجىنىياز ھاجى ۋە مەمتىمىن ھەزرەت قوشۇنلىرى بولۇپ ئالدى - ئارقا تەرەپتىن تۇسالغان ئىدى. شۇڭا ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى خوتەن تەرەپتىن يول تېپىش ئۈچۈن ھوجۇم ئۇرۇشى باشلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىنى تەكلىپ بىلەن ئوتتۇرىغا سېلىپ شىڭ شىسەي بىلەن كېلىشىم قىلىش يولىنىمۇ ئىزدىدى. نەتىجىدە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى خوتەندە تۇرۇش، پوسكام ناھىيىسىدىن بۇيانغا ئۆتمەسلىك، ئۇلارنىڭ تەمىناتىنى ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى بېرىش، خوتەننىڭ مەمۇرىيىتىنى ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى ئىدارە قىلىش قاتارلىق توختاملار تۈزۈپ ئۇرۇشنى توختاتتى. شۇنىڭدەك ماجۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتمەكچى بولدى.

ئوتتۇرىدا توختام تۈزۈلگەندىن كېيىن خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇت سىجاڭلار مەكىت ئارقىلىق تارىم ياقىلاپ ئاقسۇغا ئۆتۈپ كەتتى. ئەمما خوتەن پىدائىيلىرى ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى خوتەنگە كەلتۈرمەيمىز دەپ يول - يولدا قارشى تۇرغان بولسىمۇ ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ كەتتى.

خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇغا كەلگەن ۋاقىتتا، ئاقسۇ، كۇچار، جام، ئۇچتۇرپان، مارالبېشى قاتارلىق جايلارنى ئالتايسكىلار قاپلاپ كەتكەن ئىدى. ئايروپىلانلار ھاۋادا ئۇچۇپ يۈرەتتى.

شۇ يىلى 7 - 8 - ئايلاردا خوجىنىياز ھاجىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇئاۋىن رەئىس قىلىپ ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئەپرېسوۋ ئوتتۇرىغا چۈشۈپ كېلىشىم تۈزدى. خوجىنىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە بارمايمەن دېسە، سوۋېت ھۆكۈمىتى نامىدىن ئەپرېسوۋ مەيدىسىگە ئۇرۇپ باشتىن - ئاياق كېپىل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، كېلىشىم تۈزدى. كېلىشىم خەنزۇچە، رۇسچە، ئۇيغۇرچە بولۇپ 3 خىل تىلدا يېزىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە بېرىشقا ماقۇل بولدى.

ھەربىي جەھەتتە جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون سىلىڭلىقىغا لىيۇبىڭ تەيىنلىنىپ قەشقەر يېڭىشەھەردە تۇردى: مۇئاۋىن سىلىڭلىققا مەھمۇت موھىتى تەيىنلىنىپ قەشقەر كونىشەھەردە تۇردى. خوجىنىياز ھاجىغا تەۋە قىسىملارنى ئاتلىق 6 - دىۋىزىيە قىلىپ تەشكىللەپ مەھمۇت موھىتى قوشۇمچە سىجاڭ بولدى.

تۇغرۇلبەگ

ئىسلامجان شىرىپ

تۇغرۇلبەگ (—1063) بۈيۈك سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى قۇرغۇچى ئىمپېراتور، غالىپ ھەربىي قوماندان، ئۇ ئوغۇزلار بېگى سالجۇقنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ئەخلاقلىق، ساپدىل، باتۇر، مەرت، دانىشمەن ئادەم ئىدى ھەم ئەجدادلىرىنىڭ ئىشقا تولىمۇ ساداقەتمەن ئىدى. شۇڭا ئۇ ئۆزى قۇرغان ئىمپېرىيىنى بوۋىسى سالجۇقنىڭ نامىغا ئاتىدى.

سالجۇقلار ئەسلىدە قارا خانىلار دۆلىتىگە قاراشلىق ئوغۇز تۈركلىرىدىن بولۇپ سالجۇق بولسا، قاراخانىلار ئوردىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش قىلىدىغان تۇتۇق بەگ ئىدى. ئۇلارنىڭ تېخىمۇ يىراقراق ئۆتمۈشىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇلار 6- ئەسىردە قۇرۇلغان كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى تەۋەلىكىدىكى خەلق بولۇپ 8-، 9- ئەسىرلەردە كۆك تۈركلەر ئىمپېرىيىسىنى ئىگىلىگەن ئۇيغۇرلار دۆلىتى تەۋەلىكىدە بولغان ئىدى. ئۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە «ئون ئۇيغۇر» ۋە «توققۇز ئوغۇز» تارمىقىدىكى قانىق قەبىلىسىگە نەسەبداش بولۇپ، قانىق قەبىلىسى ئوغۇز خانىنىڭ «ئۈچ ئوقلار» تارمىقىدىكى ئوغۇللىرىدىن دېڭىز خاننىڭ ئوغلى قانىقنىڭ نامىغا ئاتالغان ئىدى.

سالجۇقلارنىڭ نامى قانىق قەبىلىسىنىڭ بېگى تاقاق بەگنىڭ ئوغلى «سالجۇق سۇ باشتى» نىڭ نامىدىن كېلىپ چىققان ئىدى. كېيىنكى كۈنلەردە ئەرەب، ئىران تارىخچىلىرى «سەلجۇق سۇ باشتى» نى «سالچۇق» دەپ يازغانلىقى ئۈچۈن، تارىختا سالجۇقلار نامىنى ئالدى. ئۇلارنىڭ بۇ نامدا ئاتىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇلار سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشتىن بۇرۇن قانداش ئۇيغۇرلارغا بولۇشۇپ قاراخانىلار ئىلكىدە ئاكتىپ ھەرىكەت قىلغانلىقى ئۈچۈن قاراخانىلارنى قۇرغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ قەبىلىسى بولغان قارلۇقلار يابغۇسى، تاقاق بەگنى ناھايىتى ياخشى كۆرگەن. تاقاق بەگ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا سالجۇق بەگ بولغان، سالجۇق بەگ بىلىملىك ۋە ئەسكىرى ئىشلاردا چېۋەر تەشكىللاتچى بولغاچقا، قارلۇق يابغۇسى سالجۇق بەگنى پۈتكۈل قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ئەسكىرى ئىشلىرىغا قوماندان قىلغان ۋە

ئۇنىڭغا «سۇ باشى» (باش قوماندان) ئۇنۋانىنى بەرگەن. ئۇنىڭ نام شەرىپى پۈتۈن قارلۇق قەبىلىسىگە مەشھۇر بولغاندىن كېيىن قانىق قەبىلىسىدىكىلەر ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ نامى بىلەن سالجۇقلار دەپ ئاتىغان.

سالجۇق سۇ باشىغا خەلق ۋە ئەسكەرلەر بىردەك ھۆرمەت بىلەن ئىتائەت قىلغاچقا، قارلۇق يابغۇسى ئۇنى ئۆزى ئۈچۈن بىر خىل تەھدىت دەپ قارىغان ۋە سالجۇق سۇ باشى ئىسيان كۆتۈرۈپ ھوقۇقىمنى تارتىپ ئالارمىكىن دەپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان. يابغۇنىڭ ۋەھىمە ئىچىدە دۈشمەنلىك تەرىپىگە ئۆتكەنلىكىنى تۇيۇپ قالغان سالجۇق سۇ باشى قانىق قەبىلىسىنى باشلاپ يەتتە سۇدىن قېچىپ سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى «جەند» ئۆلكىسىگە يەرلەشكەن. بۇ يەردىكىلەر پۈتۈنلەي مۇسۇلمان تۈركلەر بولغاچقا سالجۇق سۇ باشى ئۇلارنىڭ تەسىرىدە ئىمان ئېيتقان ۋە ئىخچە مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان، ھىجرىيەنىڭ 386- يىلى سالجۇق سۇ باشى قارلۇق يابغۇسىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ئارسلانبەگ باشچىلىقىدا سامانىلار پادىشاھى ئىسمىر نوھقا ياردەمگە كۆپلەپ قوشۇن ئەۋەتىپ بۇخارانى قاراخانىلارنىڭ ئىلىك خانىدىن تارتىپ ئالدى، بۇنىڭ بىلەن سالجۇق سۇ باشى بىلەن سامانىلار ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق ئورنىتىلىدى. دەل شۇ چاغدا سالجۇق سۇ باشى ئۆلۈپ كەتتى، ئۇنىڭ ئوغلى ئارسلانبەگ قاتارلىقلار سالجۇق قەبىلىسىنى باشقۇردى. بۇ چاغدا، قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر دوستلۇق ئورنىتىپ بولغانىدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى سامانىلار بىلەن ئىناق بولۇپ قاراخانىلارغا قارشى ھەرىكەت قىلۋاتقان ئارسلان يابغۇنى غەزنىگە چاقىرتىپ مېھمان قىلدى ۋە قېرىنداشى بولغان قارخانىلارغا يۈز ئۆرۈمەسلىك ھەققىدە نەسىھەت قىلدى. ئارسلانبەگ ئۇنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلىمىدى. سۇلتان مەھمۇت ئۇنى تۇتۇپ ھىندىستاندىكى كانجۇ قەلئەسىگە ھەپسىگە ئالدى. لېكىن ئۇنىڭ ئىنىسىنىڭ ئوغۇللىرى توغرۇلبەگ قاتارلىقلار قېرىنداشلىرى بىلەن جەندتە قالغان ئىدى. ئۇلار سۇلتان مەھمۇتتىن قورقۇپ جەندتىن كۆچۈپ بۇخاراغا تەۋە نور ئاتا دېگەن يايلاققا ماكانلاشتى. قاراخانىلار خاقانى قىدىرخان ئۇلارنى «بىز قېرىنداش، ۋەتەنگە قايتىپ كېلىڭلار» دەپ دەۋەت قىلىپ ئۇلارنى ياندۇرۇپ كېلىپ قەشقەرگە يېقىن ئەتراپقا ئورۇنلاشتۇردى. ئەمما ئۇلارنى ئاسىيلىق قىلىدۇ دەپ قاراپ توغرۇلبەگ بىلەن ئۇنىڭ ئاكىسى چەغرى بەگنى قاماشقا ئورۇندى. چەغرى بەگ ئۆز تەۋەلىرىنى ئېلىپ قەشقەردىن جەندكە قاچتى، قىدىرخان توغرۇلبەگنى قاماقتىن چىقىرىپ ئاكىسىنى قايتۇرۇپ كېلىشكە ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى. توغرۇلبەگ جەندكە باردى-دە، قىدىرخانغا يۈز ئۆرىدى. جەند شىمالىي ئىلىك خان ئارسلانخانغا تەۋەيەنى قاراخانىلارنىڭ قىدىر-

Altunoq

خانغا بىۋاستە بوي سۇنىدىغان جايى بولغاچقا توغرۇلبەگ ۋە چەغرى بەگلەر ھەۋپە-لىك ھېس قىلىپ بۇ يەردىن يۆتكەلدى ۋە خارەزم ۋالىسى ھارۇندىن يەر تىلىدى. ھارۇن بۇلارغا خوراساندىن يەر بەردى. كېيىن ئۇلار ئىلىك تېگىن ئىلىك خانىنىڭ ئوغلى نەسىر ئىلىك خان سالجۇقلارنى ماۋرا ئۈننەھىردىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقار-دى. شۇنىڭ بىلەن سالجۇقلار خوراسان ھەم خۇۋا رەزىم تەرەپلىرىدىن ماكانلىشىپ جىددىي تۈردە كۆچەيدى. مىلادىي 1036-, يىلى چاغرى بەگ مەرۋىنى ئېلىپ، ئۆزىنى «مەلىكۇل—مولك» (ھۆكۈمدارلار ھۆكۈمدارى) دەپ ئاتىدى. ئارقىدىلا بەلقىنى ئالدى، بىر يىلدىن كېيىن ھىرات، ئاندىن كېيىن نىشاپۇر ئېلىندى. چەغرى بەگ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى توغرۇلبەگ ئاجايىپ جاسارەت بىلەن مەيدانغا چىقىپ، سال-جۇقلارنىڭ كاتتا ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇش غەرىزى بىلەن نىشاپۇردا ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ ئاتىدى. بۇ چاغدا قاراخانىلار سالجۇقلارنى قوللاش ئارقىلىق پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا، ئالدى ئاسىيا ۋە كىچىك ئاسىيالارنى ئىگىلەش ئۈچۈن، سالجۇقلارنى زوركۈچ بىلەن قوللىدى. بۇنداق قوللاش ئارقىسىدا توغرۇلبەگ سالجۇقلارغا باش بولۇپ، باشقا ئۇششاق ۋە تارقاق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان تۈرك قەبىلىلىرىنى بوي سۇندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئارقىلىق مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشقا ئاساس سالدى.

توغرۇلبەگ 1037- يىلىدىن باشلاپ رەسمىي ئىمپېرىيە قۇرۇش پىلانىنى تۈزدى ۋە ئەمەلىي ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى. بۇ يىلى توغرۇلبەگ بىر نەۋرە ئىنىسى داۋۇت بىلەن سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلىپ ئالالمىغاندىن كېيىن، رەندا -نىكان ئۇرۇشى ئارقىلىق سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ تەخت ۋارىسى مەسئۇتتىن خوراساننى تارتىۋالدى، شۇنىڭ-دىن كېيىن داۋۇت مەرۋى شاھى جاھاندا جامائەتكە ئۆز نامىنى خۇتبىدە ئوقۇشقا بۇيرۇق قىلدى، توغرۇلبەگ نىشاپۇردا ئۆز نامىنى قۇتبىدا ئوقۇشقا بۇيرۇق قىلدى. توغرۇلبەگ باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلار مەرۋى شاھى جاھان بىلەن نىشاپۇرنى پۇختا ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، غەزنەۋىلەرگە تېخىمۇ دەۋەيلىدى. ئۇلارنىڭ ئامەتى ئوڭدىن كەلدىكى، بۇچاغدا غەزنەۋىلەر ئىچىدە سۇلتانلىق ئورنىنى تالىشىپ ئىچكى نىزالار بولدى. توغرۇلبەگ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دەرھال ھوجۇمغا ئۆتتى ۋە خارەزم بىلەن تابارىستاننى ئىگىلىۋالدى. 1040- يىلى تالقاندا بولغان جەڭدە غەزنەۋىلەر سۇلتانى مەسئۇدنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئىرانغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىپ مىرەۋ شەھىرىنى بېسىۋالدى ۋە ئۇنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى. 1043- يىلى بىر ھۇجۇم بىلەنلا پارسلارنىڭ بۇۋايھ پادىشاھلىقىنى يوقاتتى. بۇنىڭ بىلەن توختىماستىن يەنە ئىلگىرىلەپ، ئالدى بىلەن رايىنى، ئاندىن ئىسپاخاننى ئىگىلىدى.

بۇچاغدا، ئابباسىلار سۇلالىسى ئەمەلىي ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالغان تۈرك قوماندانلىرى

ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ مىللىي مەنپەئەت يولىدىكى ھەققانىي كۆرەشلىرى ئارقىسىدا زەئىپلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى. ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ يەرلىك خەلقلەرنىڭ مۇستەقىللىق يولىدىكى ئەرەب ئىستىلاسىغا قارشى ئىسيانلىرىنى مال-دۇنياغا بېرىلگەن يەرلىك بايلار ۋە ھوقۇققا ۋىجدانىنى ساتىدىغان بەدبەختلەرگە تايىنىپ باستۇرۇش ھەمدە پارس ۋە تۈرك خەلقلىرىنىڭ مۇستەقىللىق ئېڭىنى بىخۇتلاشتۇرۇش ھىيلىس ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. قورچاق ۋەزىرلەرمۇ ئۆزلىرىگە قانداش خەلقلەرنىڭ غەزەپ-نەپرەتلىرى ئىچىدە ئۆتمەس بولۇپ قالغانىدى. يەرلىك خەلقنىڭ ئېڭى مىللەت بىلەن دىنىنى ئايرىش، دىنىنى ھەپ ۋەتەننى ئەرەپلەرگە تاشلاپ بەرمەسلىك دەرىجىسىگە يەتكەنىدى. بۇنداق چوڭ ياخشى ۋەزىيەتنى توغرا مۆلچەرلىگەن توغرۇلبەگنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قوشۇنلىرى 1055-يىلى باغداتنى بېسىۋېلىپ، ئابباسىلار خەلىپىسىنى قورچاق ھالغا چۈشۈردى. باغدات خەلىپىسى قايۇم (1031 — 1075- يىللاردا خەلىپە بولغان) ئاكەمنى مالەم قىلىۋەتكىدەك ئەلپازدا ئۆزىگە كۆز ئالايتىۋاتقان توغرۇلبەگنى ئەل قىلىش ئۈچۈن توغرۇلبەگنىڭ نامىنى قۇتبىدە ئوقۇشقا ئەمر قىلدى.

ئەمما، توغرۇلبەگ بۇنداق ئۇلۇغلاش بىلەن ئالدىنىپ تۇرماستىن، بۇۋاھ پادىشاھلىقنىڭ پۈتكۈل ھوقۇقىنى بىر مەھەل ئىگىلىۋالغان، بۇۋاھنى توغرۇلبەگلەر ئىگىلىۋالغاندا قېچىپ كېتىپ قايتا تېرىلىش پىلانى بىلەن يوشۇرۇنۇپ تۇرغان باساشىرنى يوقىتىپ تولۇق غەلىبە قىلىشقا ئاتلاندى. باساشىر تۈرك بولسىمۇ، توغرۇلبەگكە بوي سۇنماي، باغداتنى ئۆزى ئىگىلىمەكچى بولدى. توغرۇلبەگ زور قوشۇنى بىلەن ئۇنى قوغلاپ موسۇلغا بارغاندا، توغرولبەگنىڭ ئاتا بىر ئانا باشقا قېرىندىشى ئىبراھىم ئىراققا قېچىپ كەتتى. توغرۇلبەگنىڭ ئىنىسى ئالىپ ئارسلان بۇ ۋەقەدىن دەرغەزەپكە كېلىپ، توغرۇلبەگكە جان تىكىپ ياردەم قىلدى.

1059- يىلى بۇلار مۇناپىقلىق قىلغان ئىبراھىمنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. قېرىنداشلار ئارىسىدىكى نىزادىن پايدىلانغان باساشىر ئەرەپلەرنىڭ ئۇقايلى پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى قۇرەيىش ئىبنى بادلان بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، مۇداپىئەسى بولمىغان باغداتنى ئىگىلىۋالدى. باساشىرلار خەلىپە قايىمنى مېسوپوتامىيەنىڭ ئانا دېگەن يېرىگە ئېلىپ باردى ھەمدە جۈمە نامىزىدا پاتىمە سۇلالىسىدىن مۇستەنسىرنىڭ نامىنى قۇتبىدە ئوقۇشنى تەلەپ قىلدى. توغرۇلبەگ ئۇنىڭ مۇناپىقلىقىدىن دەرغەزەپكە كەلدىدە، باستۇرۇپ بېرىپ خەلىپىنى باغداتقا ياندۇرۇپ كەلدى. خەلىپە توغرۇلبەگكە «غەرب ۋە شەرقنىڭ سۇلتانى» دەپ نام بەردى. بۇنىڭ بىلەن باغداتنى مەركەز قىلغان ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ پۈتكۈل زېمىنىمۇ توغرۇلبەگنىڭ قولىغا چۈشتى. دېمەك، توغرۇلبەگ ئىمپېراتور بولغاندا (1040 — 1063) سالجۇقلار ئىمپېراتورلۇقى ئاغدەك مەزمۇت قەدكۆ-

تۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار سۇلالىسىغا ياندىش ھالدا دۇنيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدە ئىنسانىيەتنى ئەيمەندۈرىدىغان كاتتا كۈچكە ئايلاندى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، توغرۇلبەگ مۇسۇلمان شەرقىنىڭ تەبىئىي ھۆرمىتىگە ئىگە بولدى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى رەھبەرلىك ئورنى تىكلەندى. 1063- يىلى توغرۇلبەگ سۈرىيىنى بوي سۇندۇرۇپ باغداتقا قايتىپ كەلدى. ئەرەپ خەلىپىسى توغرۇلبەگكە قىزىنى ياتلىق قىلىشنى لايىق تاپتى. توي راي شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى. ئەمما، توغرۇلبەگ باغداتتىن رايغا كېتىۋاتقاندا، ئۇشتۇمتۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا توغرۇلبەگنىڭ ئىنىسى ئالىپ ئارسلان ئىمپېراتور بولدى.

سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە ئالىپ ئارسلان ئىمپېراتور بولغان چاغدا (1063-1072) كىچىك ئاسىيا يېرىم ئارىلى تېخى ۋىزانتىيىگە قاراشلىق بولۇپ، بۇيەردىكى ئاھالىلارنىڭ كۆپ قىسمى خىرىستىيان دىنىدىكى كىشىلەر ئىدى. ئابباسىلار خەلىپىسى بۇيەرنى ئىستىلا قىلىپ، خىرىستىيان مۇخلىسلىرىنى ئىمان ئېيتقۇزۇشقا كۆپ قېتىم ئاتلىنىپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەنىدى. ئالىپ ئارسلان مۇسۇلمان شەرقىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كىچىك ئاسىياغا غازات باشلىدى. جەنۇبىي كاپكازدىن لەشكەر تارتىپ چىققان ئالىپ ئارسلان 1071- يىلى 8- ئاينىڭ 26- كۈنى ھازىرقى ئەرمەنىستاندىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىكى مانچىكەنت دالىسىدا شەرقىي رۇما ئىمپېراتورى دىئوگىنىس رومان IV باشچىلىقىدىكى ناھايىتى كۈچلۈك ۋىزانتىيە (شەرقىي روما) قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئىمپېراتور دىئوگىنىس رومان IV نى تىرىك تۇتۇۋالدى. شۇندىن باشلاپ روما ئىمپېرىيىسى سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە سېلىق (ئولپان) تۆلەيدىغان قارام دۆلەتكە ئايلاندى. شۇنداقلا سالجۇقلار غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ ئىمپېرىيىنىڭ زېمىنىنى مەرمەر دېڭىزىغىچە سۈرۈپ، پۈتكۈل كىچىك ئاسىيانى ئىشغال قىلدى

مانچىكەنت ئۇرۇشى غەلىبىسى بىلەن ئاتتىلا داھىلىقىدىكى ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى دىيارىنى يېڭىباشتىن ئىگىلەپ، بۇ زېمىننى تاكى ھازىرغىچە ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ تۇتۇپ تۇرۇشىغا ئاساس سالدى. بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ياۋروپا دۇنياسىدا «ئاللانىڭ قامچىسى» ھېسابلانغان ئاتتىلانىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئۆلگۈدەك قورقۇپ، ياۋروپا بىرىيچە ئەھلىسەلىپ تەشكىللەپ، تۈركلەر باشچىلىقىدىكى ئىسلام دۇنياسىغا قارشى خىرىستىيان غازىتىنى باشلىدى. شۇ يىلى ئالىپ ئارسلان ۋاپات بولدى ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى مالىك شاھ ئىمپېراتور بولدى.

سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى (1040 - 1157) مالىك شاھ ئىمپېراتور بولغان چاغدا (1073 - 1092) ناھايىتى قۇدرەتلىك، گۈللەنگەن بىر دۆلەتكە ئايلاندى. مالىك شاھنىڭ ئەقىللىق، تەدبىرلىك ۋەزىرى نىزامۇلمۇلكىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۆز زامانىسىدىكى مەشھۇر پەنلەر سارىيى بولغان «نىزامىيە» ئالىي مەكتىپى ئېچىلدى. ئۇنىڭ «سىيا-

سەتنامە» ناملىق ئۈچ ئەسىرى مۇشۇ مەزگىلدە يېزىلغان. مالىكشاھتىن كېيىن، سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە سۇلتان سەنجەر (1157 - 1117) ئىمپېراتور بولۇپ، ئەجدادلىرىنىڭ يولىنى داۋام ئەتتى. شۇنداق قىلىپ، 11- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سالجۇقلار غەربتىكى كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، پەلەستىن، ئەرەبىستان، مىسىرپوتامىيە، ئىران ئافغانىستان، بېلۇجىستان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمىنى كىردى.

ترغرۇلبەگ بۇ ئىمپېرىيىنى قۇرۇش ۋە ئۇنى باشقۇرۇشتا، دەسلەپتىلا قاراخانىينىڭ مۇھارىبە ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، دۇنياۋى ئىلىم بىلەن سوراشتا چىڭ تۇرغانىدى. شۇڭا، سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ كېيىنكى ئىمپېراتورلىرىمۇ ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ، دۇنيانىڭ نەچچە خىل مەدەنىيەت ماھارەتلىرىنى بىرىيەردە ئۇزلەشتۈرۈپ، ئۇزاق مۇددەت تىنچلىقتا تېز راۋاجلىنىشنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى دۇنيادا گۈللەنگەن كاتتا ئىمپېرىيىگە ئايلاندى. شەرق غەربنىڭ سىزدىگەرلىرى بۇيەركە قاراپ ئاقتى. «مەدەنىيەت، سەنئەتمۇ ئىنتايىن راۋاجلاندى. قەدىمكى پارس مەدەنىيىتى، ئەرەپ مەدەنىيىتى ۋە يونان روما مەدەنىيەتلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن بىر خىل يېڭى مەدەنىيەت - كېيىنكى تۈرك مەدەنىيىتى مەيدانغا كەلدى.

(شاۋ يېنىنىڭ «سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى» دېگەن ماقالىسىدىن)

بۇ ئىمپېرىيە توغرۇلبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى شەرىپى بىلەن دۇنيا تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇردى.

(بېشى 85-بەتتە)

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىخى (ۋېي لىياڭتاۋ)
2. قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى (ھاجى نۇرھاجى)
3. «قەشقەرىيە» (كوروۋپا تكىن)
4. قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1-، 2- توم يېڭى نەشرى
5. يەكەن تارىخى ھەققىدە پارچىلار (يەكەن ئەدەبىيات سەنئىتى 1-، 2-سان)
6- سوتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى
7- سەيد ئەلى ئارسلانخان تەزكىرىسى
8- يېڭىسار ناھىيىلىك تەزكىرە يېزىش كۇرۇپپىسى تۈزگەن ماتېرىياللار.
9- قىزىل قورغان تام ۋە شەھەر جىگدىلىق ھۆكۈمەت تەۋەسىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئۆلىما، تارىخچى، قوشاقچىلار بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئىگىلىگەن ماتېرىياللار
10- ئۇچا كۆكشى يولىدىكى «چۆچە پاتچىسىم» مازىرى ھەققىدە شەيخلەر بەرگەن مەلۇماتلار.
11- شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى 1-تومى ئۇيغۇر قىسقىچە تارىخى قاتارلىقلار

نىزامۇئۇل مۇلۇك

نىزامۇئۇل مۇلۇك — ئەبۇئەلى ھەسەن ئىبنى ئەلى ئىبنى ئىساق (-1092) سالجۇقلار ئىمپېرىيەسىنىڭ ئالىپئارسلان ۋە مالىك شاھ دەۋرىدىكى ئاتاقلىق ۋەزىرى، مەشھۇر سىياسىيون، ئاتاقلىق مەرىپەتپەرۋەر ئالىم. ئۇنىڭ سالجۇقلار ئىمپېرىيەسىنى گۈللەندۈرۈش ۋە غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتتىكى تالانتى شۇ زامان ئېتىبارى بىلەن جاھانغا مەشھۇردۇر.

نىزامۇئۇل مۇلۇك 1018- يىلى غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىغا تەۋە خوراسانىڭ تۇس دېگەن يېرىدە غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ باجگىرلىقىنى قىلىدىغان بىر ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئۆلىمالار ئائىلىسىدە بولىدىغان ئەدەب-قائىدە ۋە ئىلىم تەربىيىسى بويىچە تەربىيە ئېلىپ تەھسىل قىلىپ ئالىملىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەندە، سالجۇقلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر سۇلتانى توغرۇلبەگ غەزنەۋىلەردىن خوراسانىنى تارتىۋالدى ۋە ئۆزىنى سۇلتان دەپ جاكارلىدى. بۇ 1040- يىلى بولغان ۋەقە ئىدى. توغرۇلبەگ خوراسانىنى جىيەن ئوغلى ئالىپ ئارسلاننىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى 1040- يىلدىن 1055- يىلغىچە گورگان، تەبارىستان، خارەزىم، ئەزەربەيجان، غەربىي ئىران، فارس، جەنۇبىي ئىراق قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئېلىپلا قالماستىن باغدادقىمۇ باستۇرۇپ كىرىپ، ئاببالسىلار خەلىپىسىنى قورچاق ھالغا كەلتۈرەي ھەمدە كاپكازدا بولغان جەڭدە دۇنياغا مەشھۇر بولغان ۋىزانتىيە ئارمىيىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، غەرب دۇنياسىنى ئالاقزادە قىلدى. بۇ جەرياندا نىزامۇئۇل مۇلۇك خوراسان ئەمىرى ئالىپ ئارسلانغا خىزمەت قىلدى. 1063- يىلى توغرۇلبەگ ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ جىيەن ئوغلى ئالىپ ئارسلان ئۇنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى ماۋرائۇننەھرىگىچە كېڭەيتىپلا قالماستىن، ۋىزانتىيە پادشاھى دىگىنىزىنى ئولپان تۆلەيدىغان قارام ھالغا چۈشۈردى. ئارقىدىنلا دەمەشىققىچە بولغان رايونلارنى بېسىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن باغداد خەلىپىسىگە تەۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى سالجۇقلار سۇلتانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، مۇھىم جايلارغا «سۇلتان-ئاللانىڭ يەر يۈزىدىكى سايىسى» دەپ يېزىپ زىكرى قىلىدىغان بولدى. بۇ جەرياندا نىزامۇئۇل مۇلۇك خوراساننىڭ ئەمىرى بولدى. ئالىپ ئارسلان 1063-يىلى

Altunoq

نىزامۇلمۇلۇكنى ۋەزىرلىككە تەيىنلىگەندى. ئالىپ ئارسلان 1072- يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى جالالىدىن مالىك شاھ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى غەربتە ئوتتۇرا يەر دېڭىزى، شەرقتە قاراخانىلارغىچە كېڭەيتتى. بۇ جەرياندا نىزامۇلمۇلۇك باش ۋەزىر بولدى. دېمەك، ئالىپ ئارسلان ۋە مالىك شاھلارنىڭ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى تېزلىكتە كېڭەيتىشى نىزامۇلمۇلۇكنىڭ خىزمىتى بىلەن باغلانغاندى.

سالجۇقلار قاراخانىلارنىڭ مەدەنىيەت تەربىيىسىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئىچكى تۇردە ئۆزگىرىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، دۆلەتنى ئىلىم پەن بىلەن ئىدارە قىلىشقا ئىلگىرىلىگەندى. ئالىپ ئارسلان ۋە مالىك شاھلار توغرۇلبەگنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە باي ۋە مەدەنىيەتلىك سامانىلار ۋە قاراخانىلار دۆلەتلىرىنىڭ دۆلەتنى ئىلىم-پەن بىلەن ئىدارە قىلىش يولىنى ئىزدەپ، تۈرك ۋە ئىران نەسلىدىكىلەرنىڭ ئىسلاھاتتا ئالىملىرىنى ئوردىغا توپلاپ، پايتەخت مەرۋە ۋە ھەم باغدادتا چوڭ ئىلىم يۇرتلىرىنى قۇرۇشقا ۋە شۇ ئىلىم يۇرتلىرىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە دۇنياغا مۇئامىلە قىلىشقا باشلىدى. سالجۇقلار ئوردىسىدا ئىشلەيدىغان ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئەڭ كاتتىسى نىزامۇلمۇلۇك ئىدى. «ئۇ تازا تېتىك باش ۋەزىر بولۇپ، ئەۋلىيادەك دانا، ئاجايىپ تەمكىن، زېرەك ۋە پىلانچان ئىدى، شۇنداقلا ئۇ تازا تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى» ①

سالجۇقلاردىن ئالىپ ئارسلاننىڭ ھەم ئۇنىڭ ئوغلى مالىك شاھنىڭ قول ئاستىدىكى 30 يىل باش ۋەزىر بولغان نىزامۇلمۇلۇك دۆلەت ئىشلىرىدا ئالىملارنى ۋە ئەدىبلەرنى قەدىرلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر، ھۈنەرۋەن-ئۇستىكارلار توپلاندى، سالجۇقلار خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىغا پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغۇچى تەركەن خاتۇن (قاراخانىلار جەمەتىدىن بولۇپ، سۇلتان مالىك شاھنىڭ خوتۇنى) مۇناسىۋىتى بىلەن قەشقەر، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭدەك تۈرك يۇرتلىرىدىن باغدادقا نۇرغۇن ئۇيغۇر قارلۇق زىيالىيلىرى بارغاندى، بۇلار نىزامۇلمۇلۇك باغداد، مەرۋ ۋە ئىسپاھانلاردا تەشكىل قىلغان مەدرىس كۇتۇپخانىلاردا پائالىيەت ئېلىپ باردى، يەنى باغدادتا نىزامۇلمۇلۇك «نىزامىيە مەدرىسى» نى تەشكىل قىلغاندا، قەشقەردە يۈسۈپ قادىرخان زامانىدىلا قۇرۇلغان «ساجىيە مەدرىسى» ناملىق ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئالىي مەلۇماتلىق كىشىلىرى شەرقتىن ئەرەب ئىمپېرىيىسىگە تەسىر كۆرسىتىپ، سالجۇق تۈركلىرىدىن ئىلغار بولغان ئۇيغۇر قاراخانىلار مەدەنىيىتى ۋە تىلىنى پۈتكۈل تۈركى خەلقلەرنىڭ ئورتاقلىقىغا ئايلاندۇردى. بۇنىڭ بىلەن قاراخانىلار، غەزنەۋىلەر مەدەنىيىتى سالجۇقلار دەۋرىدە يېڭىباشتىن گۈللىنىپ، سالجۇقلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلىرىدا ئاجايىپ مۆجىزاتلارنىڭ يارىتىلىشىغا—باشتىلار تەرىپىدىن «كۆچمەنچار-

ۋەيرانچى» دەپ ئاتىلىۋاتقان ئوغۇز ئەۋلادى سالجۇقلارنىڭ قوشۇنلىرىنى ۋەسۋەسىگە سېلىپ قويىدىغان تەكەممۇل، كۈچلۈك ئىمپېرىيە بولۇپ شەكىللىنىشكە تۈرتكە بولدى، شۇنداق بولغاچقا، ئالىپ ئارسلانلار دۆلىتى كۈچلۈك ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۇستىقۇرۇلمىسىغا ئايلىنىپ ئەشۇنداق كەڭ تېررىتورىيىگە خوجايىن بولۇپ، دۇنيانى سورىماقچى بولغان باغدادنىمۇ ئىستائەتمەن بېكىنمىلىككە ئايلاندۇرۇپ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ رەھبىرى بولۇپ قالدى. دۆلەت ئۈچۈن ئىلىم ئارقىلىق ئادەم تەربىيىلەش جەھەتتىكى ئەمەلىي نەتىجە نىزامۇل مۇلۇكنى سالجۇقلار ئوردىسىدا يۇقىرى ئىناۋەت ۋە بەخت تەلەيگە ئىگە قىلدى، ئۇ سالجۇقلار دۆلىتىدە ئىمپېراتوردىنلا قالسا، ھۆرمەتلىك ئادەم بولدى.

نىزامۇل مۇلۇكنىڭ دانالىقى ۋە سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە بولغان ساداقىتى ئالىپ ئارسلاننى چىن دىلىدىن قايىل قىلغاچقا، دۆلەتنىڭ سىياسەتلىرىنى ئۇنىڭ بىلەن كېڭىشىپ بەلگىلەيدىغان قىلىپلا قالماستىن، ئىمپېرىيىنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك كاتتا ئىشلارنىمۇ ئۇنىڭغا ھاۋالە قىلىدىغان بولغانىدى.

مەسىلەن، ئالىپ ئارسلان ۋاپات بولۇش ئالدىدا تېخى بالاغەتكە يەتمىگەن، ئوغلى مالىك شاھنى نىزامۇل مۇلۇكنىڭ تەخت ۋارىسى قىلىپ تەربىيىلىشىگە تاپشۇردى، ئۇزاق ئۆتمەي ئالىپ ئارسلان ئۆلۈپ كەتتى، مالىك شاھ تەخت ۋارىسى دەپ ئېلان قىلىندى. ئەمما، ئۇ كىچىك بولغاچقا، دۆلەت باشقۇرۇش نىزامۇل مۇلۇككە قالدى. ئۇنىڭ ھوقۇقى چەكسىزلىك دەرىجىسىگە يەتتى ئەمما، خىيانەتسىز ئىشلىدى، بۇنىڭدىن تولۇق رازى بولغان مالىك شاھ ئەنە شۇچاغدا نىزامۇل مۇلۇكنىڭ ئەبۇئەلى ھەسەن ئىبنى ئەلى، ئىبنى ئىسھاق دېگەن ئىسمىنى «نىزامۇل مۇلۇك» («دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىر») دېگەن ئۇنۋانغا ئۆزگەرتتى ھەمدە دۆلەتنىڭ بارلىق سىياسەتلىرىنى بەلگىلەشتە ئۇنىڭ بىلەن ھەمنەپەس بولدى. نىزامۇل مۇلۇك بۇنداق ياخشى شارائىتتىن تولۇق پايدىلىنىپ سامانىيلار ۋە قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتىكى ئەڭ ئىلغار تۈزۈم قائىدىلىرىنى سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە تەدبىقلاپ، تۈرك ۋە فارس خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى يېڭى زامانغا ماس ھالدا راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەتنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا يول ئاچتى. نىزامۇل مۇلۇكنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن سالجۇقلارنىڭ بىر دەۋرى پىئودالىق ئىقتىسادىي سىردىسى تېز راۋاجلىنىش دەۋرىگە كىردى، شەھەر كۆپەيدى ۋە تەرەققىي قىلدى، شەھەرلەردە مىللىي قول سانائەت كارخانىلىرى ھەسسىلەپ كۆپەيدى، مەدەنىيەت تەربىيىسى ئومۇملاشتى شەھەر ئىچى ۋە سىرتىدا ئېرىق-ئۆستەڭ، باغ-ۋارانلار كۆپەيدى. ئالىم ئەھلىلىرىنىڭ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشى ئۈچۈن مەخسۇس تەتقىقات ئورۇنلىرىمۇ قۇرۇلدى.

بۇ دەۋردە سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى مەرۋگە بارغان ئاتاقلىق ئەرەب يازغۇچىسى ياقۇپ زىيارەت خاتىرىسىگە مۇنداق يازغان: «مەن ئۇيەر(مەرۋ)دە مەدرىسىگە (ئۇنىۋېرسىتېتقا) تەۋە 10 كۇتۇپخانىنى كۆردۈم، مەن دۇنيادا ئۇنداق كۆپ ھەم ئېسىل كىتاپلارنى ساقلايدىغان كۇتۇپخانىنى كۆرمىگەن» دېگەن. مائارىپ ۋە ئىلىم-پەن ئىشلىرى نىزامىئۇل مۇلۇك دەۋرىدە ھەقىقەتەن راۋاجلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ نامىغا ئاتالغان «نىزامىيە مەدرىسىسى»دىن باشقا، ياۋروپادا تېخى ئوتتۇرا مەكتەپمۇ يوق چاغدا سالجۇقلاردا «نىزامىيە»گە ئوخشاش ئالىي مەكتەپلەرنى مەركەز قىلغان ئىلىم-پەن تورلىرى قۇرۇلغان. ھازىرغىچە ساقلانغان سەنجەر سۇلتاننىڭ مەقبەرىسىگە چېكىلگەن گۈزەل نەقىشلەر ۋە ئۇنىڭ تۈۋرۈكلىرى، تۇرۇسلىرى ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن قاپارتما نەقىشلىرى ئەنە شۇنداق گۈزەل بىر مەنزىرىنى ئەسلىتىدۇ.

نىزامىئۇل مۇلۇك يالغۇز سالجۇقلارنىڭ ئوردىسىدىلا ئەمەس، باغدات خەلىپىسىنىڭ ئوردىسىمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن، خەلىپىنىڭ سىياسەتلىرىمۇ نىزامىئۇل مۇلۇك تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، خەلىپە ئوردىسى نىزامىئۇل مۇلۇكنىڭ دوستى-ئاغىنىلىرى بولغان دۆلەت ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن نازارەت قىلىنغان، چۈنكى بۇ چاغدا نىزامىئۇل مۇلۇك «ئاتا بەگ» (سۇلتاننىڭ قوغدىغۇچىسى) دېگەن ئۇنۋانغا، سۇلتانغا ۋاكالىتەن سۆزلەش ئىمكانىيىتىگىمۇ ئىگە بولغانىدى. نىزامىئۇل مۇلۇكنىڭ دانا سىياسەتلىرى ئاستىدا پارسىيە ۋە بابىللاردىمۇ بىر مەھەل گۈللىنىش بولدى.

نىزامىئۇل مۇلۇكنىڭ كىتابىنى ئالىم ئەھمىيەتلىكى يۇقىرىقىلاردىنمۇ مەلۇم بولدى. بۇ ئەھمىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ ئىشلەيدىغان ئالىم بولغاچقا، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى ھەر قاچان خەلق تەرىپىدە تۇرۇپ ئويلىدى ۋە ئىشلىدى. پايتەخت باغداد ۋە ئىسپاھانلارنىڭ گۈللىنىشى بىلەن قانائەتلىنىپ قالماستىن، فېئوداللارنىڭ زۇلمى بىلەن دېھقانلاردىن دۆلەتكە كىرىدىغان كىرىمنىڭ ئازلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، سالجۇقلار ھۆكۈمرانلىرى بولغان ھەربىي ۋە مەمۇرىي بەگلەرنىڭ خەلقنى ئۆكتەملىك بىلەن شىلىۋېلىشلىرىنى چەكلەش ئۈچۈن، «سىياسەتنامە» دېگەن كىتابىنى يېزىپ چىقىپ دۆلەتنىڭ خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەكشۈرۈپ، خەلقنى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ۋەيران قىلىشىدىن ساقلىدى. ئۇ «سىياسەتنامە»دە مۇنداق دەپ يازدى: «ئىكتا① ئىگىسى بولغان مۇكتا②لار بىلىشى كېرەككى، خەلققە مۇئامىلە قىلىشتا، ئۇلارغا قانۇندا بەلگىلەنگەن باجلارنى مۇلايىملىق بىلەن تاپشۇرۇشنى ھاۋالە قىلىشتىن سىرت باشقا ئىشلارنى قىلىشقا بۇيرۇق قىلسا بولمايدۇ، ئۇلاردىن باج يىغقاندا، ئۇلارنىڭ (خەلقنىڭ) جىسمانىي، مال-مۈلكى، خوتۇن-قىزلىرىنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ مال-زېمىنلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ. مۇكتالار-

نىڭ باشقىچە ئۇسۇل قوللىنىشىغا يول قويۇلمايدۇ، ئەگەر خەلق ئارىسىدا ئۆزلىرى-
نىڭ ئارزۇ-ھاللىرى ھەققىدە ئوردىغا ئەرز بېرىدىغانلىرى بولسا، توسۇپ قويۇشقا
بولمايدۇ. بۇ قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلغۇچى ھەر قانداق ئادەمگە ھەممىدىن بولۇشقا
بولمايدۇ. بۇنداق كىشىلەردىن ئەلكىتا ھوقۇقى تارتىپ ئېلىنىدۇ ۋە تېگىشلىك جازاغا
تارتىلىدۇ. بۇنداق دېيىشىمىزدىكى مەقسەت باشقىلارنىڭ مۇنداق خاتالىقلارنى تەك-
رارلىماسلىقىغا ئالدىن ئاگاھلاندۇرۇش بېرىشتۇر»①. دېمەك، نىزامۇل مۇلۇكنىڭ تىرىش-
چانلىقى بىلەن فېئوداللارنىڭ ئىشلەپچىقارغۇچى دېھقانلار ئۈستىدىكى زۇلمى پەسەيتىلگەن.

نىزامۇل مۇلۇك دىن ۋە پەندىن ئورتاق خەۋەردار دۆلەت ئەربابى بولغاچقا
دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئىشلىرىدا ئىشەنكىنى ئېتىمۇدلاشقا قارشى تۇرۇپ، تاش-
قى سودا ۋە خەلقئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان مەدەنىي تەد-
بىرلەر بىلەن ئىش كۆرۈپ، تاشقى سودىغا كاشىلا بولىدىغان تاموژنا بېجى بىكار قىلىن-
غان ئىدى. بۇنىڭ بىلەن سالجۇقلار دۆلىتى دۇنيانىڭ كاتتا سودا مەركەزلىرىدىن بىرىگە
ئايلىنىپ جۇڭگو، ھىندىستان، روما ۋە ئىسلام دۇنياسى بىلەن كەڭ سودا قىلىپ،
دۆلەتنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنى تېز تەرەققىي قىلدۇردى.

ئەمما، شۇنى بىلىش كېرەككى، نىزامۇل مۇلۇكنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلار ۋە
يەرلىك فېئوداللارغا چەك قويۇشى، ئالىي مەكتەپلەرنى سېلىپ كۆپلىگەن ئىقتىد-
سالىقلارنى تەربىيىلىشىدىكى ئاساسىي مەقسەت-سالجۇقلار ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ھۆ-
كۈمرانلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەش، دۆلەت غەزىنىسىنى تولدۇرۇپ، دۆلەت ھاكىمىيى-
تىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئىدى. ھەرگىزمۇ ئۆزىگە ئاش-نان بېرىدىغان ئورداۋە
سۇلتانلارنى ئۇنتۇغان ھالدا خەلققە خالىس ئىشلەش ئەمەس ئىدى. بىزنىڭ ئۇنى يۇقىرى
باھالىشىمىزدىكى سەۋەبى شۇكى: ئۇ ئىلىم چىرىقى بىلەن زامانىنى، دۆلەتنى خاقاننى ۋە خەلقنى
توغرا مۆلچەرلەپ دۆلەت ۋەزىيىتىنى تارىخىي تەرەققىيات تەرەپكە يۆتكىگەن ئەقىل ئىگىسى.

نىزامۇل مۇلۇكنىڭ ئىلغار تەدبىرلىرى بىلەن دۆلەت گۈللەپ كېتىۋاتقاندا،
سالجۇقلار ئېمپېراتورىيىسىدە خەلپە ۋە سالجۇق سۇلتانلىرىغا قارشى ئىسمائىلىيە
ھەرىكىتى پارتلىدى. ئۇلارغا ئەگەشكەنلەر ئۆزلىرىنى «پىدائىي» دەپ ئاتاپ، كۆرەش
نىشانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن كەڭ تۈردە تېررورلۇق ئېلىپ باردى.

1092-يىلى ئىسمائىلىيە مەزھىپىدىكى بىر مۇناپىق نىزامۇل مۇلۇكنى خەنجەر
سانجىپ ئۆلتۈردى. ئەمما، نىزامۇل مۇلۇكنىڭ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىدە ئېلىپ
بارغان ئۇلۇغ مەرىپەتچىلىكى سالجۇقلار دۆلىتىنى كېڭەيتىش، مۇستەھكەملەش، را-
ۋاجلاندۇرۇشتىلا ئەمەس، بەلكى تاكى ياۋروپالىق خىرىستىيان مۇخلىسلىرىنىڭ ئەھلى
سەلىپ دەپ ئاتالغان تاجاۋۇزچىلىق ھەركەتلىرىنى چېكىندۈرگىچە ئارىلىقتا تۈرك-پارس خەلقلىرى
ئەللىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، دۇنيانى ئىلىم سورايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

يولداش ھاجى نۇرھاجى 1987 - يىلى ئاپرېل ئەنگلىيىدە ئۆتكۈزۈلـ گەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشتى

1987 - يىلى 4- ئاينىڭ 7-كۈنى ئەنگلىيىنىڭ شەرقىي ئافرىقا تەتقىقات داشۆسىدە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ يىغىنغا جۇڭگو، ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقى، موڭغۇلىيە، فرانـ سىيە، كانادا، تۈركىيە، ھىندىستان، پاكىستان، غەربىي گېرمانىيە، چېخسلوۋاكىيە، سۈرىيە، سەئۇدى ئەرەبىستانى، مىسىر، ئىران، ئىراق، سۇدان، ياپونىيە، قاتارلىق 24 دۆلەتتىن 120 نەپەر ئىلمىي تەتقىقات خادىمى، لوندوندىكى ئاتاقلىق داشۆ لەردىن سىياسىي ئىقتىسات داشۆسى، ئاكسپورت داشۆسى، مۇزېيلاردىن بىرتانىيە مۇزېيخانىسى، سكوتلاندىيە مۇزېيخانىسى، ۋىكتورىيە ئالبورت مۇزېيخانىسى جۇملەن مۇزېيخانىسى قاتارلىقـ لاردىن 80 نەپەر ئىلمىي تەتقىقات خادىمى بولۇپ جەمئىي 200 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى.

ئاپتونوم رايونىمىزدىن يولداش ھاجى نۇرھاجى جۇڭگودىن بارغان ئۈچ نەپەر ۋەكىلنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ يىغىنغا قاتناشتى ھەم ئۆز نۇتۇقى ئار قىلىق قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشتى

يولداش ھاجى نۇرھاجى 1987- يىل 3- ئاينىڭ 31- كۈنى بېيجىڭدىن ئايرو- پىلان بىلەن يولغا چىقىپ 1987-يىلى 4- ئاينىڭ 1- كۈنى لوندونغا يېتىپ بارغان ئىدى، يىغىن 4- ئاينىڭ 7- كۈنى لوندون ۋاقتى سائەت 10 دا شەرقىي ئافرىقا تەتقىقات داشۆسىدە رەسمىي باشلىنىپ 4- ئاينىڭ 10- كۈنىگىچە داۋام قىلدى.

4- ئاينىڭ 7- كۈنى لوندون ۋاقتى 10 دىن بۇرۇن يىغىن قاتناشچىلىرى يە غىن زالىغا كىرىپ ئورۇن ئېلىشتى، يولداش ھاجى نۇرھاجىغا يىغىن زالىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى رېتىدىن ئورۇن بېرىلدى.

AltunOq

ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشنى دەۋر قىلغاچقا يىغىندا ئوقۇلغان ماقالىلار ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە مەركەزلەشتى. بۇ قېتىمقى يىغىندا يىغىن قاتناشچىلىرىنىڭ شىنجاڭ ئويغۇر ئاپتونوم رايونىدا يېغىشلانغان تەتقىقات ماقالىلىرى بىر قەدەر كۆپ بولدى. بۇلاردىن مەخرەتەن توغرىسىدا، «جۇڭگودا دىن»، («ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىش دەۋرىدىكى دۆلەتلەر مۇناسىۋىتى»)، «دۇڭخۇاڭ ۋە شىنجاڭ توغرىسىدىكى ماتېرىياللار ھەققىدە» «ئۇيغۇرلار ئەدەبىياتى، شىنجاڭدىكى قىرغىزلار ئەدەبىياتى، قىرغىزلارنىڭ ئۆرپ ئادەتى»، «شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى توغرىسىدىكى غەرب ئەللەر تەتقىقاتى»، «بۈگۈنكى شىنجاڭدىكى تىل ۋە مەدەنىيەت»، «شىنجاڭدىكى ئازسانلىق مىللەتلەر مۇسابىقىسى»،«كىلاسسىك ئۇيغۇر مۇقامى توغرىسىدا»، «شىنجاڭدىكى قەدىمكى يېزىقلارنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىملىقى»،«ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىدىكى شىنجاڭ»، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك ۋە ئۆرپ ئادەتلەر ھەققىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات»، «غەرب دۆلەتلىرىدىكى بۇددا دىنى تەتقىقاتى توغرىسىدا تەبەت يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر ھەققىدە»، «شامان دىنى توغرىسىدا»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى مىللىي سىياسەت ۋە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلار سۆزلەندى. بىراق يىغىندا سۆزلىگۈچىلەرنىڭ سۆزلەش نۆۋىتى ئۇلارنىڭ تەتقىقات تېمىلىرىگە قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 4- ئاينىڭ 9- كۈنى چۈشتىن كېيىن جۇڭگو شىنجاڭ رايونى، سوۋېت ئۆزبېكىستان ۋە لوندون داشۆسىدىن بولۇپ ئۈچ كىشى سۆزگە چىقتى. يولداش ھاجى نۇر ھاجىغا 1- قېتىم سۆزلەش نۆۋىتى بېرىلدى. يولداش ھاجى نۇر ھاجى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى مىللىي سىياسەت ۋە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى توغرىسىدا دېگەن تېمىدا 45 مىنۇت نۇتۇق سۆزلىدى. ئەنگلىيەدە ئوقۇۋاتقان شىنجاڭلىق ئوقۇغۇچى تۇرسۇن ياقۇپ ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ بەردى. سۆز تاماملانغاندىن كېيىن يىغىن قاتناشچىلىرى ھاجى نۇر ھاجىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى قانچە؟ داشۆلەردىكى مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى قانچە؟ مىللىي كادىرلارنىڭ نىسبىتىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولامدۇ؟ جۇڭگونىڭ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنىي ئەركىنلىكى قانداق؟ شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ مەسچىتى قانچە؟ مەسچىتلەرگە كىم ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ؟ شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلار قانچە؟ شىنجاڭدا مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي كىتابلىرى نەشىر قىلىنامدۇ؟ نەشىر قىلىنغان كىتابلارنىڭ سېتىلىش ئورنى بارمۇ؟ مۇسۇلمانلار ئىختىيارى سېتىپ ئالالامدۇ؟ شىنجاڭدىكى 8 مىليوندىن ئارتۇق مۇسۇلمانلا ئۈچۈن ئەرەپ يېزىقىدا بىرەر دىنىي ژورنال چىقىرىلامدۇ.

دېگەندەك سوئاللار سورالدى. يولداش ھاجى نۇر ھاجى بۇ سوئاللارغا لايىقىدا

قانائەتلىنەرلىك جاۋابلارنى بېرىپ تۇردى. يىغىن قاتناشچىلىرى بېرىلگەن جاۋابلاردىن مەمنۇن بولۇشتى. رايونىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىك سىياسىتىنى كۆپ ماختاپ ئېيتىمىز دە، ھۆكۈمەتنىڭ مۇسۇلمانلارنى دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىدىن بەھرىمان قىلغانلىقىغا تەشەككۈر ئېيتىپ بىز كوممۇنىستلار سىياسىتىدىن مەمنۇن دېيىشتى.

شىنجاڭنى تونۇشتۇرۇش، تەشۋىق قىلىش يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. غەربنىڭ نۇرغۇن ئالىملىرى جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىدىن تولۇق بەھرىمان بولۇۋاتقانلىقىنى بۇ قېتىمقى يىغىن ئارقىلىق چۈشەندۇق، ھۆكۈمىتىڭلارغا تەشەككۈر دېيىشتى. يولداش ھاجى نۇرھاجى يىغىن مۇنبىرىدىن قايتقاندا ۋەكىللەردىن كۆپ كىشىلەر ئۇنى قۇچاقلاپ قىزغىن تەبرىكلەشتى.

يىغىن 4- ئاينىڭ 10- كۈنى چۈشتىن كېيىن ئاخىرلاشتى. يىغىن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن جۇڭگودىن بارغان ھاجى نۇرھاجى قاتارلىق ئۈچ نەپەر خادىم تەكلىپكە بىنائەن لوندوندىكى ئەڭ مەشھۇر سىياسىي ئىقتىسات تەتقىقات داشۆسى، لوندوندىكى كەمبىرج داشۆسى، بىرىتانىيە مۇزېيخانىسى قاتارلىق مەشھۇر جايلارنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدى. سىياسىي، ئىقتىسات تەتقىقات داشۆسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى پىن كى ھاجى نۇر ھاجى قاتارلىقلارغا داشۆنى تونۇشتۇردى ۋە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلاردىن تۇنجى قېتىم ئۈچتىن تۆتكە قەدەر ئوقۇغۇچى ئەنگلىيەدىكى داشۆلەرگە ئوقۇشقا ئېلىندى. سىياسىي ئىقتىسات داشۆسىدە يولداش تۇرسۇن ياقۇپ ماگىستىر بولۇش ئۈچۈن ئوقۇۋاتىدۇ. بىز سىلەرگە داشۆ پۈتتۈرگەنلەردىن ھەر يىلى 5 تىن 10غا قەدەر ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيەلەپ بېرەيلى، راسخوتىنى ئۆز ئارا كېلىشسەك. شىنجاڭدىكى داشۆلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتساق، شىنجاڭ رايونى ئېچىۋېتىلدى مەن نۇرغۇن كاپىتالى بار كىشىلەرنى شىنجاڭدا زاۋۇت قۇرۇش ۋە مەبلەغ قويۇشقا سەپەرۋەر قىلسام شىنجاڭ ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا قوشۇلسا، بۇ جەھەتتە شىنجاڭنى خەلقئارا بازارغا يۈزلەندۈرسەك، رەھبەرلەر بۇ تەلەپنى قوبۇل كۆرسە مېنى شىنجاڭغا زىيارەتكە تەكلىپ قىلسا، ئۆز راسخوتۇم بىلەن بارسام، سۆزلەشسەك دەيمەن دېگەنلەرنى تەلەپ قىلدى. ھاجى نۇرھاجى كەمبىرج داشۆ كۇتۇپخانىسىنى ئېكىسكۇرسىيە قىلغاندا كەشمىرلىك بىر ئەمەلدار تەرىپىدىن لوندوندىكى ئىنجىل جەمئىيىتىگە تاپشۇرۇلغان «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىككى توملۇق تۈركچە (ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان) نۇسخىسىنى كۆردى. ھاجى نۇرھاجى يەنە بىرىتانىيە مۇزېيخانىسىنى ئېكىسكۇرسىيە قىلىپ بىرىتانىيە مۇزېيخانىسىنىڭ شەرق بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتقان قولىيازمىلار تۈپلىمىدىن بىر تومىدىكى 360 پارچىدىن ئارتۇق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا ئۆتكەن قەدىمكى ئاپتورلارنىڭ

(داۋامى 72- بەتتە)

«ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» پروگراممىسى

مەن 1981 — يىلى 1 — سان «بۇلاق» مەجمۇئەسىدە «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» تەتقىقات تېمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم. ئۇ تار دائىرىدىكى، دەسلەپكى تىزىس ئىدى. شۇنىڭدىن بېرى بىر قانچە يىل ئۆتتى. بۇ «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى پىروگراممىسى» ئازاتلىققىچە بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى بىر قەدەر كەڭراق بايان قىلىشقا بېغىشلانغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يېپيېڭى يولدا مەيدانغا كەلگەن بىلەن ھاگۆھەر سۈپىتىدە يېگانە ھادىسە بولماستىن، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەھەللى قىممەت ۋە خەلقئارا قىممەت ياراتقان مەنىۋى تارىخى ۋە مەنىۋى بايلىقىدىن ئىبارەت. تەتقىقات دائىرىسىنى كېڭەيتىش نۇقتىسىدىن مەن بۇ قېتىم ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئالاقىدار بەزى مەزمۇنلارنى چەتكە قاقمىدىم. رۇشەنكى، تېخى قېزىپ چىقىرىلمىغان ياكى نامۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنغان نۇقتىلارنىڭ بولۇشى، ھەتتا كۆپلەپ بولۇشى تەبىئىي. چۈنكى بىز ئۆزىمىز ئۈچۈن قاراڭغۇ بولغان ئۆتمۈشكە نەزەر سېلىۋاتىمىز. بۇ ئورتاق تىرىشچانلىق بىلەن داۋاملىق تولۇقلانغۇسى.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن

مۇقەددىمە

بىرىنچى پاراگراف

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى ئورنى ۋە مەنىۋى قىممىتى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ۋەتەن ئەدەبىياتى ۋە تۈركى خەلقلەر ئەدەبىياتىدىكى ئورنى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى مەنبەلىرى ۋە تارىخى ئىزچىللىقى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى كىلاسسىك ئەدىبلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەنىۋى قىممىتى

ئىككىنچى پاراگراف

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئۇنى دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىش ۋە راۋاجلىنىش قانۇنىيەتلىرى، ئىجتىمائىي
تۇرمۇش شەكلى، سىياسىي ھاكىمىيەت شەكلى ۋە ئىدېئولوگىيە جەھەتلەردىن خەلقئارا مەدەنىيەت ئالــ
ماشتۇرۇشنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تەسىرى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ژانىر ۋە تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ
تارىخىي خۇسۇسىيەتلىرى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دەۋرلەرگە بۆلۈشنىڭ ئىلمىي پىرىنسىپلىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف

ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئوبيېكتى ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشنىڭ
مېتودولوگىيىلىك پىرىنسىپلىرى

ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئوبيېكتى ۋە تەتقىقات دائىرىسى. ئۇيغۇر ئەدەــ
بىيات تارىخى ئوبيېكت-دائىرىسىنى بەلگىلەشنىڭ مېتودولوگىيىلىك پىرىنسىپلىرى.
مەدەنىيەت مىراسلىرى، ماتېرىيال ۋە نوقتىئىنەزەر مەسىلىلىرى. ئۇيغۇر ئەدەبىيات
تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى ئوقۇتۇشى خىزمىتى.

تۆتىنچى پاراگراف

ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىق تەتقىقاتىغا دائىر تارىخىي ئۇچۇر

قىسقىچە خۇلاسىلار

پايدىلىنىش ئەدەبىياتلىرى

بىرىنچى توم

ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

بىرىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى يادىكارلىقلىرى

1- باب

ئىپتىدائىي ئۇرۇغداشلىق ۋە ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت

بىرىنچى پاراگراف

ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق قەبىلىلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتى

1. «ئۇيغۇر» ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسى ۋە بۇ ھەقتىكى دوپۈزلۈق تارىخىي ئىزاھ
لار. ماركسىزمنىڭ ئۇرۇق، قەبىلە، خەلق، مىللەت توغرىسىدىكى تەلىماتى.

2. ئۇيغۇر ئېتنىك گەۋدىسىنىڭ شەكىللىنىشى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتنىڭ
نەتىجىسى، ئۇيغۇر مىللىتىنى تەشكىل قىلغان ئېتنىك مەنبەلەرنىڭ قىسقىچە تارىــ
خىي شەجەرىسى ئۇلارنىڭ تارىخىي كىتابلاردا ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى
تەلەپپۇز قىلىنىشى. ئۇلارنىڭ ياشىغان رايونلىرى ۋە قەدىمكى تۇرمۇش شەكىللىرى.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېتنىك ئوقۇمى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخى ئۇقۇمىنىڭ

كەڭ تەركەۋى ۋە خاس ئالامەتلىرى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمكى دېخار، هون ۋە توركى خەلقلەر مەدەنىيەت تارىخىغا كۆرسەتكەن ئۈلگىلىك تەسىرى.

3. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي گەۋدىلىرى ۋە ئۇنىڭ شەرق-غەرب مەدەنىيەت تارىخىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ئىككىنچى پاراگراف

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تۆھپىلىرى

1. ئىپتىدائىي ئىستېتىك تەپەككۇر ئالامەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى. ئىپتىدائىي رېتىم سەزگۈسى ۋە بوشلۇق (ماكان) سەزگۈسى، ئۆڭكۈر ۋە قىيا تاشلارغا سىزىلغان تۇرمۇش رەسىملىرى، ئوتتۇكەن— چوغاي تېغى، ئالتاي تېغى، قۇرۇقتاغ، موجەر تېغى، ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا- يەنسەي جىلغا قىيالىرىغا سىزىلغان ئوۋچىلىق ۋە تېرىقچىلىق رەسىملىرى. دەسلەپكى ئۇسۇللۇق ۋە تىياتىرلىق شۆرەتلەر. ئىپتىدائىي غار-كېمىر سەنئىتى ۋە ئۇنىڭ ئىستېتىك قىممىتى.

2. ئۇيغۇرلاردا قەدىمكى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش مەدەنىيىتى، بېلىقچىلىق، چارۋىچىلىق، قۇلانچىلىق، تېرىقچىلىق، پاختا ئۆستۈرۈش، يۇڭ-پاختا يىپەك توقۇمىچىلىقى پالاس ۋە كىگىزلەرگە ئىشلىنىدىغان هۈنەر سەنئەت ماھارىتى، بىرۇنزا دەۋرى ۋە «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى»، قاڭقا (هارۋا) تېخنىكىسى كاش (ساپال)، قاش ۋە زەرگەرلىك سەنئىتى، كېيىم-كېچەك گۈزەللىكى ۋە قەدىمكى «غوزكىيىملىرى» نىڭ مەدەنىيەت تەسىرى، باغۋەنچىلىك ۋە مەيزاپ ئىشلەپچىقىرىش، مەيزاپ بايراملىرى، هىردوتۇس مەيزاپ بايراملىرى ھەققىدە

3. ئۇيغۇرلاردا قەدىمكى تەبىئەت ئىلمى ۋە ئىپتىدائىي ئەم-ئىرىمچىلىك تۆرتىزات («تۆرت ئادۇ») كۆز قارشى، ئالەم قاراشلىرىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى تەقدىر ۋە ئىلاھىيەت قاراشلىرى، پال بېقىش، يۇلتۇز كۆزىتىش، مۇچەل ۋە كالىندار بەلگىلەش، چوشكە جوراش، سىچىلىق، بىناكارلىق ۋە ئىپتىدائىي شەھەر قەلئە قۇرۇلۇشىدا بەدىئىي ئالامەتلەردىن پايدىلىنىش.

ئۈچىنچى پاراگراف— ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي تەسىرى

1. تىل— تەپەككۇر قورالى، ئەدەبىي تىل— ئىستېتىك تەپەككۇر قورالى، ئاۋام تىلى ۋە ئەدەبىي تىل، ئەدەبىي تىلنىڭ ئاۋام تىلى ئاساسىدا شەكىللىنىشى ۋە ئاۋام تىلىدىكى ئۈلگىلىك، يېتەكچىلىك ئورنى، مەنتىقى تەپەككۇر ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇر مۇناسىۋىتىدە ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلىنىڭ قەدىمكىلىكى، قوشاق، ھېكايەت ھەم دىنىي ئەدەبىيات تىلىنىڭ شەكىللىنىشى.

2. بىرونزا دەۋرى ۋە تىل سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ توركى (جۈملىدىن هون) خەلقلەر مەدەنىيىتىدىكى بالدۇر شەكىللىنىش، ئۆزەكلىك ۋە ئۈلگىلىك رول ئويناشتىن ئىبارەت تارىخىي خۇسۇسىيىتى- جۇڭگو يىلنامىلىرى ۋە قەدىمكى دەستۇرلىرىدا ئىپادىلەنگەن توركى خەلقلەرگە ئائىت يەر-جاي

AltunOq

ۋە باشقا سۆز ئاتالغۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا ئېلىنغانلىقى، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى مەدەنىيىتى ھەققىدە چەتئەل شەرقشۇناسلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى.

3. ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى كاتېگورىيىلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى كاتېگورىيىسىنىڭ تارىخىي رىۋاجى ۋە مەنا جەھەتتىن ئۆزگىرىپ بېرىشى، ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ چۈشەنچە جەھەتتىكى بىردەكلىكى ۋە پەرقى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ: ئۇيغۇر ئېتنىك گەۋدىسىنىڭ ئەدەبىي تىلى، ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ دۆلەت تىلى، ئۇيغۇر خاقانلىقلىرى ئۆز تەسىر دائىرىسىنى يايغان تېررىتورىيىدىكى (مەسىلەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى يەتتىسۇ ۋە ماۋرائۇننەھر) تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى، باشقا ئالتاي قەبىلىلىرى (مەسىلەن، كۆك تۈرك، مونغۇل) ھۆكۈمرانلىق قىلغان كەڭ تېررىتورىيىنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت ۋاقالەتلىق تارىخىي كاتېگورىيىلىك قىممىتى، ئۇيغۇرىزىم مەسىلىسى.

ئۈچىنچى پاراگراف— ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىق شەكىللىرى

1- يېزىق— تارىخنىڭ مەھسۇلى، تىلنى خاتىرىلەشنىڭ قورالى قىيا سۈرەتلىرىدىكى يېزىقسىمان ئالامەتلەردىن ئىپتىدائىي ئىروگلىفلىق يېزىققا ئۆتۈش، ئۆتكەن چوقاي، يەنسەي، تارىم ۋە ماۋرائۇننەھردە تېپىلغان يېزىقسىمان ئالامەتلەردىن مىساللار. ئەڭ ئىپتىدائىي ھەرپ شەكلىدىكى ئۆلگىلىك ئىپادىلىگۈچى سىزىقلار.

2- ئۇيغۇر يېزىق شەكلىنىڭ كۆپ قېتىملىق ئۆزگىرىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق ئالماشتۇرۇپ تۇرۇشىغا سەۋەب بولغان ئامىللار— قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قايتا تەشكىللىنىشى، مەدەنىيەت ۋە دىن ئالماشتۇرۇش، ئۇيغۇرلار تارىختا قوللانغان يېزىق شەكىللىرى— قاراشتى يېزىقى، سوغدى يېزىقى، ئورخۇن يېزىقى، ئۇيغۇر خانلىقى يېزىقى، قىسمەن قوللىنىلغان يېزىق شەكىللىرى، بۇ يېزىقلارنىڭ قوللىنىلغان ۋاقتى، دائىرىسى ۋە ساقلانغان يازما يادىكارلىقلار.

ئۇيغۇرلار قوللانغان ئاساسىي يېزىق شەكىللىرىنىڭ ئىلىپبەلىك ئالامەتلىرى. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقلىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى

2- باب

تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ۋە ئەڭ قەدىمكى ئەپسانىلار.

بىرىنچى پاراگراف— ئانىمىزملىق دۇنيا قاراش ۋە ئۇنىڭ ئىستىتىك پىكىردىكى ئىپادىلىرى

1- ئىپتىدائىي تەبىئەت ئىلاھچىلىقى، ئاسمان، زېمىن ھادىسىلىرى ھەققىدىكى ئانىمىزملىق تەسەۋۋۇرلار، ئانىمىزملىق كۆز قاراشلارنىڭ ئىپتىدائىي ئەپسانىۋى قاراشلارنى شەكىللەن—

دەۋرلۈشتىكى رولى.

2- قەدىمكى ئۈتۈپمەزمۇنلۇق ئەقىدىلەر، تەبىئەتنىڭ كۆپ خىللىق ئىزاھلىنىشىدىن ئۇرۇغداشلىق ئەقىدىلەرگە ئۆتۈش، تەبىئەتنىڭ ئىنسانلار شەكىللىنىشى ۋە ئىنساننىڭ تەبىئەتلەشتۈرۈلىشى، ھايۋانلارنىڭ سەھەرلىك چۈشەندۈرۈلىشى ۋە ئۈتۈپم ئېپتىداسى ناخشا — ئۇسۇللاردا قوياشقا، سۇغا، تۇپىغا ۋە ئۈتۈپم مەبۇدىيەتلىرىگە سېغىنىشنى ئىپادىلىگۈچى قىيا سۈرەتلىرى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدە ئۈتۈپم، «دىۋانۇللۇغەتىت تۈرك» دەقە بىلە ئۈتۈپملىرىگە دائىر ئىزاھاتلەر، ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە بىرلەشكەن، بۆرى توتېمىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى، ئۇيغۇرلاردا ئارسلان، بۇغرا، توغان، ئۇنۋانلىرىنىڭ ئۈتۈپمىزىم بىلەن تارىخىي ئالاقىسى. ھايۋان ئۈتۈپىنىڭ ئىنسانلاشتۇرۇلۇشى، ئىلاھلاشتۇرۇلۇشى ۋە ئوبرازلاشتۇرۇلۇشى.

3- بوۋىلارغا سېغىنىش — ئانىمىزىملىق ۋە ئۈتۈپمىزىملىق ئېپتىدائىي ئېتىقادىدىن كېيىنكى يەنە بىر سېغىنىش شەكلى. چەلپەكتوس، ناجەكەنت، ئەمدىگىل، تاش بابا، كانت بابا ۋە بالسىبال قىلىنغان قەدىمكى قەبىلە ئاقساقاللىرىغا سېغىنىش، بوۋىلارغا سېغىنىش، بوۋىلارغا سېغىنىشنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇر تەرەققىياتىدىكى رولى

ئىككىنچى — پاراگراف ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ قەدىمكى ئەپسانىلار

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ قەدىمكى ئەپسانىلار

1- شامان — تويۇن دىنىغا ئائىت ئەپسانىلار، ئاسمان ئاتا ۋە ئانا يەر، ئۈچ قەۋەت ئالەم ۋە ئۇلۇغ روھ، ئىنسانىيەت، يەگ (ئالۋاستى) لەر دۇنياسى، تويۇن قامان (شامان) باقشىلىرى ۋە كەسپىي سەنئەت ۋە ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىشى.

2- «ئاۋېستا» ۋە «رىگۋېدا» ئەپسانىلىرى، مىترى ئوبرازىدىكى ئىلاھە، مىترىنىڭ دوستى ۋېرترىنگا ئىلاھى، سۇ مەبۇدى خۇببى ۋە خۇببى ئەپسانىسى، يەر ئىلاھى ئاناختى. جەڭ مۇئەككىلى مىررىخ. ئاتەشپەرەستلىك دىنىدىكى يورۇقلۇق ئىلاھى ئاخۇرمازدا ۋە قاراڭغۇلۇق ئىلاھى ئەخرىمەن توغرىسىدىكى ئەپسانىلار، «ئاۋېستا» دىكى ئارىيانلار ئەپسانىۋىي ئىلاھلىرى ئۆلتۈرۈشقان ۋە مۇلۇت ئىلاھى، ئارىيان ئەپسانىلىرىنىڭ بىراخمان ۋە بۇددىزم دىنى ئەدەبىياتىغا تەسىرى.

3- ئۆتۈكەن — چوغاي ۋادىسىدىكى ئەپسانىلار، بۆرە ھەققىدىكى ئەپسانە قەدىمكى ئەپسانىلارنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇر تەرەققىياتىدىكى رولى، قەدىمكى مۇئەككەللەر ۋە ئەپسانىلارنىڭ كېيىنكى زامان مەدەنىي ھاياتى ۋە بەدىئىي ئىجادىيىتىدىكى ئىزنالىرى، نەۋايى ئەخرىمەن دىۋە توغرىسىدا .

داۋامى بار

لوندون ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى
ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىن خاتىرە

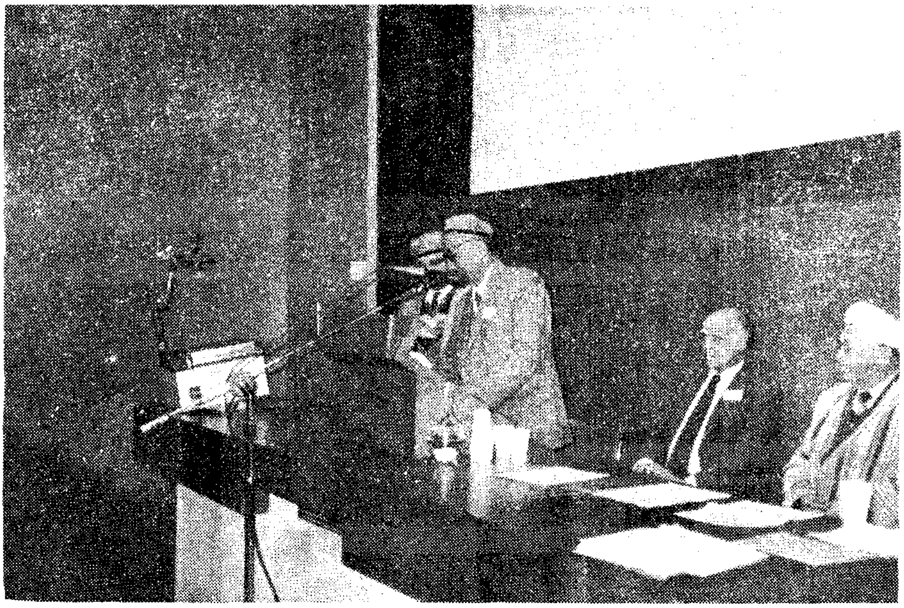

يولداش ھاجى نۇر ھاجى
مۇنبەردە

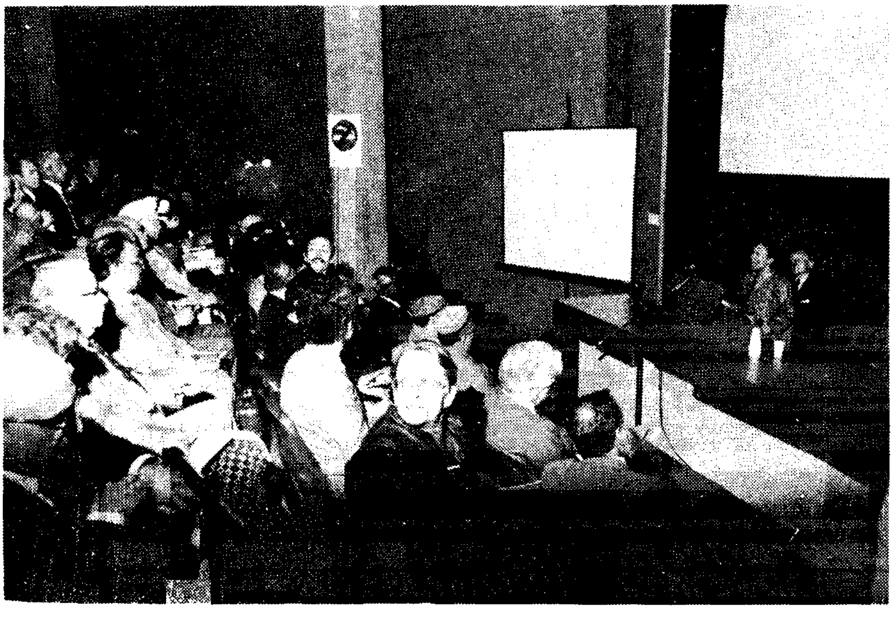

باشلىنىش مۇراسىمىدا

1988- يىللىق «شىنجاڭ ئورمانچىلىقى» ژۇرنىلىغا

مۇشتەرى قوبۇل قىلىنىدۇ

«شىنجاڭ ئورمانچىلىقى» ئونىۋېرسال خاراكتېرلىك ئورمانچىلىق كەسپى ژۇرنىلى بولۇپ، كۆكەرتىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلار، ئورمانچىلىق ئىشلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ئورمانچىلىق كەسپى ئائىلىلىرى ئۈچۈن مەخسۇس خىزمەت قىلىدۇ. شۇنداقلا ئورمانچىلىق سىياسىتى توغرىسىدا ياخشى مەسلىھەتچى، ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۈستىدە ئوبدان پىكىرداش، ئورمانچىلىق ئارقىلىق باي بولۇشتا ياخشى ياردەمچى بولىدىغان بىلىم ئۈچىقى.

«شىنجاڭ ئورمانچىلىقى» ئىلمىيلىككە، بىلىمچانلىققا، ئەمەلىي قوللىنىش قىممىتىگە ئىگە بولۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، مەۋقەنى شىنجاڭغا، نەزەرنى پۈتۈن مەملىكىتىمىزگە توغرىلاپ، پارتىيىنىڭ ئورمانچىلىق فاڭجېن - سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش، تەجرىبىلەرنى كېڭەيتىش، ئورمانچىلىق پەن-تېخنىكىسى ۋە بىلىملىرىدىكى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت، تۇرمۇشنى جانلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

«شىنجاڭ ئورمانچىلىقى»نىڭ ماقالىسى، سۈرىتىمۇ كۆپ، مەزمۇنى مول بولۇپ، كىتابخانلارنىڭ ھەر قايسى جەھەتلەردىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى كۆزدە تۇتۇپ، 15 سەھىپە ئېچىلدى.

«شىنجاڭ ئورمانچىلىقى» ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىككى تىلدا چىقىدىغان قوش ئايلىق 16 فورمات، ئۇيغۇرچىسى 62 بەتلىك ژۇرنال بولۇپ، بىر يىلدا 6 سان چىقىدۇ. ھەر سانىنىڭ باھاسى 0.40 يۈەندىن يىللىقى 2.40 يۈەن.

مۇشتەرى بولغۇچىلار بىۋاسىتە تەھرىر بۆلۈمىمىزگە پۇلىنى يوللاپ بەرسىلا بولىدۇ. ئۈرۈمچى شەھرى خېلوڭجاڭ كوچىسى 12-نومۇر لۇقۇ قورۇ ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ ئىچىدىكى «شىنجاڭ ئورمانچىلىقى» تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تارقىتىش گۇرۇپپىسىدا مۇشتەرى قوبۇل قىلىنىدۇ.

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

喀什师范学院学报

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

تەھرىر بۆلۈمى نەشر قىلدى

شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش ئارمىيىسى

يېزا ئىگىلىك 1 - دىۋىزىيە مەتبەئەسىدە بېسىلدى

رۇخسەت كېنىشكىسى نومۇرى: 399 باھاسى : 0.40